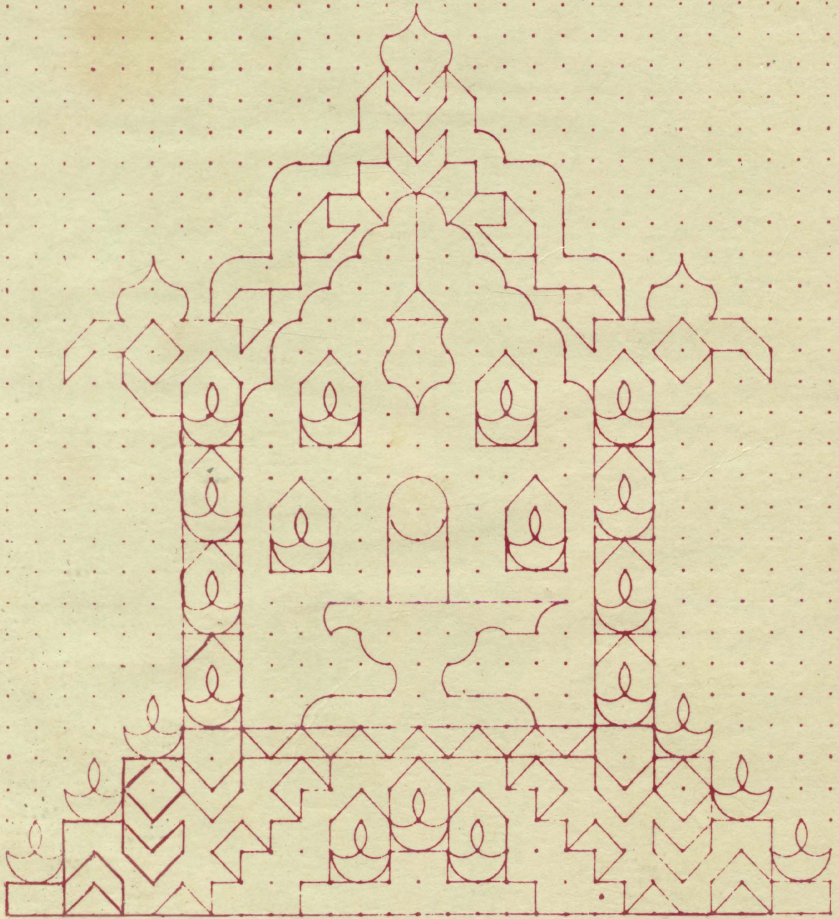

ધન્ય આ ધરતી

નંદિની બેશી

ધન્ય આ ધરતી

નંદિની જોશી

ઉન્નતિ પ્રકાશન .

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

JOSHI, Nandini

DHANYA AA DHARATI

Essays in economics, environment and peace

Unnati Prakashan, Ahmedabad 380 006

1996

ISBN 81 - 900333 - 0 - 7

© નંદિની જોશી

પ્રથમ આવૃત્તિ : મે ૧૯૯૬, ૧૦૦૦ પ્રત

બીજું મુદ્રણ : ૧૯૯૬, ૧૦૦૦ પ્રત

કિંમત : રૂ. ૨૦

રૂ. ૧૨ વીસ કે વધારે નકલો માટે, અને
અમદાવાદમાં પ્રકાશકને અને મુંબઈમાં મહાજનમંત્રે નીચેને
સરનામે રકમ મોકલવાથી આ નકલો ઘેરબેઠાં પહોંચાડાશે

મુખ્ય વિતરકો :

અમૃતભાઈ મોદી, ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, ગાંધી આશ્રમ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૨૭
અનિલભાઈ શાહ, મહાજનમંત્ર, ૫૧૦ પ્રસાદ ચેમ્બર્સ, ઓપેરા હાઉસ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૪
રમણીકભાઈ ભુતા, ખાદીભવન, દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૧

પ્રકાશક :

ઉન્નતિ પ્રકાશન

૨૬ સરદાર પટેલ નગર

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

મુદ્રા સંયોજક :

અક્ષરા ફોટોટાઈપ પ્રા. લિ.

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૫૨

મુદ્રક :

નવજીવન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

અર્પણ

મજૂર મહાજન સંઘના મનજીભાઈ બડિયા
જેમણે પોતાની, કદાચ અત્યારે એકમાત્ર, ધનુષતકલી નજાવી રાખી અને મને આપી
ગ્રામવાસીઓ, નબળા વર્ગો પણ, બનાવી શકે એવા રૅટિયાની કલ્પના આપી

સુમનભાઈ ભારતી
જેમણે ધનુષતકલીના સિધ્ધાંત પરથી તદ્દન સસ્તો અને સરળ ડાળશિંટિયો બનાવ્યો
જેથી નિર્ધનો અને વૃદ્ધો પણ રૂનું સૂતર બનાવી શકે

અમદાવાદ કોટન મર્ચન્ટ્સ એસોસિયેશનના ગૌતમભાઈ સક્કરચંદ શાહ
જેમણે ગુજરાતના જિલ્લા-તાલુકા દીઠ અને રૂની જાત દીઠ રૂના પાકની માહિતી આપી
ક્યાં ગામડાંમાં વગર પૈસે કાપડ બની શકે તે બતાવ્યું

અબ્દુલભાઈ અને બાબુભાઈ અજમેરી
જેમણે છેક ગામડે આવીને સ્થાનિક રૂ પીંજવાની સહેલી રીત બતાવી

ગુજરાત રાજ્ય હાથસાળ વિકાસ નિગમના કાર્યકરો
જેમણે ગુજરાતના જિલ્લા-તાલુકા-ગામડા દીઠ વણકરોની માહિતી આપી અને
જેમને કારણે વણકરો હજુ વણાટકામ નાણે છે

ઈકબાલભાઈ ખેડાવાલા, જગદીશભાઈ વ્યાસ, ફારૂકભાઈ છીપા, વસંતભાઈ પટેલ
જેમણે દિલચસ્પ રંગો, લાકડાના કલાત્મક બુટા, અને સુંદર હાથછપાઈથી
ગ્રામવાસીઓના કાપડને એવું આકર્ષક બનાવ્યું કે
ગ્રામવાસીઓ એ બનાવવા અધીરા બન્યા

જે સહુએ હસતે મુખે, એક પણ પૈસાની ઈચ્છા વગર, પોતે ઘસાઈને
ગ્રામવાસીઓ માટે દિલ રેડીને સાથ આપ્યો

અને

ગામડામાં વગર પૈસે કાપડ બનાવવાનું સરળ બનાવ્યું

તે

સહુ કોઈના દિલમાં જલતી કંઈક સારું કરવાની ઝંખનાના મશાલધારીઓને

અનુક્રમ

પ્રસ્તાવના ૐ ૬

૧ ધન્ય આ ધરતી ૐ ૧

૨ સ્વપનો વેચવાં છે ૐ ૪

૩ ચણતર : પાયાનો પથ્થર મુકાઈ ગયો છે ૐ ૭

૪ વ્યાપક બેકારીના સ્થાને સાર્વત્રિક રોજગારી શક્ય છે ૐ ૧૦

૫ ગ્રામ નિર્માણની કેડી પકડો ઊજવણ લવિષ્ય આપોઆપ મળશે ૐ ૧૨

૬ પ્રત્યેક ઉકેલ એક નવી સમસ્યા ૐ ૧૫

૭ અત્યારનું આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ ૐ ૧૮

૮ વિકાસની દિશા ૐ ૨૨

૯ આપણું નસીબ આરનું લખાઈ ચૂક્યું છે ૐ ૨૫

૧૦ 'હમ મામુલી નહીં હૈં' ૐ ૨૮

૧૧ મીઠાભાઈની આંખમાં ચમક આવી ગઈ ૐ ૩૧

૧૨ ફનો પ્રશ્ન ૐ ૩૪

૧૩ ખેત્રમાંથી કેવી રીતે છૂટીશું? ૐ ૩૭

૧૪ પહેલી જરૂર રોટીની ૐ ૩૯

૧૫ પશ્ચિમના યુવાનોનો ગ્રામવિકાસમાં રસ ૐ ૪૧

૧૬ મોંઘવારી અને બેકારીની બેવડી ભીંસ ૐ ૪૪

૧૭ વાર્ષિક બોંતેર અબજનો ઉધોગ! ૐ ૪૬

૧૮ આફ્રિકાની પ્રજા, પત્રો અને પ્રસારમાધ્યમો રૅડિયોથી અભિભૂત ૐ ૪૮

૧૯ રૅડિયોની મોહિની - ગૃહિણીથી પાઠશાળા સુધી ૐ ૫૦

૨૦ નાનામાં નાની વસ્તુ મોટામાં મોટા કામની ૐ ૫૩

૨૧ મોખ્યાસાનાં મહિલામંડળો ૐ ૫૬

૨૨ કીમતી ખજાનો ૐ ૫૯

૨૩ 'ગાંધીને પગલે તું ચાલીશ કે ગુજરાત?' ૐ ૬૨

૨૪ ગાંધીજીયંત્રી ઉજવાશે?? ૐ ૬૪

૨૫ ગાંધીજીની વાત કેમ ભૂંસાઈ ગઈ છે? ૐ ૬૬

- ૨૬ સૂરજ અને પ્રકાશ ૬૯
- ૨૭ અચ વતન તેરે લિયે ૭૧
- ૨૮ બેકારીનું મહેણું ભાંગવું છે ? અજમાવી જુઓ આ વ્યવસાય ૭૪
- ૨૯ ખાદીના અસીમ લાભો ૭૭
- ૩૦ ઔદ્યોગિક દેશોની સંપત્તિ ભૂંટ છે ૮૦
- ૩૧ બજેટનો બોજ ૮૩
- ૩૨ પસંદ કરવા જેવું શું છે ? ૮૬
- ૩૩ ક્યું ઉત્પાદન સાચું : દેશી, પરદેશી કે આપણા ગામનું ? ૮૯
- ૩૪ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓની બેધારી તલવાર ૯૩
- ૩૫ પૈસો ક્યાં સુધી દુનિયાને ગોળ ફેરવશે ? ૯૬
- ૩૬ બેન્ક ચેક ૯૯
- ૩૭ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કેટલો સફળ ? ૧૦૧
- ૩૮ વિકાસની નવી દિશા વિશે સજાગ બનીએ ૧૦૪
- ૩૯ હોળીના રંગ ૧૦૬
- ૪૦ શ્રમજીવીની સૂઝ અને આવડત ૧૦૯
- ૪૧ મહેનત કરના સીખો ઓ પઠને-લિખને વાલોં ૧૧૨
- ૪૨ આપણાં કપડાં અને પર્યાવરણ ૧૧૫
- ૪૩ મા અને બાળકના પોષણનો સવાલ ૧૧૮
- ૪૪ વિસારે પાડેલી એક વાત ૧૨૦
- ૪૫ સૌથી વધુ વળતર આપતું રોકાણ ૧૨૩
- ૪૬ આરોગ્ય તમારા આંગણાંમાં ૧૨૫
- ૪૭ કુદરતમાં કશું નકામું નથી ૧૨૮
- ૪૮ 'વૃક્ષ થઈ ફાલી રહ્યો આકાશે' ૧૩૧
- ૪૯ તંદુરસ્તીનો ઉપાય આપણા હાથમાં ૧૩૩
- ૫૦ માણસ અને પૃથ્વી ૧૩૫
- ૫૧ ભવિષ્યના અભ્યાસનું ભવિષ્ય ૧૩૭
- ૫૨ ગઈકાલ કે આજના નહીં આવતી કાલના ગામડાનું ચિત્ર ૧૩૯
- ૫૩ ડી-હૂક ૧૪૫
- ૫૪ રૈંદિયો બનાવીએ, રૈંદિયો ચલાવીએ ૧૪૮

પ્રસ્તાવના

ગામડાંમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ આવે અને એના ઔજિન તરીકે ૩ ઉગાડતાં ગામડાંમાં વગર પૈસે કાપડ બનાવવાનું શરૂ થાય એ આ પુસ્તકનો હેતુ છે.

બેકારી, અને તેમાંથી પરિણમતી ગરીબાઈ તથા ગુલામી, દૂર કરવામાં અવરોધ પૈસાનો અભાવ નહીં પણ બજારનો અભાવ છે, તેથી આ રસ્તે બજારો મળવાથી બેકારી દૂર થઈ શકે. કુદરત અને કલાણું આપતી હોવાથી અત્યારનાં મડદાલ ગામડાં પલટાઈને સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ બની શકે જ્યાં હરિયાળી ઘરતી અને ગ્રામવાસીઓનાં દિલ પણ હરિયાળાં હોય.

આ અર્થસ્યના ઊભી થાય તો શહેરવાસીઓને પણ અંદાજ આવે કે કેવી ઝુંદગી મળી શકે એમ છે અને અત્યારે પોતે શું ગુમાવી રહ્યા છે.

પ્રશ્ન મા અને બાળકના પોષણનો હોય કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘનો હોય, આપણી દુનિયાની કટોકટીનું મૂળ અત્યારના જંગી પાયા પરના ઉત્પાદનમાં છે, અને એનો ઉકેલ ગામડાંમાં ૩ ઉગાડી વગર પૈસે કાપડ બનાવવામાં છે એ ખાતરી આ દિશામાં કામ શરૂ કરવાથી ડગલે ને પગલે પાક્કી થાય છે. શરૂઆતમાં મુશ્કેલીઓ આવે તો પણ દિશા સही હોય ત્યારે નિષ્ફળતાઓ પણ સફળતા તરફ લઈ જાય છે.

આ મોંઘેરી ગુજરાતની પ્રજાનાં પુણ્યો અખૂટ છે કે આ નવી અર્થવ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે જરૂરી બધાં ઘટકો અહીં છે. ૩, રેંદિયો, વણકરો, કુદરતી રંગો, કલાત્મક બુટ્ટા બધું છે અને સાથે છે નવી દિશા ખેડવા દષ્ટિવાન, સાહસવીર, સર્જનશીલ ગુજરાતીઓ.

આ લેખો લખાયા તે જન્મભૂમિ-પ્રવાસીની રવિવારની પૂર્તિ માટે. એ શરૂ કરાવનાર સ્વ. કવિ હરીન્દ્રભાઈ દવેની તો હવે પુણ્યસ્મૃતિ જ છે. એમના પછી આ લેખોની શ્રેણી ચાલુ રાખવા માટે હું નવા તંત્રી કુન્દનભાઈ વ્યાસ અને પૂર્તિના તંત્રી તરુબહેન કજારીઆ તથા એમના સાથીઓની આભારી છું.

બ્રહ્માંડોના બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય પણ રજકણ છે તેવો આ પુસ્તકના વિરાટ હેતુ આગળ મારો પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્નમાં સહુ જોડાશે અને બિંદુનો સિંધુ બનાવશે એવી આશા રાખું છું.

૧૬ એપ્રિલ ૧૯૯૬
અમદાવાદ

નંદિની જોશી

ઘન્ય આ ઘરતી

‘સંત જેસલ અને સતી તોરલ તણી, ઘરોઘર ગુંજતી દિવ્ય વાણી
ભક્ત મેકરણના લાલિયો મોતિયો, બન્યા મૂક સેવક, મૂક પ્રાણી
કેંક કવિઓ તણા ભવ્ય ઉરભાવની, જ્યાં વહી સતત સાહિત્યસરણી
ભારતી માતને ખોળલે ખેલતી, ઘન્ય હે ઘન્ય આ કચ્છ ઘરણી’

જે કચ્છનાં ગામડાં સમૃદ્ધિથી છલકાતાં અને ‘કછો બારે માસ’ જ્યાં બારે માસ ઉત્પાદન થતું ત્યાં આ કુણે કહે છે તેમ સંતો અને સન્નારીઓ, ભક્તો અને કવિઓ, અને મૂંગા પ્રાણીઓ પૂજાતા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિ ગુણોને બિરદાવે છે.

શહેરમાં તો વ્યક્તિના સદ્ગુણોને બહાર આવવાની તક નથી મળતી પરંતુ ગામડાં હજુ યંત્રોદ્યોગની સંસ્કૃતિથી દૂર હોવાને કારણે ત્યાં ગ્રામજનોની આંતરિક સમૃદ્ધિ ખૂબ ખીલે છે. “ભારત પચ્છમ અચ્છો કચ્છ” કહેનાર ઉમાશંકર જોશીના એક પ્રવચન-લેખનું શીર્ષક યાદ આવે છે : “ભારતની સંસ્કૃતિ સાબૂત છે, રૂડા પ્રતાપ સામાન્ય માનવીના.”

હમણાં એક દૂરના ગામડામાં હું અને બે ભાઈઓ વગર પૈસે કાપડ બનાવવાનું બતાવવા અને શીખવવા ગયાં હતાં. બપોર થયે અમે ત્યાંની શાળાના આચાર્યને ઘેર ગયા. નહીં ઓળખાણ, નહીં પરચાન, આગળથી સમય લેવાની કે જણાવવાની તો વાત જ નહીં, કોઈ કામકાજ પણ નહીં; છતાં એમના કુટુંબે જે આવકારથી અમને ભીંજવી દીધાં એ અવિસ્મરણીય છે. એમનાં પત્નીએ પોતાના જમાઈ માટે બનાવેલાં લાપસી અને ભજિયાં અમને પીરસી દીધાં. “મહેમાન ક્યાંથી” બોલતામાં તો એમનું મોં ભરાઈ જતું. એમની આંખોમાંનો પ્રેમ અને મોં પરના ઉલ્લાસની સાત્વિકતા અવર્ણનીય હતાં.

મને નોંબેલ પારિતોષિક વિજેતા, જેમના અર્પણ-સમારંભમાં કાળો વાવટા થયેલા, અર્થશાસ્ત્રી મિલ્ટન ફ્રીડમેનનું જાણીતું પુસ્તક યાદ આવ્યું જેનું નામ છે : “મક્ત ભોજન જેવું કંઈ છે જ નહીં (ધેર ઈઝ નર્થિંગ લાઈક એ ફ્રી લંચ)”! અમેરિકાની એ દરિદ્રતા છે કે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓના સંક્રાંતિમાં આવ્યા વગરનું સ્વાયત્ત ગામડું શું છે એ ત્યાં જોવા જ મળતું નથી અને તેથી આવું ગામડું કેટલું બધું સમૃદ્ધ, આર્થિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક રીતે, હોઈ શકે એની કલ્પના પણ નથી. યુરોપના બધા દેશોમાં ખોરાક ખૂબ મોંઘો છે, ઉત્તરના કલ્યાણશરણ કહેવાતા દેશોમાં તો નાથી વધારે. ખ્યાતનામ શાંતિ-શિક્ષણશાસ્ત્રી નોર્વેના જોહાન ગાર્દ્ટુગને

એક વાર મેં પૂછ્યું હતું કે ખોરાકના ભાવો ખૂબ ઊંચા હોવાથી ત્યાંની પ્રજાની આતિથ્યભાવના પર અસર ના પડે? આ પ્રશ્નથી એ ગંભીર થઈ ગયા હતા. કારણ કે આતિથ્યભાવના એ તો કોઈ પણ સમાજની સંસ્કૃતિનો પાયાનો ગુણ છે. જાપાનમાં પણ ફળ કે શાકના ભાવ એટલા ઊંચા કે એક નંગ દીઠ હોય છે. હવે તો આપણા શહેરોમાં પણ શાકના ભાવ સો ગ્રામ દીઠ આવી ગયા છે.

પરંતુ આપણાં ગામડામાં, તે યંત્રોદ્યોગથી દૂર હોવાથી, ચોખ્ખી હવાની જેમ જીવનપદ્ધતિમાં પણ પ્રદૂષણ ઓછું છે. શહેરમાં રસ્તે ચાલતાં મકાનોના પ્રાંગણના દરવાજે ‘ઝાઘિયા કૂતરાથી સાવધ રહો’ ‘બીવેર ઓફ ડોગ્સ’ પાટિયું હોય છે. ખરેખર દિલ્હીમાં એકવાર એક બંગલામાંથી વરૂની જાતનો કૂતરો રસ્તા પર આવીને મારા પર ત્રાટક્યો હતો. મેં સાંભળ્યું કે આયાત-નિકાસકારો અને બીજા જે પોતાની મિલકત ગેરકાયદેસરની હોવાથી રક્ષણ માટે પોલીસને ન બોલાવી શકે તેમને આવા વરૂઓ રાખવા પડે છે.

આનાથી ઊલટું, ગામડામાં ઘરના પ્રવેશદ્વાર પર લખેલું હોય છે ‘ભલે પધાર્યા’ ઘરનાં બધાં બહાર ગયાં હોય ત્યારે પણ ઘણાં ઘરને તાળું નથી હોતું, માત્ર દરવાજા પર આડું લાકડું મૂક્યું હોય છે, એટલા માટે કે ભૂલથી કોઈ પરશુ ન પેસી જાય પણ માણસો આવી શકે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં આતિથ્યભાવના ઊછળે છે. મેં મારા ગામ બામણાની એક વાત સાંભળી છે કે કોઈ મુસાફર રાત પચ્ચે અખેલો અને ગામના મંદિરના ઓટલે સૂઈ ગયેલો. સવારે ગામના એક વડીલને ખબર પડી. એમણે મુસાફરને કહ્યું : “આમ ઓટલા ઉપર સૂઈ જવાતું હશે? અમે ઘર કોને માટે બાંધ્યાં છે?” ઘર બાંધવાનું તે પોતાને માટે નહીં પણ અતિથિ માટે. અત્યારની હોટેલની જેમ વધુમાં વધુ પૈસા પડાવીને પછી જ અંદર આવકારવાની તો વાત જ નહીં.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ અને પૂર્વની અથવા ભારતની સંસ્કૃતિ જેવો કોઈ ભેદ નથી. જે છે તે ભૌતિક સંસ્કૃતિ અને ભૌતિક નહીં એવી સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો ભેદ છે. યંત્રોદ્યોગની અને જ્યાં યંત્રોદ્યોગ નથી એવી સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો ભેદ છે. ભૌતિક સંસ્કૃતિમાં ઘરનો અર્થ જુદો છે. એક વખત અમેરિકામાં મારા ફ્લેટની ભાગીદાર યુવતી સેન્ડીએ કહ્યું કે એના પિતાજી બીજે દિવસે આવવાના હતા. મેં બપોરે વહેલા પાછા આવીને ફ્લેટમાં બધું ગોઠવીને વ્યવસ્થિત કરીને સજાવી દીધું. સાંજે આવી ત્યારે એણે તો કહ્યું : “મારા પિતાજી તો હોટેલમાં ઉતરવાના છે.” પશ્ચિમના યંત્રોદ્યોગના સમાજમાં અત્યારે કુટુંબવ્યવસ્થા તૂટી રહી છે એમાં ત્યાંની જંગી કંપનીઓનો ટેકો હોવાનું ગણાય છે, કારણ કે જો કુટુંબના સભ્યો અલગ અલગ રહે, તો એ કંપનીઓ ઘણો વધારે વેપાર કરી શકે. કુટુંબીજનો સાથે રહેવાને બદલે જુદા જુદા ઘરમાં રહે તો એટલાં ઘર, ફ્રીજ, ટીવી, ટેલીફોન, સ્નોડાનાં મશીનો, ફર્નિચર, પાણી-વીજળી-ગરમી માટેની સગવડો, મોટરકાર વગેરે બધું જ અનેકગણું વધારે વેચાય.

ભૌતિક નહીં એવી સંસ્કૃતિમાં નાણાં કરતાં નીતિ મુખ્ય છે. દાખલા તરીકે, $૨ + ૨ = ૪$ એ તો બધે શિખવાય છે. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ સરવાળો નિરપેક્ષ નથી. $૨ + ૨ = ૪$ એ સરવાળો એટલા માટે શીખવાનો છે કે કોઈની પાસેથી લેતી વખતે ભૂલથી પાંચ ન લેવાઈ જાય અને કોઈને કંઈ આપતી વખતે ભૂલથી ત્રણ ન અપાઈ જાય. સરવાળા શીખવાના છે તે એટલા માટે કે વધારે લેવાની ભૂલ કે ઓછું આપવાની ભૂલ ન ઝડપી જાય.

ભૌતિક સંસ્કૃતિથી અણબોટાયેલાં ગામડાંમાં હજુ આ સંસ્કૃતિ જોવા મળે છે. ગામડેથી મારે ઘેર આવેલો એક છોકરો મારી સાથે એક લગ્નના ભોજન સમારંભમાં આવ્યો હતો. મિત્રોને મળીને થોડા વખત પછી હું એની પાસે આવી તો મેં પૂછ્યું, “કેમ તેં ખાધું નથી?” એણે જવાબ આપ્યો, “કોઈએ મને આપ્યું નથી.” શહેરમાં લોકો ભોજનનાં ટેબલો ઉપર તૂટી પડતાં હોય છે જ્યારે આ ગામડાનો છોકરો તેનાથી જાતે લેવાય કે નહીં એની યોગ્યતાનો વિવેક કરીને ખાધા વગર, પણ ગૌરવપૂર્વક, ઊભો હતો. ગ્રામવાસીઓને પોતાની સંસ્કૃતિ માટે ગર્વ છે અને હર્ષ પણ. એક હિન્દી ફિલ્મનું ગીત છે તેમ : સ્વર્ગ સે સુંદર ગાંવ હૈ મેરા, જહાં ચારોં તરફ હરિયાલી,...ઔર દિલોં મેં જહાં ખ્યાર મિલે.

ઉપરોક્ત “ભારતની સંસ્કૃતિ સાબ્યૂત છે, ફડા પ્રતાપ સામાન્ય માનવીના” લેખમાં ઉમાશંકર જોશીએ એક સરસ વાત કહી છે : “કોઈક સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા કરી છે કે બધું માણસ પાસેથી છીનવાઈ જાય અને પછી એની પાસે જે શેષ રહે તે સંસ્કૃતિ. કદાચ સરેરાશ ભારતવાસી પાસે ખાસ્સું એવું શેષ રહે છે. કોઈકે મને એમના એક મિત્રના હમણાંના અનુભવની વાત કરી. એ મિત્ર, મને બરાબર યાદ હોય તો, વાવાઝોડાથી પરાસ્ત થયેલા આન્ધ્રપ્રદેશના ગ્રામવાસીઓને મદદ કરી રહ્યા હતા. એક નુકસાનગ્રસ્ત ઝૂંપડીમાં એક બાઈની પાસે એ ગયા અને મદદ આપવાની વાત કરી. બાઈએ એટલું જ કહ્યું : પાસેની ઝૂંપડીમાં જાઓ, એ બાઈ વધુ મુશ્કેલીમાં છે.”

સ્વપ્નો વેચવાં છે

‘સ્વપ્નો વેચવાં છે’ – ફ્રીમ્સ ફોર સેલ – એક યુવકના શર્ટ પર લખેલું હતું! આજના જમાનાએ યુવાનો પર કેવી કારખી બેકારી લાદી છે! કેવી લાચારી, કેવી નિરાશા, જીવનની કેવી વિકલતા એમને ઘેરી વળી છે!

વધારે દુઃખ વાત તો એ છે કે યુવાનોની બેકારી અંગે કોઈને જાણે કંઈ પડી નથી! એ દિશામાં કોઈ પ્રયત્નો નથી થતા. અને પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ એ સફળ નથી થતા.

સરકાર જ્યારે આર્થિક પ્રગતિની વાત કરે છે ત્યારે એનો અર્થ ઔદ્યોગિક કંપનીઓનું ઉત્પાદન અને નફા વધે એ છે. એ માટે ઊંચી ટેકનોલોજી એટલે કે આધુનિક યંત્રો વાપરવાનું યોગ્ય ગણાય છે પણ એનાથી બેકારી વધે તેની ગણતરી નથી થતી.

આનું મૂળ કારણ એ છે કે બબ્બે સૈકાઓથી, યંત્રોદ્યોગની ક્રાંતિ ઈંગ્લેન્ડમાં થઈ ત્યારથી, આર્થિક પ્રગતિનો અર્થ આ જ પ્રમાણે થતો આવ્યો છે. બેકારી અંગે અર્થશાસ્ત્રીઓએ કોઈ ચિંતા નથી કરી. એમનું તો ધ્યેય છે ઉત્પાદન તથા નફા, અને એ વધારવા માટે મોટાં ને મોટાં યંત્રોનો વપરાશ. પરંતુ યંત્રોથી થતા ઉત્પાદનને કારણે જે વ્યાપક બેકારી પરિણમે છે એને અંગે અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસે કોઈ જ ઉપાય નથી. બીજી બાજુ, પ્રજાને ગંજાવર અર્થવ્યવસ્થાને કારણે મોંઘવારી વધતી જાય છે જેને અંગે પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસે કોઈ ઉપાય નથી.

અમેરિકા, જાપાન, ઈંગ્લેન્ડ અને બીજા યંત્રોદ્યોગના દેશો હવે પોતાને ત્યાં બેકારી આવી ત્યારે કબૂલ કરે છે કે યંત્રો દ્વારા ઉત્પાદનને કારણે બેકારી પરિણમે છે જેનો ઈલાજ મળતો નથી. હવે તેઓ પોતાનો ત્યાંના અદ્યત્ન ઉત્પાદનની પહેલાંની જેમ નિકાસ નથી કરી શક્તા એટલે એમને ત્યાં બેકારી આવી છે. પરંતુ અત્યાર સુધી તેઓ પોતાનો માલ એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકામાં ઠોકતા હતા એને કારણે એ ખંડોના દેશોમાં બબ્બે સૈકાઓથી બેકારી વધતી હતી એ એમને નહોતી દેખાતી! એમની પ્રજા માટે તો એ બીજા દેશો ક્ષિતિજની પેલી પાર એટલે બધે દૂર હતા કે એમને એનો ખ્યાલ પણ નહોતો આવ્યો કે પોતાને ત્યાંના ઉત્પાદનને કારણે બીજા પ્રજાઓ બેકારીમાં હોમાય છે. તેથી તેઓ પોતાના અર્થતંત્રને વિકસિત માનતા હતા. હવે એમના માલનું પરદેશોમાં વેચાણ ઘટવાથી એ બેકારી પોતાના ઘરઆંગણે આવી છે ત્યારે એમનો ભ્રમ ભાંગ્યો છે

અને તેઓ વિકાસને ‘ટકાવી ન શકાય તેવો’ કહેવા માંડ્યા છે !

છતાં આ વ્યાપક અને વધતી જતી બેકારી અંગે શું કરવું એ માટે અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસે કોઈ જ ઉપાય નથી. એટલે જ બધા દેશોમાં લોકો હતપ્રભ છે. કોઈને સમજણ પડતી નથી. બધા પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે આ શું ચાલી રહ્યું છે ?

આપણા દેશમાં પણ સરકાર આર્થિક પ્રગતિને નામે વિદેશવેપાર, મૂડીરોકાણ, હંડિયામણ વગેરે અંગેની નીતિઓ ચલાવે રાખે છે. કારણ કે અર્થશાસ્ત્રીઓમાં એક નિયમ જેવું થઈ ગયું છે કે તમે જો કોઈને સમજાવી ન શકો તો એને મૂંઝવણમાં મૂકી દો. બેકારીના મૂળભૂત અને ભયાનક પ્રશ્ન અંગે આપણા દેશની સરકાર પણ કંઈ કરી શકતી નથી. થીંગડાચાગડ કરવા નવીનવી યોજનાઓ થયા કરે છે — જેવી કે જવાહર રોજગાર યોજના, ગામડાંના યુવકોને સ્વરોજગારી માટેની તાલીમની યોજના વગેરે. પરંતુ આ યોજનાઓ સફળ થતી નથી. બીજી બાજુ બક્ષી પંચ, મંડલ પંચ વગેરે દ્વારા સરકાર અમુક વર્ગો માટે અનામત નોકરીઓ રાખવાની યોજનાઓ કરે છે અને એની સામે બીજા વર્ગો દ્વારા આંદોલનો થાય છે, પરંતુ ખરું જોતાં આ આંદોલનોનો પણ ખાસ અર્થ નથી કારણ કે સરકાર પાસે નોકરીઓ કુલ છે જ કેટલી કે એ કોને આપવી અને કોને નહીં એની પ્રજા ઉપર અસર થાય ?

ખાનગી ક્ષેત્ર એટલે કે ઔદ્યોગિક કંપનીઓ તો બેકારી અંગે કોઈ જવાબદારી પણ નથી ધરાવતી. એમનું ધ્યેય તો પોતાનો નફો વધારવાનું છે. ઊલટાનું પોતાનો નફો વધારવા માટે ઉત્પાદન, વિતરણ વગેરેમાં વધારે આધુનિક યંત્રો વાપરવાને કારણે બીજી બાજુ બેકારી વધે તો પણ એની તો ગણતરી પણ એમને કરવાની નથી હોતી.

મૂળ અને મુખ્ય મુદ્દો તો એ વિચારવાનો છે કે કોઈ સરકાર, કોઈ કંપની કે કોઈ બેન્ક ધારો કે પ્રજાની બેકારી દૂર કરવા માગે તો પણ તે એ કરી શકે એમ નથી. કારણ કે સરકાર કે કંપની કે બેન્ક શું આપી શકે ? પૈસા. પરંતુ બેકારી દૂર ન થવાનું કારણ પૈસાની કમી નથી. બેકારી દૂર ન થવાનું કારણ બજારની કમી છે. અને કોઈ સરકાર કે કંપની કે બેન્ક બજાર ઊભું ન કરી શકે. એટલે આપણે એમના મોં સામે તાકીને બેસી રહેવાનો કોઈ અર્થ નથી. જો પૈસાથી બેકારી દૂર થતી હોત તો અત્યારે અમેરિકા અને જાપાનમાં શા માટે બેકારી વધે ?

ઊલટાનું ડોકલ, કારગીલ અને કોકાકોલા તથા બીજી કંપનીઓના ઉત્પાદકો આપણા દેશમાં આવવા માગે છે તે શા માટે ? બજાર માટે. અમેરિકાની સરકાર બધા દેશો પાસે મુક્ત વેપારની નીતિ અપનાવડાવવા માગે છે તે શા માટે ? બજાર માટે. આજે દુનિયાભરમાં ઉત્પાદકો જે ચીજની શોધમાં છે તે છે બજાર.

તો નવી પેઢીએ એ વાત વિચારવાની છે કે એમને કામધંધો જોઈએ છે તે માટે સરકાર, કંપનીઓ કે બેન્કો પાસે એમનું ભવિષ્ય નથી, એ માટે એમણે બજાર શોધવાનું છે.

આવું એક બજાર છે, આપણા હાથમાં જ છે, જે આપણે ભૂલી ગયા છીએ

અને એ બીજાઓને સોંપી દીધું છે. તે બજાર છે કાપડનું, અલબત્ત, કાપડનું દરેક દરેક સ્થળે મોટું અને હંમેશનું બજાર છે એ તો દેખીતું છે. પણ આપણે એ ભૂલી ગયા છીએ કે જો કોઈ પણ સ્થળે ત્યાંના સ્થાનિક બજાર માટે ત્યાંના લોકો સ્થાનિક રેષાઓમાંથી કાપડ બનાવે તો તે મિલના કાપડ કરતાં ઘણું જ સસ્તું બને અને તેથી તે સહેલાઈથી વેચી શકાય. આ રીતે કાપડ બનાવવામાં સૂતર કાંતવાનું કામ ધીમું લાગે પણ બીજી બાજુ એ કાપડ અત્યંત સસ્તું મળવાથી સરવાળે સમય દીઠ આવક ઘણી થાય અને નિવૃત્ત લોકોને તો એ કામ ઘણું પસંદ પડે. ઉપરાંત, કાપડના ઉત્પાદનને કારણે ગામના અસંખ્ય લોકોમાં નવી ખરીદશક્તિ ઊભી થતાં બીજા અનેક ધંધાની તકો ઊભી થાય અને તે બીજી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન તો ઘણી ઝડપથી થઈ શકે. તો દરેક જણને ધીક્તા ધંધા મળી શકે.

અત્યારની અર્થવ્યવસ્થામાં જેમને નોકરી મળેલી છે તેઓ ખરેખર તો ગુલામો છે અને એમનું નોકરી કરવાનું એકમાત્ર ધ્યેય પૈસા કમાવાનું છે એટલે આ અર્થવ્યવસ્થામાં તેમની જિંદગી તો વેડફાઈ રહી છે. ઉપરાંત તેમને આજે આજીવિકા મળે તો પણ કાલની ચિંતા તો રહે જ છે. આ અર્થવ્યવસ્થાએ નવી પેઢી માટે બેકારી ઊભી કરી છે તો નવી પેઢીને પોતાની આજીવિકા ઊભી કરવા માટે નવો માર્ગ શોધવો પડશે અને એ કારણે નવી પેઢી અત્યારની રાક્ષસી અર્થવ્યવસ્થામાંથી છૂટી શકશે. સ્થાનિક બજાર માટે સ્થાનિક ઉત્પાદનની અર્થવ્યવસ્થા દ્વારા તેઓ રોજગારી અને સમૃદ્ધિ બન્ને તો મેળવી શકશે જ પણ ઉપરાંત કોઈને આજીવિકાની કદી ચિંતા ન રહેવાથી માણસ અત્યારના એકમાત્ર પૈસા કમાવાના ધ્યેયમાંથી છૂટી શકશે અને જિંદગી સાર્થક કરી શકશે.

યુવાનોએ સ્વપ્નો વેચવાનાં નથી, સ્વપ્નો સર્જવાનાં છે.

મુખ્ય
ચર્ચા

ચાણતર : પાયાનો પથ્થર મુકાઈ ગયો છે

ગામડાની માનવશક્તિ અને કુદરતી સંપત્તિ દ્વારા ત્યાં અઢળક સમૃદ્ધિ સર્જી શકવાની મારી જે દલીલ છે તેના પ્રમાણમાં મારું વાસ્તવિક કામ થયું જ પાછળ છે. પરંતુ હમણાં એક મિત્રે કહ્યું કે તમારું કામ સાધન ઘડવાનું અને એ સાધન ચલાવવાનું કામ અમારું. વાચકોના પત્રો બતાવે છે કે વિચારોને વાસ્તવમાં મૂકવાની કુનેહ અને ધગશ એમનામાં થઈ છે.

પ્રજનું જીવનધોરણ જિંચું લાવવા માટે ગામડામાં સ્થાનિક બજાર માટે વગર પૈસે કાપડ ઉઘોગ શરૂ કરીને એની પાછળ ત્યાં બીજા ઉદ્યોગો શરૂ થઈ શકે એ વાત સહુના મનમાં 'એક ને એક બે' જેટલી સીધી અને સ્પષ્ટ રીતે ઊતરી જાય છે. મેં વાત ગૂંચવીને મૂકી હોય તો પણ સામી વ્યક્તિ એ વધારે સમજપૂર્વક રજૂ કરે છે. એક મિત્રને ત્યાં ગઈ હતી ત્યાં એમનાં બાએ એક વાક્યમાં આખો સાર મૂકી દીધો. કહે કે પ્રવાસીમાં લેખો વાંચું છું, ખાદીનું કાપડ કેટલું બધું સસ્તું પડે એ લખો છો ને ?

હમણાં કેટલાક વાચકોના જે પત્રો મળ્યા છે તે એમની સ્પષ્ટ સમજ અને એને કાર્યમાં મૂકવાની અદ્ભુત ધગશ બતાવે છે.

કોમર્સ કોલેજમાં ભણતી બીજલ પારેખ લખે છે :

વ્યથા અને વિકલ્પમાં તમે કરેલી રૈંટિયાની વાત મને ખૂબ જ ગમી છે. હું નિયમિત તમારા લેખ વાંચું છે. મને પણ રૈંટિયો બનાવતાં, ચલાવતાં અને બાકી બધી પ્રક્રિયાઓ જાણવી છે. ... શું આવું કોઈ મંડળ મુંબઈમાં ન બનાવી શકાય ? બને તો થયું જ સારું. તમારા લેખમાં તમે આ વાત કરજો અને જેમને મુંબઈમાં આ મંડળમાં રસ હોય તે બધા મળીને કામ કરે તો મુંબઈમાં જ સ્કીને ગુજરાતની જેમ મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓમાં પણ જઈ શકાય.

મને તો પરેલેથી જ ગામડાંમાં જઈ કામ કરવાનું મન હતું. પણ નક્કર કઈ દિશામાં પગલાં ભરવાં તેની ખબર ન હતી. હવે તો રૈંટિયો પણ મળી ગયો છે. રૈંટિયાથી શરૂઆત કરીને પછી ગામડાંની બીજી સમસ્યાઓનો પણ ઉકેલ લાવી શકાય. જેમ કે રાસાયણિક ખાતર, સંકરણ બિયાં વગેરેથી ખેડૂતને ખર્ચો ખૂબ થાય છે, પણ સામે એટલી આવક થતી નથી. તેના ઉપાય તરીકે સજીવ ખેતી કરી શકાય કે જેમાં કુદરતી ખાતર વાપરી શકાય. વધારે પાણીની પણ જરૂર નથી અને સૌથી મોટી વાત તો એ કે વધારે પાક અને સારી ગુણવત્તા મેળવી શકાય. આવી સજીવ ખેતી મુંબઈમાં ઉમરગામ નજીક દેહરી ગામમાં ભાસ્કરરાવ

હીરજી સાવરે કરે છે ને રાસાયણિક ખાતર, સંકરણ બિચારણો, જંતુનાશક દવા વાપર્યા વગર ઓછા ખર્ચે વધારે પાક ને આવક મેળવે છે. આ વાત પણ ગામડાંના ખેડૂતને કરી શકાય કે જે આ વાતથી અજાણ છે.

બાળ-વિવાહ, સ્ત્રીઓની ખરાબ હાલત, નિરક્ષરતા વગેરે સામાજિક પ્રશ્નો પર કામ કરવાનું મને પહેલેથી ગમ્યું છે. તમે એકાદ વાર મુંબઈ આવી જાવ તો ખૂબ જ સારું. આ વિનંતી પણ છે અને આગ્રહ પણ છે. તો રૂબરૂમાં ચર્ચા પણ થઈ શકે ને ગામડાંમાં જઈ કેવી રીતે કામ શરૂ કરવું તેની સમજણ પડે.... કદાચ તમારું મુંબઈ આવવાનું શક્ય ન હોય તો મુંબઈમાં રૅટિયો ચલાવતાં કે બનાવતાં કોની પાસે શીખી શકાય તેનું એડ્રેસ આપવા વિનંતી અને ‘સ્વયમ’ મુંબઈમાં શરૂ કરવા કોને મળવું અને બધાંએ ક્યાં ભેગા થવું તે વિશે પણ લેખમાં જરૂરથી લખજો.

તમારા કહેવા પ્રમાણે પોતાના ગામડામાં જઈ રૅટિયાની વાત કરવી જોઈએ, પણ હું તો ક્યારેય મારા ગામ ‘ડોડાણ’માં ગઈ નથી. હું તો કોઈ પણ ગામને મારું ગામ ગણી કામ કરીશ. પહેલેથી જ મને ગામડાંએ આકર્ષી છે, ત્યાં રહેવા લલચાવી છે પણ હજી સુધી હું એ તક મેળવી શકી નથી.

હું બી.કેમ કરી ફી જ છું.”

વણકર ભાઈ ભીખાલાલ ભાદરકા લખે છે :

“સવિનય સાથ જણાવવાનું કે પૂજ્ય નંદિનીબહેનને માલૂમ થાય કે આપના બંધા જ લેખો મેં રસપૂર્વક વાંચ્યા છે. (સામાહિક જન્મભૂમિ-પ્રવાસી રવિવાર)

અમો જ્ઞાતિએ વણકર છીએ અને મારા પિતાજી કુશળ કારીગર છે. વર્ષો પહેલાં અમો જ્યારે નિશાળમાં ભણતા હતા ત્યારે પિતાજીનું વણાટકામ જોઈને, તેમની વણવાની કળાની પ્રશંસા બીજાના મોઢે સાંભળીને, અમને પણ આ વ્યવસાય પ્રત્યે અનહદ આકર્ષણ થયું હતું, પરંતુ સરકારની નીતિના કારણે કે એવા કોઈ બીજા જ કારણે અમારા આ ઉદ્યોગને મરણતોલ ફટકો પડવાથી હાથશાળ બંધ કરવી પડી. અને જમીનદારોની ખેતીમાં મજૂરીકામ કરવા લાગ્યા. આપના પ્રયત્નોને જો યશ મળે અને ફરીથી આ વણાટકામને ઉત્તેજન મળે તો અમ જેવા લાખો લોકોની દુઆ આપને મળશે એવી પ્રાર્થના સાથે, તમારો વાચક.”

વડીલ તુલસીદાસભાઈ જાલા લખે છે : “મારી તમારી કોઈ ઓળખાણ નથી છતાં આજે કાગળ લખ્યો છે. જો ન ગમે તો માફ કરજો. જન્મભૂમિ-પ્રવાસીમાં હું ઘણા વખત થયાં તમારા વ્યથા-વિકલ્પ નામના લેખ વાંચું છું મને બહુ જ ગમે છે. બીજું આંટી બેન્ક લેખ વાંચ્યા મછી આ કાગળ લખવા વિચાર થયો. હું વૃદ્ધ ઊંમરનો છઉં...જો મને કોઈની સાથે (રૅટિયો) મોકલાવો તો તમારી આંટી બેન્ક ભરી દઈ એવી ઉમેદ રાખું છું અને ચરખાના પૈસા પણ હું તરત આપી દઈશ... તો હું સાવ નવરો બેઠો રહું છું તો કામે લાગી જઉં. જો મારું આટલું કામ કરો તો તમારો ઉપકાર નહીં ભૂલું.”

ઉપરના ત્રણ કાગળો સાથે મૂકવાથી જોઈ શકાશે કે વડીલો સૂતર બનાવવા માગે છે, વણકરો તેમાંથી કાપડ બનાવવા માગે છે અને સમાજનું ચણતર કરવા

માગતા યુવાનો એ બેને ભેગા કરી ગામડાંમાં કાપડ ઉધોગ શરૂ કરવા માગે છે અને એ રીતે ગ્રામજનોમાં શક્તિ લાવી ત્યાં બીજાં કામો શરૂ કરવા માગે છે.

આપણા સમાજમાં આવા અનેક જણ છે. વાચકોએ આ વાત મારા કરતાં પણ વધુ સ્પષ્ટ રીતે, સીધી રીતે અને સમજણપૂર્વક મૂકી છે તે બતાવે છે કે દરેકના દિલમાં આ વાત પડેલી છે અને એ બહાર આવવા માગે છે.

તબીબ ડૉ. આશાબેન બુચ લખે છે :

જન્મભૂમિ-પ્રવાસીમાં પ્રસિદ્ધ થતી તમારી વ્યથા અને વિકલ્પ શ્રેણીની લેખમાળા પહેલેથી જ હું અત્યંત રસપૂર્વક વાંચું છું અને જાણે સમાન વિચારસરણી ધરાવતા સુદ્દની મૈત્રીની ઉષ્મા - ભલેને એ પરોક્ષ હોય - અનુભવતી હોઉં એમ લાગે છે. તમારા અર્થશાસ્ત્ર વિષયક મંતવ્યો સચોટ અને વેધક છે. આવી વિચારસરણી આજે વિનાશને આરે ઊભેલા માનવસમાજના ભવિષ્ય માટે મનમાં આસ્થા જન્માવે છે.

હું વ્યવસાયે તબીબ છું. છેલ્લા બાર વર્ષોથી મુંબઈની એક હોસ્પિટલના સમાજ સ્વાસ્થ્ય-કલ્યાણ પ્રોજેક્ટ સાથે સંકળાયેલી છું. મેં અમારા પ્રોજેક્ટ ડિરેક્ટરને વ્યથા અને વિકલ્પ વિશે વાત કરી છે. એમના કહેવાથી જ હું તમને આ પત્ર લખું છું.

રૈટિયા-પ્રવૃત્તિથી અમને ઘણું મળી શકે એમ છે. એકાદ વર્ષથી અમારે ત્યાં લોકોને સંગઠિત કરી શકે એવો કાર્યનિષ્ઠ સોશિયલ વર્કર છે.

મારો પ્રશ્ન નીચે મુજબ છે :-

(૧) રૈટિયા-પ્રવૃત્તિ વિશેની વિસ્તૃત માહિતી અને પ્રેક્ટિકલ ગાઈડ લાઈન્સ ક્યાંથી અને શી રીતે મળી શકે? (૨) વ્યથા અને વિકલ્પનું અંગ્રેજી ભાષાંતર મળી શકે?”

પૂનાથી ઉષાબેન માડુ લખે છે :

“પૂનામાં રોટરી ક્લબ તરફથી અમે.... નાના ઉધોગો ધરાવતા લોકો મારફત હાથેથી ઘેર બેઠાં થઈ શકે એવાં કામો આપવાનું શરૂ કર્યું છે. બે-ત્રણ જગાએ લગભગ ૧૫૦ થી ૨૦૦ બહેનો આ કામ કરવા તત્પર છે. એ લોકો માટે જો સૂતર-વણાટ-રંગકામનું કામ શરૂ કરીએ તો બહેનોને કાયમ માટે આવકનું સાધન મળી રહે. આ માટે પૂરી માહિતી જોઈએ છે. એ માટે કોનો સંપર્ક સાધવો એ જણાવવા વિનંતી છે.”

છેક આફ્રિકાના વાચકો પણ કેન્યા અને યુગાન્ડામાં આ રીતનું ગ્રામનિર્માણનું કામ કરવામાં રસ ધરાવે છે.

આ મહાકાર્ય શરૂ કરનારને શરૂઆતમાં મુશ્કેલીઓ પણ આવે પણ મારા કામમાં જ્યારે મને શરૂઆતમાં મુશ્કેલીઓ આવી હતી ત્યારે સ્વ. કવિ સ્નેહરશ્મિએ સરસ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું: બીજાનું ભલું કરવા માંગનારનું કદી બૂરું થતું નથી.

વ્યાપક બેકારીના સ્થાને સાર્વત્રિક રોજગારી શક્ય છે

ગામડામાં કાપડ ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનો એક મોટો ફાયદો એ છે કે ગામડાના લોકોને જો સ્થાનિક બનતું કાપડ મળે તો તેની કિંમત તેઓ પૈસાને બદલે વસ્તુથી ચૂકવી શકે અને તેથી તે બધા લોકોને ઉત્પાદન કરવાની તક મળે, ધંધા મળે.

આજે તો બધા લોકો શહેરની મિલોનું કાપડ ખરીદે છે, એટલે એની કિંમત તો રોકડા પૈસાથી જ ચૂકવવી પડે અને ખરીદનારાને કંઈ એ મિલો પાસેથી નોકરી નથી મળતી. પરંતુ કાપડ જો પોતાના ગામડામાં જ બને તો ગામડાના કાપડ ખરીદનાર, એ કાપડ બનાવનારા સ્થાનિક હોવાથી, એમના કાપડની કિંમત પૈસાથી ચૂકવવાને બદલે કોઈ વસ્તુ કે સેવા આપીને ચૂકવી શકે.

આપણા દેશના સાઠ કરોડ લોકો ગામડામાં રહે છે. તેમની પાસે પૈસા નથી પરંતુ સમય ઘણો છે, તેઓ બેકાર છે. એમનો મુખ્ય અને અનિવાર્ય ખર્ચ કાપડ પાછળ છે. એમનાં કુટુંબો મોટાં છે એટલે કાપડ ઉપરનો કુલ ખર્ચ ઘણો છે. તેથી તેમને જો પોતાના જ ગામડામાં બનતું કાપડ મળી શકે તો તેમની પૈસાની તંગી ઘણી હળવી થઈ શકે. સાથેસાથે કાપડ બનાવનારાઓને — એટલે કે બધા માણસોને — જરૂરી ઘણી વસ્તુઓ આ બાકીના લોકો બનાવી શકે, અને તેઓ અનેકવિધ ધંધા જાતે જ શરૂ કરી શકે.

દેખીતું છે કે ગામડાનાં કરોડો લોકોને કામ મેળવવાનો આ જ એક માર્ગ છે. આજે દેશના નેવું કરોડ લોકોને જરૂરી કાપડ થોડી જૂજ મિલોમાં બને છે. એટલે કાપડ પાછળ ખચકિલા આ અબજો રૂપિયા જૂજ મિલમાલિકો પાસે ભેગા થાય છે. એનું નૈતિક પાસું બાજુએ રાખીએ તો પણ બધી ખરીદશક્તિ આટલા જૂજ મિલમાલિકો પાસે ભેગી થાય તો બાકીના ૯૯% લોકો આટલા થોડા મિલમાલિકોને વસ્તુઓ વેચવા ધંધા ન મેળવી શકે. અત્યારે પ્રવર્તતી વ્યાપક બેકારીનું આ કારણ છે. અત્યારે જો ધંધો મેળવવો હોય તો પણ તે જૂજ ધનિકોની જરૂરતો માટેનો એટલે કે હીરા ઘસવાનો, ગાલીચા બનાવવાનો કે ટ્રાવેલ એજન્સીનો શોધવો પડે, જેની તકો થોડી અને અનિશ્ચિત જ રહેવાની.

તેથી કરોડો ગ્રામવાસીઓ માટે કામધંધો મેળવવાનો એકમાત્ર માર્ગ પોતપોતાના ગામમાં કાપડનું ઉત્પાદન શરૂ થાય તે છે, જે પોતાના ગામમાં કપાસ ઉગાડીને, સાદા રેંટિયા-સાળ અને વનસ્પતિ રંગોનો ઉપયોગ કરી, નિવૃત્ત અને અપંગ લોકો પણ કરી શકે એમ છે; અને તે પણ વગર પૈસે કરી શકે એમ છે.

કાપડના બદલામાં આપવા માટે શરૂ થયેલી સેવાઓનો અને વસ્તુઓનો પછી એકબીજા સાથે પણ વિનિમય થઈ શકે.

આ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ કામધંધો મેળવી શકે કારણ કે તેણે એટલું જ કરવાનું રહે કે કાપડના તથા બીજા ઉત્પાદકોને — એટલે કે પોતાના ગામના

સમાજને - કઈ વસ્તુ કે સેવા જરૂરી અને પસંદ છે જે પોતે બનાવી શકે. એથી આ પદ્ધતિ અનંત વિકાસ સુધી લઈ જનારી છે.

આ પ્રમાણે અત્યારે ગામડાંમાં જે વ્યાપક બેકારી અને તેમાંથી પરિણામતી કારમી ગરીબાઈ છે એની જગાએ જો આ કરોડો લોકો કંઈ ને કંઈ ઉપયોગી કામધંધા કરી શકે તો ગામડાંમાં અઢળક સંપત્તિ સર્જી શકાય.

આ જાતની વસ્તુવિનિમયની વાત ઘણા જણ આજના જમાનામાં અસંભવ અને અવ્યવહારુ ગણે છે; પરંતુ વસ્તુવિનિમય શરૂ કરવા માટે ગામડાંમાં કાપડનું ઉત્પાદન ન કરીએ તો પણ ગામડાંમાં કાપડનું ઉત્પાદન શરૂ થાય એટલે વસ્તુવિનિમય આપોઆપ શરૂ થાય છે. કાપડનું ઉત્પાદન તો રોકડા નફાના હેતુથી કરવાનું છે કે એક કિલો ટૂંકા તાંતણાના રૂમાથી, જેનો ખર્ચ રૂ. ૨૦ જેટલો છે, એક કિલો એટલે કે આઠ ચોરસ મીટર સુંદર છાપેલું કાપડ બનાવી શકાય જેની કિંમત રૂ. ૨૦૦ જેટલી છે. એ માટે રૂંટિયો પણ ગામડાંમાં જ માત્ર પાંચેક રૂપિયાને ખર્ચે બની શકે જે ઘરડાં પણ ચલાવી શકે. આ નફા માટેના વ્યવહારિક હેતુથી ગામડાંમાં કાપડનું ઉત્પાદન શરૂ થાય તો એ પછી બાકીના લોકો આ કાપડ મેળવવા પૈસાને બદલે વસ્તુ કે સેવા ઓફર કરવાના. અને કાપડના ઉત્પાદકો પણ આ ઓફર આવકારવાના કારણ કે એમને એ રીતે કાપડના બદલામાં, દાખલા તરીકે, જેટલાં નળિયાં મળે એના કરતાં એ કાપડ વેચીને પૈસા લઈને એ પૈસામાંથી બજારભાવે ઓછાં નળિયાં મળે, કારણ કે નળિયાં પણ સ્થાનિક ધોરણે બજારભાવ કરતાં ઘણાં સસ્તાં બની શકે. આમ ગામડાંમાં કાપડ બને તો બાકીના લોકો અત્યારે બહારથી પૈસા આપીને કાપડ ખરીદે છે તેને બદલે વસ્તુવિનિમય શરૂ કરે. વસ્તુવિનિમય એ ગામડાંમાં સ્થાનિક કાપડ બનાવવાનો ઉદ્દેશ ન ગણો તો પણ એનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. પરંતુ એ પરિણામ એટલું બધું લાભદાયી છે, અત્યારની સાર્વત્રિક બેકારીની જગાએ એ સાર્વત્રિક રોજગારી લાવે છે તેથી, કે સસ્તું કાપડ મેળવવાના મૂળ ઉદ્દેશ કરતાં પણ એ વધુ લાભદાયી નીવડે.

લોકો પૈસાની તંગીને કારણે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી એ દબાણ દૂર કરવા ઘણા દેશોમાં, ઈંગ્લેન્ડ અને કેનેડા જેવા ઔદ્યોગિક દેશોમાં પણ, સ્થાનિક વસ્તુવિનિમય યોજના - લોકલ એમ્પ્લોયમેન્ટ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ : લેટ્સ - શરૂ થઈ છે. રૂંટિયા-સાળની રીત એના કરતાં આગળ છે કારણ કે જો અને જ્યાં સુધી ગામડાંમાં કાપડ ન બને તો અને ત્યાં સુધી લોકોને તેમના મુખ્ય ખર્ચ કાપડ માટે રોકડ પૈસાની જરૂર રહેવાની. અને આ રોકડ પૈસા મેળવવા માટે એમને અત્યારના તંત્ર પાસે હાથ જોડીને નોકરી કે મજૂરી શોધવી પડવાની. પરંતુ ગામડાંમાં જો વગર પૈસે કાપડ બને તો લોકોની પૈસાની મોટા ભાગની જરૂર ઓછી થઈ શકે અને બાકીના બધા લોકો અત્યારે કાપડ ખરીદતા હોવાથી તે સહુ પોતપોતાના ધંધા શરૂ કરી શકે. વગર પૈસે આ અર્થતંત્ર લોકોને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ કરી શકે. પૈસાનો સંકંજો દૂર થવાથી લોકોમાં એકબીજા સાથે ભાઈવારો અને શાંતિ પણ સ્થપાઈ શકે.

ગ્રામનિર્માણની કેડી પકડો ઉજ્જવળ ભવિષ્ય આપોઆપ મળશે

ઘણા મિત્રો કહે છે, “વાત તો ખૂબ નવાઈની છે કે ગામડાંમાં લોકો ત્યાંના જ સાધનોથી અનેકવિધ ઉદ્યોગો પૈસા વગર શરૂ કરી શકે અને એમનું જીવનધોરણ ઘણું ઊંચું આવી શકે. અને છતાં એ અશક્ય પણ નથી લાગતું.”

આ વાત વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ દેખાતી જાય છે.

ગયા અઠવાડિયે ઉત્તર ગુજરાતના એક ગામડામાં ગઈ હતી. ત્યાં કાપડનો ઉદ્યોગ જરૂર શરૂ થઈ શકે એમ છે.

મોટા ભાગનાં ગામડાંમાં સિત્તેરેક ટકા લોકો પાસે જમીન નથી અથવા નહીંવત્ છે. એ લોકોના વાસમાં ગઈ તો જેમ ઘણાં ગામડાંમાં જેયું હતું તેમ, તેમને હાથે બનાવેલાં રંગીન ભાતવાળાં કપડાં અને તે બનાવવા માટે લાકડી રૅટિયો બતાવ્યો તો તેમને એ વાત ગમી ગઈ અને એ માટે રૅટિયા પર સૂતર બનાવવાની તેમણે તૈયારી બતાવી. ઘરડાં વડીલોને તો તે ઘણું ગમ્યું.

એની આગળ વ્યવસ્થા કરવા ગામના સૌથી મોટા જમીનધારક ખેતાભાઈને ત્યાં ગઈ. મારી સાથે ગામની બાજુમાં આવેલી એક શિક્ષણસંસ્થાના એક શિક્ષક અને બારમા ધોરણમાં ભણતો એક વિદ્યાર્થી હતા. ખેતાભાઈને વાત કરી. “અહીં ગામમાં આવું કાપડ બની શકે. અહીં કોઈ આવું કાપડ બનાવે તો તમે લો?” “સરસ છે. મારી બા આવું જ પહેરે છે. મારે ખમીસ માટે આ (બીજું) ચાલે.” “એના બદલામાં બાજરી અને ઘઉં આપો?” “મને જો અનાજના બદલામાં આવું કાપડ મળે તો બહુ સારું. મારો ઘણો ખર્ચો બચે.” ખેતાભાઈને પહેલાં એક નોકરી હતી એ હવે છૂટી ગઈ છે એટલે માત્ર ખેતીની આવક છે. મેં આગળ પૂછ્યું, “જો અહીં કાપડ બને તો પછી બીજા લોકો એ કાપડના બદલામાં આપવા બીજી વસ્તુઓ પણ બનાવી શકે, જેમ કે ઘર બાંધવાની વસ્તુઓ, રંગ વગેરે.” ખેતાભાઈ કહે, “એ તો ઘણો ફાયદો. હમણાં ઘરની મરામત કરાવી તો ઘણો ખર્ચો થયો. આ બારણાં-ધાંભલાને રંગવાના રંગો તો પુષ્કળ મોંઘા છે.” મેં પૂછ્યું, “આવા રંગો વગેરે નવી વસ્તુઓ અહીં બનાવવી હોય તો એ માટે જે કાચો માલ જોઈએ તે ઉગાડો? દાખલા તરીકે દાડમનું ઝાડ ઉગાડો તો દાડમ ખાવા માટે રહે અને એની છાલમાંથી કાપડ રંગવાનો સુંદર પીળો રંગ બને.” એ આંનદમાં આવી ગયા. “જેગાનુજેગ, હમણાં જ મેં દાડમનું ઝાડ વાવ્યું છે.” મારી સાથે આવેલા શિક્ષકને પૂછ્યું, “રામજીભાઈ, એ જલદી કેમ વધે તે બતાવો?” મેં પૂછ્યું કે, “ગામમાં જમીન વગરના ખેતમજૂરોનાં ઘણાં કુટુંબો છે.” “હા,

એમની સ્થિતિ બહુ નબળી છે.” “તેઓ કાપડ બનાવવા માગે તો તમે એમને કપાસ, રંગ વગેરે આપો?” “હા જરૂર,” “અને એમનું કાપડ લઈ એ સામે અનાજ આપો?” “જરૂર.” રામજીભાઈએ પૂછ્યું, “પણ તમને એવું કાપડ ગમશે? આ ખાદી થશે, નાયલોન નહીં.” ખેતાભાઈએ પરખાવ્યું, “કેમ નહીં ગમે? સરસ છે. અને રામજીભાઈ, તમે આ સફેદ ઝલ્લો-સલવાર પહેર્યા છે તે શા માટે? તમને શિક્ષકની નોકરી મળી છે એટલે જ ને? તો અમને પણ આ રીતે આર્થિક ફાયદો થાય તો અમને આ કાપડ ગમે જ ને?”

એટલામાં ત્યાં એક માણસ આવીને કંઈ કહી ગયો. ખેતાભાઈ કહે, “એ મારો દરજી હતો. અમારાં બધાં કપડાં એ જ સીવે છે. એને હું અનાજ આપું છું.” એમના કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે એમને વસ્તુઓ અને સેવાઓ મળે તો એ અનાજ આપવા રાજી છે. મને પણ ખાતરી પાકી થઈ કે ખેતાભાઈ અમુક જ શહેરના દરજીનો કે અમુક જ ‘કટ’નો, કે અમુક જ ‘બ્રાન્ડ’નાં તૈયાર કપડાંનો કોઈ જ આગ્રહ રાખતા નથી કારણ કે એમને ગામના દરજી પાસેથી વગર પૈસે, અનાજના બદલામાં સિલાર્થકામ મળે છે, બહુ તો પોતાના દરજીને બતાવતા હશે કે ભાઈ આ રીતને બદલે આમ સિલાર્થ કર. એ જ રીતે ગામના બીજા લોકો પાસેથી કાપડ અને બીજી વસ્તુઓ અને સેવાઓ વગર પૈસે અનાજના બદલામાં મળે તો તેઓ એ માટે ઘણા રાજી છે. તો બીજી બાજુ, ભૂમિહીન અનેક લોકોને ધંધા મળે તો એમને પણ અનાજની ખેંચ ન રહે.

ખેતાભાઈને મેં પૂછ્યું, “તમને આ વાત આટલી ગમી છે તો આ ખેતમજૂરોને તમારો કપાસ મફત આપશો? તમે ગાંસડીઓ વેચો છો એના પ્રમાણમાં તો અહીં થોડો જ જોઈશે.” “હા, અને અહીં બીજા પણ પાંચ-સાત ખેડૂતો છે, તે બધા પણ આ માટે મફત કપાસ આપશે.” “તો ચાલો, આજે જ શરૂ કરીએ.” “પણ કપાસ હજુ પૂરો ઊંચો નથી. ફેબ્રુઆરીમાં તૈયાર થશે. ત્યારે કરીએ.” “એ વખતે ખેતમજૂરોને ખેતીકામ પણ પૂરું થયું હોવાથી એ મજૂરી પણ નહીં હોય, તો ઉનાળામાં બેકારી વખતે આ ઉદ્યોગ એમને ઘણો ઉપયોગી થશે.”

ત્યાં સુધીમાં સાડા નવ જેટલા થઈ ગયા હતા એટલે ખેતમજૂરોના વાસમાં જઈને વણાટ અંગે ગોઠવણ કરી શકાય એમ નહોતું કારણ કે તેઓ ખેતરોમાં મજૂરીએ જતા રહ્યા હતા.

આ ગામડાની બાજુમાં આવેલી શાળામાં ઉત્તર ગુજરાતના ત્રણ જિલ્લાઓની શાળાઓના શિક્ષકો સાથે ગ્રામનિર્માણ અંગે વાતો કરવા હું ગઈ હતી. મારો વાર્તાલાપ દસ વાગે હતો એટલે એ પહેલાં સવારે ગામડામાં ગઈ હતી.

ત્યાંથી શાળાએ પાછા ફરતાં રસ્તામાં એક ભાઈ મળ્યા. દેખાવમાં પણ બરાબર બનાસકાંઠાના. ઊંચા, પાતળા પણ પડછંદ. સોનાનાં બટનવાળું ખમ્મીસ, ઘોતી, મોજડી અને માથે ફેંટો. નામ રસિકભાઈ. એમને અહીંના ગામડામાં ત્યાંના જ કપાસમાંથી ત્યાંના જ લોકો ત્યાંના બજાર માટે કાપડ બનાવે એ વાત ખૂબ જ ગમી ગઈ. કહે કે “હું આ જ ગામડાનો છું. પણ કચ્છમાં એક શહેરમાં વેપારી છું. કરિયાણાની દુકાન છે. મને આ વાત બહુ ગમી. મને વિચાર થાય છે કે મારી

બસ છે જતી. બપોરની બસમાં જઈશ. આ વાત આગળ વિચારવા અહીં શાળાના કાર્યક્રમમાં રોકાઈ જઈ.” એ અમારી સાથે જોડાયા.

શાળામાં મારા વાર્તાલાપમાં મેં આ વાતો કરી. સહુના આશ્ચર્ય અને આંનદ વચ્ચે એક ભાઈએ જીંઠીને માઈક પર આવીને કહ્યું, “હું વણાટકામ જાણું છું. હું સૂતરમાંથી કાપડ બનાવીશ.” વણકરની તપાસનો મોટો પ્રશ્ન એની મેળે જ ઉકલ્યો. પછીથી શાળાના આચાર્યે કહ્યું કે શાળામાં જ એક શિક્ષક સુધાર છે. એ મને મળ્યા. કહે કે “ખેતાભાઈ તો મારા મિત્ર છે.” એમણે મારા લાકડી રૅટિયા ઉપરથી બરાબર માપ લઈ લીધા. “બાવળ તો અહીં જ પુષ્કળ છે.” શાળાના નાના વિદ્યાર્થીઓએ એક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો: “લાકડી રૅટિયા પર કેવી રીતે કાંતવાનું તે બતાવો. અમારે જોવું છે.” મેં કાંતીને બતાવ્યું તો બધાં બાળકોએ જિભા થઈને ખૂબ રસપૂર્વક જોયું.

એ સવારે તો મને લાગ્યું કે ગામડામાં જઈને આ રીતે બધાંને વાત કરીએ તો ત્યાં કાપડ ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં કોઈ અશક્યતા નથી, જિલ્લાનો ફાયદો જ છે.

શાળાના સમારંભમાં મારો વાર્તાલાપ પૂરો કરતાં મેં બધાંને રસિકભાઈની ઓળખાણ કરાવી અને એમને બે શબ્દો બોલવા વિનંતી કરી. એમણે ઉત્સાહથી અને જુસ્સાથી કહ્યું, “જયહિંદ. આ વાત સો ટચના સોનાની છે. આપણે માટે આ જ રસ્તો સરસ છે. આ રીતે આપણે આપણા બળથી જિભા થઈએ તો ઘણા આગળ વધી શકીએ.” એમણે છેલ્લે કહ્યું કે “ફૂલોનો રાજા ગુલાબ ગણાય છે પણ હું તો કુંડું છું કે ફૂલોનો રાજા તો કપાસ છે. ગુલાબથી કંઈ શરીર ઢંકાય છે? ઠંડી-ગરમી દૂર થાય છે? જયહિંદ”. તાળીઓ.

બપોરે ત્યાં ગાયો પાળનાર કાકાએ સરસ વાત કરી. “અહીં દરેક ઘરમાં ગાય માટેના ખોળનો તેમ જ રસોઈ માટેના તેલનો ખંચો ઘણો છે. તો કે આવે તો કપાસિયા પીલવા ઘાણી પણ કરીએ. બળદ તો અહીં ઘણા છે.” આચાર્ય કહે, “અહીં પાસેના શહેરમાં ઘાણી છે તે કેવી છે તે જોઈને બળદઘાણી કેવી રીતે કરવી તે નક્કી કરીએ.” કાકાએ રસિકભાઈની કપાસના ફૂલની વાત કવિતારૂપે મૂકી:

“દૂધ તો માઈકા, દૂધ દૂધ ગાયકા.

ફૂલ તો કપાસ કા, દૂધ ફૂલ કાયકા?”

જો ગ્રામજનોની આ ભાવના અને આ ઉમંગ છે તો શું આપણે શહેરીઓ આ કામને ‘અશક્ય’ અને ‘અવ્યવહારુ’ કહીને બાજુએ મૂકીને જ બેસી રહીશું? જિલ્લું, આપણે જો આ નવી દૃષ્ટિએ વિચારીએ અને એમને સક્રિય સહકાર આપીએ, જો સક્રિય સહકાર ન આપી શકીએ તો ક્રમ સે ક્રમ બૌદ્ધિક અને નૈતિક સહકાર આપીએ. એમની આ વાત ખૂબ સરસ છે એમ સહમત થઈ એમને એ દિશામાં આગળ વધવા પ્રોત્સાહન આપીએ, એ માટે શરૂઆતમાં ત્યાં કાપડ ઉદ્યોગ શરૂ કરવા કાંતનાર-વણનાર તથા કે આપનાર ખેડૂત અને રૅટિયા બનાવનાર સુધારનું સંયોજન, ઉપરના ગામમાં જોયું તેવું, ગોઠવવામાં પહેલ કરીએ તો આ રીતે ગ્રામનિર્માણ જરૂર શક્ય છે અને આ રીતે ગ્રામનિર્માણ થાય તો જ ખુદ આપણું પણ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય શક્ય છે.

૬

પ્રત્યેક ઉકેલ એક નવી સમસ્યા

અમદાવાદ આવેલી જર્મન યુવતી સીગી કહે છે : અહીં આવતાં પહેલાં હું એક ગામડામાં ગઈ હતી. ત્યાં બધાં શેરીની બહાર આવેલા પંપ ઉપરથી પાણી લઈ આવે છે. મેં પણ પંપ ચલાવી પાણી કાઢીને ઘડો ભર્યો. એને માથા પર ઊંચકી ઘેર લઈ ગઈ, પણ મને ઘણી તકલીફ પડી. ઘણુંખરું પાણી તો રસ્તામાં જ ઢોળાઈ ગયું. મેં જોયું કે ગામડાની નાની છોકરીઓ તો એક નહીં પણ એક ઉપર એક એમ બે ઘડા લઈ જતી હતી. મને થયું કે એ છોકરીઓ કેટલી મજબૂત છે. તેઓ આરામથી પાણી લઈ જતી હતી અને ખુશ દેખાતી હતી. હસીને એકબીજા સાથે વાતો કરતી હતી. મને લાગ્યું કે અમે આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ છીએ પણ આ લોકો કરતાં ચડિયાતા નથી.

ઉપરાંત ત્યારે મને સમજાયું કે પાણી કેટલી બંધી કીમતી વસ્તુ છે. એનો બગાડ ન કરવો જોઈએ, પરંતુ અમારા દેશમાં તો નહાવા, ધોવા અને સફાઈ કરવામાં તેમ જ ઉદ્યોગોમાં પુષ્કળ પાણીનો બગાડ કરવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે અમને દુકાનોમાં તૈયાર ખોરાક મળે છે એટલે અમને અનાજની કિંમત નથી સમજાતી. અમે બજારમાં વસ્તુઓની કિંમત પૈસાથી ચૂકવીએ છીએ પણ અમને ખબર નથી હોતી કે એ વસ્તુઓના ઉત્પાદનનો સાચો ખર્ચ શું છે ?

સીગીની સાથે બીજી યુવતી છે, પેટ્રા. બંને જર્મનીની ટ્રીએર યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરે છે. ટ્રીએર એટલે કાર્લ માર્ક્સની જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ. આ યુવતીઓએ પોતાના પી.એચ.ડી.ના મહાનિબંધ માટે વિષય પસંદ કર્યો છે ‘ટકાવી શકાય તેવો વિકાસ’, જે વિષય હવે પશ્ચિમના દેશોમાં ખૂબ ચર્ચાસ્પદ બન્યો છે અને એ માટે એમને ગાંધીજીની વાત ઘણી ઉપયોગી લાગે છે. તેથી થોડા દિવસ અમદાવાદ આવી છે. મારી સાથે ઝૂંપડાંમાં પણ જવા માગે છે.

સીગીએ ભાર મૂક્યો કે અમારે જિંદગીની ગતિ ધીમી કરવી જોઈએ.

શા માટે ? મેં પૂછ્યું.

કારણ કે તો જ એ શક્ય છે કે લોકો ફરીથી એકબીજાની નજીક આવી શકે. અમારા સમાજમાં માણસ પાસે ઘણી શક્યતાઓ છે. તમે સિનેમા જોવા જાઓ, ટેલિવિઝન જુઓ, પ્રવાસ કરો, ‘પબ’માં દારૂ પીવા જાઓ, સ્વીમિંગ-પુલમાં જાઓ, તરહતરહનાં આકર્ષણો છે. એ બધું તમે એકલાએકલા પણ કરી શકો અથવા એવા લોકો સાથે કરી શકો જેમને તમે ખરેખર ઓળખતા નથી.

અને ઓળખવા માગતા પણ નથી, પેટ્રાએ ઉમેર્યું.

એ બધાં મનોરંજનો ખાલી અચરજ પામવા માટે છે પરંતુ જો તમે કોઈ ચીજ જાતે બનાવો તો તમને સ્વમાન લાગે કે આ એવી વસ્તુ છે જે મેં બનાવી છે. તમને બહારથી જ બધું મળ્યાં કરે એ પૂરતું નથી, તમારે તમારી અંદરથી જીવવું જોઈએ. તમે જો તમારી અંદરની શક્તિઓ જગાડો નહીં તો તમે નવા વિચારો સર્જી ન શકો.

પેટ્રાએ વેધક વાત કરી. અમે અમારી સર્જનાત્મક શક્તિ ગુમાવી બેઠા છીએ. અમે ઘણું ઉત્તમ સંગીત સાંભળીએ છીએ પણ જાતે ગાતા નથી. નાટકો જોવા જઈએ છીએ પણ જાતે અભિનય કરી શક્તા નથી. લોકોની સર્જનશક્તિ અને નવી પહેલ કરવાની શક્તિ ઝંધાઈ ગઈ છે.

સીગી કટાક્ષથી હસી, દાખલા તરીકે અમને સુપ માટે દુકાનમાં તૈયાર પેકેટ મળે છે. એમાં માત્ર પાણી નાખીને ગરમ જ કરવાનું હોય છે અને ઠંડું પાણી નાખો તો એ જ વસ્તુનું શરબત બને છે.

પણ વખત બચાવ્યાનો આનંદ નથી ? મેં પૂછ્યું.

બચાવેલા વખતનું કરવાનું શું ? એણે સામો પ્રશ્ન કર્યો. આ બધું 'ઉપલોકતાના આનંદ'ને નામે ચાલે છે પરંતુ આ જાતના સમાજમાં લોકોની સાચી ઈચ્છાઓ અને અભિલાષાઓ સંતોષાતી નથી.

કઈ અભિલાષાઓ ? મારે વિગતો જોઈતી હતી.

સીગી કંઈક ગંભીર બની. પછી બોલી : એકબીજા માટે પ્રેમ અને આદર તેમ જ આત્મવિશ્વાસ.

અમારી ઉત્પાનપદ્ધતિઓ એવી છે કે એમાં આત્મવિશ્વાસ નથી મળતો. પરિણામે આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરવા લોકો પૈસા ભેગા કરે છે. તે માને છે કે મારી પાસે બંગલો છે, મોટર છે, ટી.વી. છે, કેમેરા છે અને બીજી વસ્તુઓ છે. એટલે જિંદગીમાં મેં કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એટલું હું સારો હોવો જોઈ.

પેટ્રાએ આ મુદ્દો આગળ ચલાવ્યો. ઉપલોકતાવાદ માત્ર ભૌતિક વસ્તુઓ આગળ જ નથી અટકતો. બૌદ્ધિક વસ્તુઓમાં પણ છે. અમારે ત્યાં તમે પોતાના વિચારો સર્જી શક્તા નથી. કોઈ તમને વિચારો પૂરા પાડે છે. દરેક વસ્તુ પૂરી પાડવામાં આવે છે. કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને બધા વિચારો પ્રાધ્યાપક તરફથી પૂરા પાડવામાં આવે છે. મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ પ્રશ્નો પણ નથી ઉઠાવી શક્તા. જ્યાં નવા વિચારો કરવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન મળે એવી કોલેજ શરૂ કરી છે તેમાં થોડા જ વિદ્યાર્થીઓ જાય છે. પરંતુ બીજી બાજુ, બધા વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તવમાં પરિસ્થિતિનો સામનો તો કરવો જ પડે છે. તેથી અંદરથી તેઓ ભયભીત હોય છે. એ ભયોનો બદલો વાળવા તેઓ વધુ ઉપલોગ કરે છે અથવા હિંસા તરફ વળે છે. આ માંદા સમાજનાં લક્ષણો છે.

દુનિયા ઉકેલ શોધી રહી છે, સીગીએ કહ્યું. પરંતુ આધુનિક ટેકનોલોજી જે

ઉકેલ બતાવે છે તે ઉકેલ પોતે જ સમસ્યા બની જાય છે. દાખલા તરીકે એક જગાએથી બીજી જગાએ જવા માટે આધુનિક જમાનાએ મોટરકાર આપી, પછી મોટરને કારણે ઘણી નવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. એક બાજુ અંતરે વધ્યાં — કામ કરવા, સગાંવહાલાંને મળવા, ચીજવસ્તુઓ ખરીદવા, કાચો માલ મેળવવા, પોતાનું ઉત્પાદન વેચવા લોકોને વધુ ને વધુ દૂર જવું પડે છે. બીજી બાજુ નવી સમસ્યાઓ શરૂ થઈ, જેમ કે અકસ્માતો, ટ્રાફિક જામ, કસરતનો અભાવ વગેરે. આ નવી સમસ્યાઓ માટે નવા ઉકેલો શોધાયા. જેમ કે અકસ્માતો માટે રસ્તા પર ટેલિફોનો, રક્તબેન્કો, પોલીસો, ડોક્ટરો, વીમા કંપનીઓ, વકીલો; કસરત માટે હાથપગ હલાવવાનાં યંત્રો અને હેલ્થક્લબો વગેરે. આ બધાંના પાછા બીજા નવા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. આમ, પ્રશ્નો વધતા જ જાય છે અને સાથે આપણા ઉપરનો બોજો વધારતા જાય છે.

સાર એ છે કે ટેકનિકલ ઉકેલ પ્રશ્નના મૂળ તરફ નથી જતો. આપણી નવી દુનિયાનું આ લક્ષણ છે અને એનું કારણ એ છે કે નવા પ્રશ્નો સર્જાય તો તમે નવી વસ્તુઓ વેચી શકો અને તમને નવા ઉદ્યોગો મળે પણ આ નવા ઉદ્યોગો મૂળ સમસ્યાના ઉકેલ માટે જરૂરી નથી, એથી એ બોજાકૂપ છે. એને બદલે આપણે પ્રશ્નને મૂળથી ઉકેલવા જોઈએ. આપણે રોજ જ જવું પડે એ અંતરે જો લાંબા જ ન હોય તો મૂળ મોટરની જ જરૂર ઊભી ન થાય. એટલે મૂળ પ્રશ્નનો ઉકેલ છે સ્થાનિક બજાર માટે સ્થાનિક ઉત્પાદન.

આ વાત પર તો તમારે બંનેએ મને ઘણું કહેવાનું છે, મેં કહ્યું. પણ આ વાતમાં પરોવાઈએ એ પહેલાં સીગી અને પેટ્રા તમે નાસ્તો કરી લો. પછી વાત આગળ ચલાવીએ.

અત્યારનું આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ

જર્મનીની ટ્રીએર યુનિવર્સિટીમાં અનુસ્નાતક અભ્યાસ કરતી અને અમદાવાદ આવેલી બે યુવતીઓ પેટ્રા અને સીગીને મેં પૂછ્યું કે આધુનિક ચંત્રો વડે દુનિયાભરનાં બજારો માટે જે ઉત્પાદન થાય છે તેના કરતાં સાદાં સાધનો વડે સ્થાનિક બજાર માટે ઉત્પાદન કરવાનું એમને શા માટે વધારે સારું લાગે છે ?

અનેક કારણોસર, સીગીએ જવાબ આપ્યો. એક તો અત્યારે અમને ખબર નથી કે અમે જે વસ્તુઓ વાપરીએ છીએ એ કેવા સંજોગોમાં બનેલી છે.

બીજું, અમારે અમારા જીવનની ગતિ ધીમી કરવી છે. અમે વધારે ને વધારે વસ્તુઓ કે પૈસા મેળવવા માટે દોડીએ છીએ, પણ અમને ખબર નથી કે અમારું ધ્યેય શું છે. જો અમે શાંતિથી વિચાર કરી શકીએ તો અમે શોધી શકીએ કે અમારે શું જોઈએ છે.

ઉપરાંત, પર્યાવરણ અંગે પણ અમને ચિંતા છે. અત્યારે જે રીતે ચંત્રો વડે મોટા પાયા પર ઉત્પાદન થાય છે તે રીતે ઉત્પાદન કરવાનું આખી દુનિયા માટે શક્ય નથી.

ઉપરાંત, અમારી અત્યારની જીવનપદ્ધતિ ઈચ્છનીય પણ નથી. આ જાતની જીવનપદ્ધતિથી લોકો સુખી નથી. આ ઊંચા જીવનધોરણથી લોકો માનસિક રીતે માંદા પડે છે.

પણ સીગી ઊંચું જીવનધોરણ તો ગમેને ? એ તો અત્યારના સમાજનું ધ્યેય છે. — મેં પૂછ્યું.

એને કારણે એટલાં બધાં માનવમૂલ્યો નાશ પામે છે.

ક્યાં ?

અમે ભૌતિક ચીજવસ્તુઓ વડે માનવપ્રેમને દૂર કરીએ છીએ એટલે કે માનવપ્રેમને બદલે ભૌતિક ચીજવસ્તુઓથી ચલાવીએ છીએ.

પેટ્રાએ સીગીને અટકાવી, ચલાવતા નથી ચલાવવાની આશા રાખીએ છીએ.

મેં પૂછ્યું, જરા વિગતથી વાત કર.

જો તમારે કોઈ મુશ્કેલી કે સમસ્યા ઊભી થાય તો અમારા સમાજમાં તમે તેનો ઉકેલ શોધવાને બદલે પરિસ્થિતિ બદલી નાખો છો. નવા મિત્રો બનાવો છો, કે નવી જગાએ રહેવા જાઓ છો, કે નવી નોકરી લો છો. આમાં સમસ્યાથી માત્ર દૂર ભાગો છો. તે ઉકેલતા નથી. એટલે લોકોને સુખ નથી મળતું.

બીજું, યાંત્રીકરણ અને તેમાંથી પરિણમતા શહેરીકરણને કારણે અમે કુદરતથી વિમુખ થઈએ છીએ. અમારા દેશમાં જે લોકો ગામડાંમાં રહે છે તેઓ પણ ચીજો ખરીદે છે, પોતાની જાતે ચીજો બનાવવાને બદલે.

જો તમે કોઈ વસ્તુ જાતે બનાવો તો તમે ગૌરવ અનુભવો. પણ જો તમે ઓફિસમાં બેસીને કામ કરો, જેમ કે ફાઈલોનું, હેવાલોનું, કોમ્પ્યુટરનું તો એમાંથી કોઈ વસ્તુ નથી બનતી.

પેટ્રાએ ઉમેર્યું, અમારા દેશમાં બધા લોકોને એવું નથી લાગતું કે અમે બીજા દેશોથી વધુ સારા છીએ. અમારે બીજા દેશો પાસેથી શીખવું છે.

શું ? મેં પૂછ્યું.

હવે જર્મનીમાં લોકો વ્યાપક પાયે પોતાની જમીનમાં બગીચા, ઘરની પાછળના ક્યારામાં ખોરાકની વસ્તુઓ ઉગાડવા માંડ્યા છે. સીગીએ આ નવો મુદ્દો કહ્યો. કારણ કે લોકોને લાગવા માંડ્યું છે કે અનાજની બાબતે સ્વનિર્ભર બનવું ઘણું જરૂરી છે. આપણે જરૂરી અનાજ જો બહારથી આવવાનું હોય અને એના પર જો બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓનો કબજો હોય તો એ કંપનીઓ આપણને ભૂખે પણ મારી શકે.

એટલે કે ખોરાકની વસ્તુઓના ભાવ ખૂબ ઊંચા વધારી શકે, મેં કહ્યું. જાપાનમાં ટામેટાં અને રીંગણ એક એક નંગ લેખે વેચાય છે અને એક નંગની કિંમત રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૫૦ જેટલી ઊંચી હોય છે. સકરેટ્ટીના તો એક નંગના રૂ. ૬૦૦ ભાવ હતો. નોર્વે કલ્યાણરાજ્ય કહેવાય છે. પણ ત્યાં જો થોડા મિત્રોને બહાર જમાડવા લઈ જવા હોય તો બિલ ભારે પડી જાય.

આપણી પાયાની જરૂરતો - અન્ન, વસ્ત્ર અને મકાન - આપણે સ્થાનિક ધોરણે બનાવવી જરૂરી છે. મેં સ્પષ્ટતા કરી કે ભારતમાં અનાજ તો લોકો પોતાના ગામડાંમાં ઉગાડે છે. ઘર પણ બનાવી લે છે. પણ વસ્ત્ર બનાવવાનું તેમને ભુલાવી દેવામાં આવ્યું છે અને તેથી કાપડ પાછળ ગામડાંના બીજા ઉદ્યોગો પણ નાશ પામ્યા છે એટલે હું ગામડાંમાં કાપડ બનાવવાનું ફરીથી શીખવવાનું કામ કરું છું.

પેટ્રા કહે, તમે ભારતમાં લોકો નસીબદાર છો કે અનાજ તો ગામડાંમાં ઊગે છે. જર્મનીમાં તો બધાં ગામડાં વસતિને જરૂરી અનાજ નથી ઉગાડતાં, ગામડાંનાં લોકો પણ શહેરના ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલા છે એટલે પહેલાં તો અમારે દરેક સ્થળે ત્યાં જરૂરી અનાજ ઉગાડવું પડશે.

ભારતનાં ગામડાંમાં ખેતી છે, પણ ઉદ્યોગો બિલકુલ નથી, જ્યારે જર્મનીમાં ઉદ્યોગો છે પણ ખાસ ખેતી નથી !

નોંધપાત્ર મુદ્દો એ છે કે જર્મની જેવા ઔદ્યોગિક દેશને પણ પાયાની જરૂરિયાતોમાં સ્વનિર્ભરતા જરૂરી લાગે છે.

આ કારણે સીગીને સ્થાનિક ધોરણે સ્થાનિક બજાર માટેનું ઉત્પાદન જરૂરી લાગે છે.

પર્યાવરણના રક્ષણ માટે પણ એ જરૂરી છે.

તમારા દેશમાં પર્યાવરણના ભયો વાસ્તવમાં છે? મારે જાણવું હતું.

હા. તળાવોમાં પ્રદૂષિત પાણીને લીધે માછલીઓ મરી જાય છે. પાણી ગંદુ હોય છે. પીવાના પાણીનો પ્રશ્ન ગંભીર બન્યો છે. પીવાનું પાણી વધારે ને વધારે ખરાબ થતું જાય છે. સત્તાવાળાઓને પીવાના પાણીની ગુણવત્તા ઘટાડવાની ફરજ પડી છે, કારણ કે તેઓ હવે ઊંચી ગુણવત્તાનું પાણી પુરું પાડી શકે એમ નથી.

બીજું, જંગલો મરતાં જાય છે. એમનાં લીલાં વૃક્ષો અને વનરાઈને કારણે હવા શુદ્ધ રહેતી હતી, પરંતુ જો કુદરતનો નાશ થાય તો સાથે આપણો પણ નાશ થવાનો.

સીંગીએ અત્યારના અર્થતંત્ર અંગે એક ખૂબ અગત્યનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો : અત્યારનું તંત્ર ત્યારે જ ફાયદો આપે છે, જ્યારે વિકાસ એટલે કે ઉત્પાદનમાં વધારો થતો હોય, એટલે આ તંત્ર માટે ઉત્પાદનમાં વધારો ખૂબ આવશ્યક છે. પછી એ ઉત્પાદનનો વધારો માત્ર ઉપયોગી વસ્તુઓનો જ હોય એ જરૂરી નથી. બગાડ તો બગાડ પણ બગાડની વસ્તુઓના પણ ઉત્પાદનનો વધારો જરૂરી બને છે. સમય જતાં બગાડના ઉત્પાદનનો વધારો ખૂબ વધે છે. દેખીતું છે કે આ જાતનો વિકાસ એટલે કે આ જાતનું ઉત્પાદન તંત્ર લાંબું ટકી ના શકે.

આને કારણે અત્યારે ઉત્પાદનના ખર્ચ ખૂબ ઊંચા છે.

ઉત્પાદન વધારવા માટે આ અર્થતંત્ર હંમેશા નવી ને નવી વસ્તુઓ બનાવ્યા કરે છે. એ તમને એવી વસ્તુઓ આપ્યા કરે છે કે જેની જરૂર છે એવી તમને પહેલાં ખબર પણ નહોતી.

પેટ્રાએ મને આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધી. કહે કે મેં મોટરકાર છોડી દીધી.

મોટર? એ તો અત્યારના તંત્રની મોટી સિદ્ધિ છે! શા માટે છોડી દીધી?

છોડી તો પ્રદૂષણને કારણે અને એને બદલે સાર્થકલ અને બસ વાપરવા માંડી અને મને મોટર છોડ્યાનું જરા પણ દુઃખ ન થયું. એણે ભાર મૂક્યો.

મારું આશ્ચર્ય વધ્યું. એ ક્યારે બન્યું?

અમે ગઈ વખતે પહેલી વખત ભારત આવ્યાં હતાં ત્યાંથી જર્મની પાછા ફરીને — બન્ને જણ હસી પડ્યા.

કેમ? ભારતની શું અસર હતી?

ભારતની મુસાફરી કર્યા પછી હું વિચારતી હતી કે હું મારું જીવન કેવી રીતે બદલી શકું? મને લાગ્યું કે અમારા જીવનમાં એવા ઘણા વૈભવો છે, જેની અમને જરૂર નથી.

પણ મોટરને લીધે તો કેટલી બધી સ્વતંત્રતા અનુભવાય છે?

ના. મેં જ્યારે મોટર છોડી દીધી ત્યારે મને મારી સ્વતંત્રતા પર કોઈ કાપ ન લાગ્યો. મોટરને લીધે ટ્રાફિક જામ અને પાર્કિંગની સમસ્યાઓ પણ હોય છે એના કરતાં બસનો સમય જોઈને એ પ્રમાણે જવાનું ફાવે છે. ગાડી ચલાવવાનું ધ્યાન રાખવું પડે જ્યારે બસમાં મુસાફરી વખતે બીજું કંઈ કરી પણ શકાય છે

અને, સીગીએ ઉમેર્યું, કંઈ બગડે તો સમારકામ કરવાની, તેમ જ રોજ ઊઠીને ગાડી સાફ કરવાની ઝંઝટ પણ નહીં.

સીગીએ ભાર મૂક્યો. અમે જે જાતના ઉકિલો શોધી રહ્યા છીએ તેમાં અને ગાંધીજીએ બતાવેલા ઉકિલોમાં સામ્ય છે.

શું સામ્ય છે? મેં પૂછ્યું.

સ્થાનિક બજાર માટે સ્થાનિક ઉત્પાદન.

અત્યારની જીવનપદ્ધતિ અમને કટોકટી તરફ ધકેલી રહી છે. બજારમાં નફા માટે હરીફાઈ સખત હોય છે. એ એક જાતનું યુદ્ધ છે. તમારે હંમેશાં સર્વોત્તમ રહેવું પડે છે. છેક શાળામાંથી એ શરૂ થાય છે. તમારી શાળાની નોટબુકો સૌથી સારી હોવી જોઈએ. અમને લડવાની, હરીફાઈમાં જીતવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે નહીં કે સાથે મળીને કામ કરવાની કે એકબીજાને સહકાર આપવાની.

મને અમેરિકાનો એક દાખલો યાદ આવ્યો કે પતિ-પત્નિ બન્ને જ્યારે કામ કરવા જાય છે ત્યારે તેમનું બાળક નાનું હોય તો એને બાળકોના સંભાળધરમાં મૂકે છે. એ ઘરમાં અનેક બાળકો ભેગાં થાય છે. તે બધાં સાથે ભૂખ્યાં થાય છે. સાથે રહે છે. સાથે કપડાં પલાળે છે. એટલે મદદ મેળવવા માટે તેઓ એટલી બધી નાની ઉંમરે કે જ્યારે તેમને આ દુનિયા અંગે ખબર પણ નથી ત્યારથી એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરતાં થઈ જાય છે.

સીગીએ ઉમેર્યું, ગાડીના ઉપભોગમાં પણ કોઈ હદ નથી હોતી. ગાડી લો પછી ચાંપ દબાવતાં આપોઆપ બંધ થાય એવી બારીઓ જોઈએ, પછી ગાડી ચલાવનાર ડ્રાઈવર જોઈએ, પછી ડ્રાઈવર માટે સફેદ રંગનો ગણવેશ જોઈએ, પછી એ ગણવેશ પર સોનેરી દોરીની કિનારી જોઈએ. — આનો કોઈ પાર જ નથી.

અને આ બધું પહેલાં થોડા દિવસ સારું લાગે છે. પછી એ ભૂલી જવાય છે. પછી એની કોઈ અગત્ય નથી રહેતી. આ બધા ઉદ્યોગો આપણી જરૂરતોને વધારતા જાય છે અને એના ઉપર જ તે ચાલે છે. આમ તે આપણને ‘બુદ્ધિશાળી ઉલ્લુ’ બનાવતા જાય છે.

થોડા વખત પહેલાં સામ્યવાદ તૂટી પડ્યો ત્યારે તો માત્ર સામ્યવાદી દેશોમાં જિથલપાથલ થઈ હતી, પણ હવે જ્યારે અત્યારનું આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર તૂટી પડશે ત્યારે દુનિયાના બધા દેશોમાં જિથલપાથલ થશે.

દુનિયા માટે વિકલ્પ છે સ્થાનિક બજાર માટે સ્થાનિક ઉત્પાદનનો.

વિકાસની દિશા

એક મિત્રે મને સલાહ આપી કે કોઈ વિચારનો જો વિરોધ થાય અને એ વિરોધનો જવાબ અપાય તો એ વિચાર પ્રબળ બને છે. એમણે એમ પણ સૂચવ્યું કે એ માટે મારે જાતે જ બીજા કોઈ નામે મારા વિચારના વિરોધ કરતા લેખો લખવા અને પછી એના જવાબ આપવા.

અલબત્ત, લેખનની આ તો ઘણી જ વિશિષ્ટ રીત છે. ગાંધીજીએ હિંદ સ્વરાજમાં અને શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં આ રીતે પોતાની વાત કહી છે.

ગ્રામવિકાસની અને સમૃદ્ધ ગામની વાત સહુને ગમી જાય છે પરંતુ એને વાસ્તવમાં લાવવા માટેનું જે પહેલું પગલું રૈટિયો અને સાળ છે એને અંગે સહુના મનમાં ઊંડો વિરોધ છે. અને એ કારણે જે દર્શન આપણા સમાજને કટોકટીમાંથી બચાવવા તથા એને સમૃદ્ધિ તરફ દોરી જવા માટે રોકડો, શક્ય અને કાર્યક્ષમ ઉપાય બતાવે છે તે પ્રશંસા થયા વગર, અરે વિચારાયા સુદ્ધાં વર્ગર સહી ગયેલું છે.

તો ગ્રામવિકાસના પ્રથમ પગલારૂપ રૈટિયો અંગેના ભૂલભરેલા ખ્યાલો ક્યા છે ?

ઘણા કહે છે કે રૈટિયા તો પાછા જવાની વાત છે. રૈટિયાનું નામ પડતાંની સાથે જ તેમને અણગમો થાય છે અને એ વાત અ-વૈજ્ઞાનિક લાગે છે, વિકાસની વિરુદ્ધ લાગે છે.

તો એ સાથે એ પણ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે જેને આપણે વિકાસ કહીએ છીએ એનો અર્થ જો ઔદ્યોગિક દેશના લોકોનું અથવા આપણા દેશના પૈસાદાર લોકોનું જીવનધોરણ હોય તો એવું જીવનધોરણ દુનિયાની વસતિમાંથી ઘણા જ થોડા, દસેક ટકા જ, લોકોને માટે શક્ય છે. દુનિયાની સમગ્ર વસતિ માટે તો એ જીવનધોરણ કદી શક્ય જ નથી. કારણ કે એવા જીવનધોરણ માટે એવું અર્થતંત્ર જરૂરી છે જેમાં મોટા ભાગના લોકો થોડાકેક બીજા લોકોનો આર્થિક ભાર ઉપાડે. સમગ્ર વસતિના જીવનધોરણનું ચિત્ર પિચમીડ જેવું છે જેમાં ટોચના જીવનધોરણ પર માત્ર થોડા જ અને તળિયાના જીવનધોરણ પર અસંખ્ય લોકો છે.

આ ઉપરાંત એ પ્રશ્ન પણ છે કે અત્યારનું આ જાતનું અર્થતંત્ર આ થોડાકેક લોકોને સમૃદ્ધિ આપવા માટે વ્યાપક પ્રમાણમાં યાંત્રીકરણ વધારતું હોવાને કારણે સદીઓથી સંચિત થયેલાં કુદરતી દ્રવ્યો થોડા જ વખતમાં વેડફી દે છે અને સાથે કુદરતી અસમતુલાઓ અને પર્યાવરણનાં પ્રદૂષણો ઊભાં કરે છે. એટલે ખરેખર તો

અત્યારનું અર્થતંત્ર વિકાસની વિરુદ્ધનું છે.

ઉપરાંત અત્યારના અર્થતંત્રે દુનિયાની પોણાભાગની વસતિને બેકાર બનાવી છે અને વધુ ને વધુ લોકોને બેકારીના ખપ્પરમાં હોમનું જાય છે. એને વિકાસશીલ કેવી રીતે કહેવાય ?

તેથી હવે વિચારકો એમ કહેવા લાગ્યા છે કે છેલ્લા બે સેકાનો આર્થિક વિકાસ ખોટો વિકાસ હતો.

બસો વર્ષ પહેલાં ભારત સમૃદ્ધિની ટોચ પર હતું. અહીં આવવા અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, ડચ અને પોર્ટુગીઝ લડાઈમાં ઊતર્યા હતા. ત્યારે અંગ્રેજો વડે રૅટિયા અને સાળના કાપડઉધોગનો નાશ કરાયો હતો. અને એના કારણે ભારતની સમૃદ્ધ પ્રજા અત્યારે ગરીબાઈ અને લાચારીમાં ધકેલાઈ છે; એની જગપ્રસિદ્ધ કળાકારીગરીનો નાશ થયો છે. એવા હાથકાપડના ઉધોગને પુર્નજીવિત કરવો એને અ-વૈજ્ઞાનિક કઈ રીતે કહેવાય ?

વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ રૅટિયા અને સાળ વડે અનેકગણું સસ્તું અને સુંદર કાપડ બનાવવું એને પછાતપણું કેવી રીતે કહેવાય ? અને કાપડ પાછળ તો આપણા દેશના લોકોનું સૌથી વધુ ખર્ચ થાય છે જ્યારે બીજી બાજુ રૅટિયા વડે કાપડ બેકાર, અશક્ત લોકો માત્ર કપાસ વડે અને તે પણ ખરાબાની જમીન પર ઊગતા કપાસ વડે બનાવી શકે.

ઘણા બીજો વિરોધ કરે છે : રૅટિયો તો કેટલો ધીમો છે ?

આ વિરોધ તદ્દન અસ્થાને છે, કારણ કે જે લોકો રૅટિયા માગે છે તેઓ નિવૃત્ત તથા ઘરડા કરોડો લોકો છે. એમનાથી ભારે કામ થઈ શકે એમ નથી. એમને શાંતિનું કામ જોઈએ છે. એમને માટે રૅટિયો ધીમો નહીં પણ આશીર્વાદરૂપ છે કારણ કે એમને માટે કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી અને રૅટિયા વડે તેઓ અર્થતંત્રના કેન્દ્રરૂપ કાપડનું ઉત્પાદન કરી શકે છે. એ સિવાય કોઈ સરકાર કે કોઈ બેન્ક એમને કામ આપી શકે તેમ નથી.

જો આ રીતે નિવૃત્ત લોકો દ્વારા કાપડ બને તો દરેક સ્થળે બીજા લોકો એ કાપડ લઈ એના બદલામાં પૈસાને બદલે કોઈ વસ્તુ કે સેવા આપી શકે એટલે દરેકને ધંધા મળે. આ રીતે બીજી વસ્તુઓ-સેવાઓનું ઉત્પાદન કરવાનું બિલકુલ ધીમું નથી, ઊલટું ઘણું ઝડપી છે. એટલે જુવાન, સશક્ત બેકાર લોકો માટે તો આ રીતે પોતાના ગામમાં નિવૃત્ત લોકો કાપડ બનાવે એ અત્યંત જરૂરી છે, કારણ કે તો જ એમને ધંધો મળે એમ છે.

છતાં ઘણા વિરોધ કરે છે : ગરીબ લોકોને પણ આધુનિક સુખસગવડો મળે એવું કરવું જોઈએ. એને બદલે રૅટિયો તો એમને પછાત જ રાખે ને ? ગરીબના ગરીબ જ રાખે ને ?

આ બીજો ભ્રમ છે. રૅટિયા અને સાળ વડે ગામમાં જ ઊગતા રૂમાંથી કાપડ બનાવી શકાય અને ગામના જ બજારમાં વેચી શકાય એટલે અત્યારના

કાપડ-ઉઘોગના અનેક મોટા ખર્ચ જેવા કે વાહનવ્યવહાર, યંત્રો, મેનેજમેન્ટ, નફા, દુકાનો, જાહેરખબરો, બેન્કો, સરકારો, સંરક્ષણ વગેરે નીકળી જાય એટલે આ કાપડ અત્યંત સસ્તું પડે. અત્યારે બજારમાં બસો રૂપિયે મળતો પોષાક વીસ રૂપિયામાં પડે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ જ રીતે ગામના બીજા લોકો આ કાપડના સાટામાં આપવા બીજી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન શરૂ કરે ત્યારે એ વસ્તુઓ અનાજ, દૂધ, ઈંટ, નળિયાં, રંગ, રમકડાં વગેરે પણ અત્યંત સસ્તાં પડે. એટલે ગરીબ લોકો અત્યારે કશું નથી ખરીદી શકતા એને બદલે અનેકવિધ વસ્તુઓ મેળવી શકે. લોકોને કામધંધા મળે તો કલાકારીગરી પણ વિકસે એટલે આ વસ્તુઓ અને સેવાઓ ઊંચી ગુણવત્તાની બની શકે. રૈંટિયા અને સાળ દ્વારા ગરીબ લોકો ગરીબાઈમાંથી છૂટી શકે અને બીજાની સમક્ષ આવી શકે.

ગરીબ લોકોને ટેરેલીન, ટીવી અને ટેલિફોન મળવાં જોઈએ એમ કહેવું એનો અર્થ એમને બેકારીમાં અને તેમાંથી પરિણમતી ગરીબાઈ અને ગુલામીમાં ચાલુ રાખવા એ છે, કે જેને કારણે એમને ટેલિફોન તો બાજુએ પરંતુ સાંજનો રોટલોય પરાણે મળે છે. એક મિત્રે સણસણતો દાખલો આપ્યો હતો : કેરાલાના ખેતમજૂરને ટેલિફોન શા માટે આપવો જોઈએ ? — મુંબઈમાં મજૂરી શોધવા ફૂટપાથ પર રહેતા દીકરાને સંદેશો પહોંચાડવા કે તારો બાપ મરવા પડ્યો છે !

આપણું નસીબ ક્યારનું લખાઈ ચૂક્યું છે

ગયા રવિવારના જન્મભૂમિ-પ્રવાસીમાં અહેવાલ છે : “જલગાંવના જાતીય કોભાંડની તપાસ કરી રહેલા એક પ્રામાણિક પોલીસ અધિકારીની ‘સામાન્ય કમમાં’ જ બદલી કરી દેવાઈ! આપણા મુખ્ય પ્રધાન એમ કહે છે. એ પોલીસ અધિકારીની જગાએ નિમાયેલા નવા અધિકારી કહે છે, ‘આમાં માત્ર ૩૭ છોકરીઓ પર જ બળાત્કાર થયા છે અને મુખ્ય આરોપી નાસતા ફરે છે.’ જાણે તપાસ અંગે આમાં વધુ કશું થઈ શકે એમ જ ન હોય! ગેસના જોડાણ માટે, રેશનકાર્ડના નવેસરથી સંધાણ માટે કે જાહેર હોસ્પિટલોમાં સમયસરની તબીબી મદદ મેળવવા લોકોને નાકે દમ આવી જાય છે.” ગયા રવિવારનું જ નહિ, રોજ સવારનું છાપું ખોલતાં આવા સમાચારો આપણને ગૂંગળાવે છે. આપણે શા માટે આટલા બધા અસહાય છીએ? આપણે આમાંથી બહાર નીકળવા ધમપછાડા કરીએ છીએ, પણ છતાં વધુ ને વધુ ફસાતા જઈએ છીએ. શા માટે?

કારણ કે આપણા સહુનું નસીબ તો બસો વર્ષ પહેલાં જે દિવસે માણસે ‘સ્પિનિંગ જેની’ સ્વીકારી ત્યારનું લખાઈ ચૂક્યું છે. આપણે જન્મીએ છીએ મુક્ત, પરંતુ આપણે આપણી જાતને જંજીરોથી જકડાયેલી અનુભવીએ છીએ, કારણ કે દુનિયાને આવરી લેતા જે અર્થતંત્રની અંદર આપણે કામ કરવું પડે છે એ અર્થતંત્ર આપણને ગુલામ બનાવે છે. ગંજવર યંત્રોથી થતા જંગી ઉત્પાદનને લીધે જે થોડા જણની પાસે અઢળક પૈસો ભેગો થાય છે તેમની પાસે બાકીના કરોડો લોકોની રોજગારી, આવક અને જીવન ઉપર પણ કાબૂ આવે છે.

આજે પશ્ચિમના દેશોમાં લોકો અને બીજા દેશોમાં પણ સામાજિક કાર્યકરો, અત્યારના યંત્રોદ્યોગને પર્યાવરણના, પ્રાણીસંરક્ષણના અને પૃથ્વી પરના ઉષ્ણતામાનમાં થઈ રહેલા ફેરફારોના પ્રશ્નો અંગે દોષ દે છે, પરંતુ પશ્ચિમના દેશોના લોકો જે મુખ્ય મુદ્દો નથી ઉઠાવતા તે તો છે યંત્રોદ્યોગને કારણે એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં સર્જાયેલી ભયંકર બેકારી અને એમાંથી પરિણમેલી ગરીબાઈ અને લાચારી. યંત્રોદ્યોગનું સૌથી મોટું દૂષણ તો આ છે. કરોડો લોકોની વેડફાઈ રહેલી જિંદગી માટે યંત્રોદ્યોગને કોઈ દોષ નથી દેતા કારણ કે એ બેકારી યુરોપ-અમેરિકામાં નહીં પણ બીજે ખડકાઈ છે, પણ યુરોપ-અમેરિકામાં હવામાનમાં થોડો ફેરફાર થાય તો એના માટે યંત્રોદ્યોગને વિશે ઊહાપોહ થાય છે.

યંત્રોદ્યોગથી ઊભી થતી સમસ્યાઓનું મૂળ કારણ નાણું છે જેના વગર

ચંત્રોદ્યોગ શક્ય નથી. નાણાપદ્ધતિ શરૂ થવાનું કારણ જ ચંત્રોદ્યોગ છે. તેથી આજે દરેક વસ્તુ માત્ર પૈસાથી જ મળે છે અને દરેક વસ્તુનું — ખુદ માણસનું પણ — મૂલ્ય પૈસામાં જ અંકાય છે.

એક બાજુ, પૈસા ન હોવાથી કરોડો લોકોને ભૂખમરો વેઠવો પડે છે. બીજી બાજુ, પૈસો નીચ કામો દ્વારા પણ એકઠો થઈ શકે છે અને તેથી લોકોને નીચ કામો કરવા પ્રેરે છે. એક વાચક કિરણભાઈ ધોળકિયાનો આજે પત્ર છે તેમાં તે લખે છે, “નાણાં જ એક એવી વસ્તુ છે જેનો અમર્યાદ સંગ્રહ કરવા માટે હવે જાતજાતની સુવિધાઓ છે તેથી બિનજરૂરી સંગ્રહ કરવાની લાલચ આજે સહુ કોઈને થાય છે નાણાંએ અનેક પ્રકારનાં દૂષણો-અનિષ્ટો-ખૂનખરાબાને જન્મ આપ્યો છે અને છતાં માણસ એને છાતીએ લગાડીને ફરવામાં જ ગૌરવ માને છે.”

જે વસ્તુ પૈસાથી મૂલવી શકાય એનું જ મૂલ્ય છે એટલે પૈસાદાર લોકો ટકે છે અને ગરીબો ફેંકાઈ જાય છે.

એ જ પ્રમાણે હવાપાણી મફત હોવાથી એ વપરાયે જાય છે, વેડફાયે જાય છે, પ્રદૂષિત થતાં જાય છે. આપણાં જંગલો ત્યાં ને ત્યાં ઊભાં રહે તો એમનું કોઈ નાણાકીય મૂલ્ય નથી પણ જો એમને કાપીને લાકડું પરદેશમાં મોકલીને વેચાય તો પૈસા મળે, ભલે આપણી લીલોતરી, સમૃદ્ધિનો નાશ થાય અને વરસાદ ઓછો થાય. એટલે અત્યાસના તંત્રમાં પ્રોત્સાહન છે પ્રદૂષણ કરવાનું, કુદરતનો વિનાશ કરવાનું, નહીં કે કુદરતને સાચવવાનું.

પૈસાથી માપી ન શકાય એવી મૂલ્યવાન ચીજો આજે ખોવાઈ ગઈ છે — જેમ કે બહેનોનું પ્રદાન, પ્રાચીન જ્ઞાનનો ભંડાર, સામાજિક કે સહકારની વૃત્તિ, જીવનના આદર્શો.

આ ખોવાયેલી સંપત્તિ પાછી કેવી રીતે મળે? જો આપણે જોઈતી વસ્તુઓ — કમસે કમ પાયાની જરૂરતો રોટી, કાપડ અને મકાન — પૈસાને બદલે કોઈ બીજી વસ્તુ કે સેવા આપીને મેળવી શકીએ તો. જો નાણું અને એના મૂળમાં રહેલો ચંત્રોદ્યોગ જાય તો.

આજે નાણાનું જોર એટલું બધું છે કે ઘણાને આ વાત અશક્ય લાગે, એમાં પણ વસ્તુવિનિમયની પ્રથા શરૂ થાય એ તો અકલ્પ્ય લાગે. પરંતુ આ વાત બિલકુલ અસંભવ નથી. જો સ્થાનિક ધોરણે સ્થાનિક સાધનોથી ઉત્પાદન થાય તો ત્યાં બધા લોકોને માટે નવો જ માર્ગ ખૂલી જાય છે; તે એ કે આ વસ્તુઓ સ્થાનિક બનતી હોવાથી લોકો તે વસ્તુઓ પૈસાને બદલે બીજી કોઈ વસ્તુ બદલામાં આપીને લઈ શકે. આ માર્ગ નવો હોવા છતાં અત્યંત લાભદાયી અને તેથી સત્વરે અમલમાં આવી શકે એવો છે, ખાસ કરીને લાખો ગામડાંમાં, કારણ કે ગામડાંમાં લોકો પાસે પૈસા નથી પણ સમય છે. આ માર્ગ ખોલવાનું પહેલું પગલું છે ગામડાંમાં કાપડનું સ્થાનિક ઉત્પાદન, જે સાદા લાકડી રેંટિયા અને સાજ વડે શક્ય છે.

જેમની પાસે પૈસા છે એમને જેમ યંત્રોદ્યોગ સારો લાગે છે તેમ અને એથી પણ વધારે સારો ગામડાંના ગરીબ બેકાર લોકોને આ સ્થાનિક ઉત્પાદનનો રસ્તો લાગે એમ છે. દેખીતું છે કે જેમની પાસે પૈસા નથી એમને તો પૈસાપદ્ધતિને વળગી રહેવામાં કોઈ ફાયદો નથી. એમને તો પૈસા વગર વસ્તુઓ મેળવવાનો રસ્તો મળે એ ઘણું આવકાર્ય લાગે.

તાજેતરનાં વર્ષોનાં આંકડાકીય તારણો બતાવે છે કે આજે એક નવા પ્રકારની આવક-અસમાનતા સૌથી વધુ વધી રહી છે અને એ છે નોકરીવાળાઓ - કે જેમને અત્યારના તંત્રના વધુ ને વધુ લાભ મળતા રહે છે - અને બેકારોની વચ્ચેની અસમાનતા.

આ વિષમ અને વધતી જતી આર્થિક અસમાનતામાંથી બહાર નીકળવાનો બેકારો માટે માર્ગ છે સ્થાનિક સાધનોથી સ્થાનિક બજાર માટે ઉત્પાદન, જેની શરૂઆત કરવા જરૂરી છે સ્થાનિક કાપડ ઉત્પાદન. આ માર્ગે બેકારો, અત્યારના નોકરીવાળાઓ કરતાં પણ વધારે સુખ-સંપત્તિ મેળવી શકે છે.

હવે તો પશ્ચિમના દેશોમાં પણ બેકારી આવી ગઈ છે અને એ નિવારી નહીં શકાય એમ ત્યાંના શાસકો પણ કબૂલે છે. એ બેકારીનો હવે જ્યારે ખડકલો થશે ત્યારે એમાંથી બહાર નીકળવા યંત્રોદ્યોગને બદલે ગ્રામોદ્યોગ કઈ રીતે લાવવો અને યંત્રોદ્યોગને કારણે તૂટતાં શહેરોને બદલે સમૃદ્ધ અને શાંતિમય ગામડાં કઈ રીતે વિકસાવવાં તે માર્ગ ભારતે જ્યતને બતાવવાનો છે.

બસો વર્ષ પહેલાં 'સ્પિનિંગ જેની'એ અત્યારની આખી દુનિયાનું જે ભવિષ્ય લખી નાંખ્યું છે એ ભવિષ્યને માત્ર સાદો રૈંટિયો બદલી શકે.

‘હમ મામૂલી નહીં હૈં’

‘મૈં આઝાદ હૂં’ ફિલ્મમાં અમિતાભ બચ્ચન એક ચોટદાર વાત કહે છે. એક વિશાળ સભાને સંબોધતાં એ કહે છે : મૈં વહી હૂં ...જે તુમ હો, યા તુમ હો ... યા ફિર તુમ હો. એક આમ ઈન્સાન. હમ આમ ઈન્સાન મામૂલી ઈન્સાન નહીં હૈં. ... મૈં એક બાર કહીં રેલગાડીમેં જ રહા થા. તો ડિબ્બેમેં દેખા કિ એક આદમી અપના સામાન અપને સર પર ઉઠાયે બૈઠા થા. મૈંને પૂછા કિ ‘ક્યું લૈયા? ચે ક્યા કર રહે હો?’ બોલા, ‘સામાન મેરા હૈ, મૈં નહીં સમ્હાલુંગા તો ઔર કૌન સમ્હાલેગા?’ ... હં! સુના ન આપને? ગાડી ચલ રહી હૈ. વો ભી ઉસી મૈં ચલ રહા હૈ. બાકી મુસાફિર ભી ઉસી મૈં ચલ રહે હૈં. મગર વો અપના બોજ અપને સર પર લાદે બૈઠા હૈ કિ મે નહીં દેખુંગા, તો ઔર કૌન દેખેગા? હં...હં! હમ સબ ભી બસ એસે હી હૈં. જિન્દગી કી ગાડી ચલ રહી હૈ. હમ સબ એક હી ડિબ્બેમેં હૈ, લેકિન અપના બોજ અપને સર પર ઉઠાયે બૈઠે હૈં. અચ્છા તો ચહી હોગા કિ હમ ઔર આપ સબ અપની અપની ખુદગર્જ કા બોજ સરસે ઉઠાકર નીચે રખ દેં. ઔર ચે દેખેં કિ જિન્દગી કી જિસ ગાડી મૈં હમ ચલ રહે હૈં વો સહી પટરી પર ચલ રહી હૈ યા નહીં. ઈસલિયે કિ અગર વો સહી પટરી પર નહીં ચલ રહી હૈ તો ન આપ અપની મંઝિલ તક પહુંચ પાએંગે ઔર ન મૈં. ઔર અગર ગાડી કી પટરી સહી હૈ તો હમ સબ અપની મંઝિલ તક પહુંચેંગે એક સાથ! હમ, આપ, છોટે ઔર મામૂલી ઈન્સાન! હમારે સુખદુઃખ એક. હમારે નસીબ એક. ઔર જિસ દિન હમ એક હો ઉસ દિન દુનિયા કી કોઈ ભી તાકાત ન હમેં ડુબો સકતી હૈ, ન દબા સકતી હૈ, ન મિટા સકતી હૈ. બસ ઈતના હી કહના યા મુઝે.

હમણાં એક ગામડામાં આવો જ અનુભવ થયો. ગામડામાં સહુ દેખીતી રીતે તો વ્યસ્ત હોય તેમ લાગ્યું. પણ ખરેખર તો એ ત્રણ હજારની વસ્તીના ગામમાં માંડ દોઢસો જણને નોકરી છે અને તેય સામાન્ય નાના પગારની. છતાં સહુ પોતપોતાની ચિંતામાં વ્યસ્ત હતા કે નોકરી માટે ભલામણ કોને કરવી? એ કેટલી લાંચ માગશે? મજૂરી ક્યારે મળશે? બીજો કોઈ પોતાની મજૂરી પડાવી નાં નહીં લે? અમુક જણ એમને સાવ થોડી મજૂરી હતી છતાં એ લેવા પચીસ કિલોમીટર દૂર જાય છે. ખર્ચ બચાવવા ગામલોકો બધું જ કરે છે. એક બહેન ભાણ ચૂંટતાં હતાં એમાં પાંદડાં કરતાં ડાખળાં અને કચરો વધારે હતો. બીજાં એક

બહેન બાજરી વીણીને સાફ કરતાં હતાં એમાં બાજરી કરતાં કાંકરા વધારે હતા.

એમની પૌત્રીએ ઓઢણી ઓઢેલી હતી. પીળા રંગની લાલ ભાતવાળી. મેં પૂછ્યું, “આ ઓઢણી કેટલાની આવી?” “ચાલીસ રૂપિયાની.” “અને તમારો આ ચણિયો?” “સોનો.”

“તો પછી કપાસ તો અહીં ઊગે છે. એમાંથી જાતે કપડાં બનાવી લો તો ઓઢણી ચાર રૂપિયાની પડે અને ચણિયો દસનો.”

“ખરેખર?”

“હા, જુઓ આ તદ્દન સાદા લાકડી રૅટિયા પર રૂમાંથી દોરા બનાવાય. આપણા ગામનો જ વણકર એ સૂતરનું કાપડ બનાવી આપે. એને દાડમની છાલના પાણીમાં બોળીએ એટલે પીળો રંગ થાય. અને એના પર મજાના લાલ રંગ વડે બુઢાથી છાપીએ એટલે ઓઢણી તૈયાર. રંગ પણ પાણીમાં ઊતરે નહીં અને તડકામાં ઝાંખા ન પડે. જુઓ આ રંગરંગીન કપડાં હાથે બનાવેલાં છે.”

“અરે વાહ, અમને મળે? શું કિંમત છે?”

“એ જ વાત છે. તમે જાતે જ એ સહેલાઈથી બનાવી શકો. વગર પૈસે. રૂ તો અહીં ખેમાભાઈ મફત આપવા તૈયાર છે.”

એમને ઘણો જ રસ પડ્યો. કાપડ બનાવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી. મેં આગળ સૂચન કર્યું, “કાપડ અહીં બનાવશો તો રૂની અંદરના કપાસિયા પણ અહીં જ રહેશે. તો સાથેસાથે તેલ અને ખોળ પણ બળદને ઘાણીએ જોડીને બનાવી શકો.”

“એમનો તો અહીં દરેક ઘરમાં વપરાશ છે. બધાં એ બહારથી ખરીદીને લાવે છે. એટલે એ બંને તો બહુ કામ આવે.”

“મુખ્ય વાત તો એ છે કે જો કાપડ જાતે બનાવો અને સાથે તેલ અને ખોળ પણ, તો પૈસાની જરૂર ઘણી ઓછી થઈ જાય. મોટા ભાગનો ખર્ચ કપડાં પાછળ જ છે ને? અને બીજા નંબરે તેલ અને ખોળ પાછળ. તો તમારા દીકરાને નોકરી માટે આ અરજીઓ કરવી પડે છે તે ન કરવી પડે. આટઆટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં નોકરી મળતી નથી એટલે બેસી રહેવું પડે છે તે બેસી રહેવું ન પડે. ભૂખમરો વેઠવો ન પડે. નસીબને દોષ દઈને બેસી રહેવાની કોઈ જરૂર નથી. ઉપરાંત, આપણે જો કાપડ અને તેલ-ખોળ બનાવીને ગામમાં બીજાને વેચીએ તો બીજાઓ પાસેથી આપણને અનેક વસ્તુઓ મળે તેમ જ તેમને પણ કંઈ ને કંઈ બનાવવાનો ઉદ્યોગ મળે. આમ ગામમાં સહુને પૈસાની જે અત્યારે અનિવાર્ય જરૂર પડે છે તે ન પડે.”

આપણે પણ કમાલ છીએ ને! કંઈ સમજતાં જ નથી! આપણી હાલત એક, આપણી મુસીબતો એક. પણ કંઈ વિચારતાં જ નથી.

આપણે સહુ સાથે જિંદગીની સફર ખેડી રહ્યાં છીએ. જિંદગીની ગાડી ચાલી રહી છે. પણ આપણે સહુ પોતપોતાની ચિંતાનો બોજ ઊપાડીને બેઠાં છીએ કે મને પૈસા કેવી રીતે મળે? પરંતુ આપણે એ નથી જોતાં કે આપણે બધાં જે

ગાડીમાં સાથે મુસાફરી કરી રહ્યાં છીએ એ ગાડી સાચા પાટા પર ચાલે છે કે નહીં? એટલા માટે કે જો એ સાચા પાટા પર નથી ચાલતી તો આપણામાંથી કોઈ પોતાની મંજિલ સુધી પહોંચી શકે નહીં. એ ગાડી અત્યારે ખોટા પાટા પર ચાલે છે કારણ કે એમાં પૈસાથી જ બધી વસ્તુઓ મળે છે પરંતુ એ પૈસા મેળવવા આપણને નોકરીઓ મળતી નથી. એટલે આપણે મંજિલ સુધી પહોંચી શકતા નથી. આપણે મુસીબતોમાં ફસાયેલા રહીએ છીએ. એને બદલે સારું તો એ ધાય કે આપણે આપણી ગાડીને સાચા પાટા પર મૂકીએ. આપણે પોતપોતાના માથા પરથી આપણી પૈસા મેળવવાની ચિંતાને ઉતારીને આપણને જેને માટે પૈસાની જરૂર પડે છે અને પૈસાને અભાવે મળતી નથી તે વસ્તુઓ જ આપણે વગર પૈસે અહીં બનાવીને એકબીજાને વેચીએ. આપણા ત્રણ હજાર લોકોનું બજાર તો ઘણું મોટું છે. પહેલાં તો જે વસ્તુ માટે આપણને પૈસાની જરૂર સૌથી વધારે પડે છે તે વસ્તુ એટલે કે કાપડ અને સાથે તેલ અને ખોળ આપણે ત્યાં ઊગતા કપાસમાંથી આપણે બનાવીએ. અને પછી ગામના બજારમાં એ વેચીએ તો ગામના બીજા લોકો પણ બદલામાં કંઈક આપવા બીજા અનેક ધંધાઓ ખીલવે. તો સહુનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે. કોઈને ખોરાક-કપડાં અને જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ માટે પૈસા અનિવાર્ય ન રહે. કોઈને નોકરીની હાયવોય ન કરવી પડે. અત્યારે અનેક જણ નોકરી ન મળવાથી ગરીબાઈ સહન કરે છે તે ન કરવી પડે. અત્યારના બજારની મોંઘવારી ન નડે. એકબીજાની નોકરી પડાવી લેવાની ન રહે તો વેરઝેર શમે. સહુ સુખી થઈ શકીએ. સહુ મંજિલ પર પહોંચી શકીએ એક સાથે.

આપણે ગ્રામજનો, બેકાર અને ગરીબ! આપણાં સુખદુઃખ એક, આપણાં નસીબ એક. અને જે દિવસે આપણે એક થઈશું ત્યારે દુનિયાની કોઈ પણ તાકાત ન આપણને ડુબાડી શકશે, ન આપણને દબાવી શકશે, ન આપણને મિટાવી શકશે. બસ આટલી સીધીસાદી વાત છે.

મીઠાભાઈની આંખમાં ચમક આવી ગઈ

ગામડાંને ફરીથી જીવંત અને સમૃદ્ધ કરવાના ધ્યેય સાથે જ્યારે મેં ત્યાં કામ શરૂ કર્યું ત્યારે વિચાર્યું હતું કે આ કોઈ નોકરી નથી એટલે જ્યારે જે રીતે જરૂર પડે તેમ આ કામ બદલી શકાશે અને જે વસ્તુ ત્યાં સફળ નહીં થાય તે છોડી પણ શકાશે તેમ જ જે નવી વસ્તુ જરૂરી લાગે તે શરૂ કરી શકાશે.

આ ધ્યેયની દિશામાં જ્યારે ત્યાંના બજાર માટે ત્યાંના સાધનોથી કાપડ બનાવવાનું નકકી કર્યું ત્યારે બધાએ મને ચેતવી હતી કે આ વસ્તુ શક્ય જ નથી. અને મેં વિચાર્યું હતું કે જો અને જ્યારે આ વસ્તુ નહીં ચાલે તો અને ત્યારે હું એને છોડીશ પણ એને અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન તો કરીશ જ.

હવે પાછળ નજર કરતાં દેખાય છે કે આ કામમાં હજી એક પણ દિવસ એવો નથી આવ્યો કે કામ ખોટકાઈ પડ્યું હોય કે આગળ ન વધ્યું હોય. ઊલટાનું ગામડાંમાં મેં શરૂ કરેલાં બીજાં બધાં કામો, એક કે બીજા કારણે ખોટકાઈ પડ્યાં પણ સાદા રૈંટિયા અને સાળ વડે કાપડ બનાવવાનું કામ હું જેટલાં ગામડાંમાં ગઈ ત્યાં ખોટકાયું નથી અને લોકોએ એને આવકાર્યું છે.

“તો તો આ હિસાબે ઘણાં ગામડાંઓમાં આ કામ ધમધમાટ ચાલતું હશે?” અંજુએ મને પૂછ્યું.

“એ નથી એમાં વાંક મારો છે, અંજુ, કારણ કે જે ગામડાંમાં મેં રૈંટિયો શરૂ કર્યો ત્યાં વણકર નથી. કાંતતાં શીખવવું સહેલું અને સાદું છે પણ નવો ધંધો પોતાની મેળે શરૂ કરવા વણતાં શીખવવું પ્રમાણમાં જટિલ છે અને સાળ પણ પ્રમાણમાં મોટું સાધન છે.”

“તો શો રસ્તો નીકળશે?”

“એક જ ગામડાંમાં વણકર, કાંતનારા અને રૂ હોય અને ત્યાં કાપડ અને તથા વપરાશ એવાં એક-બે નમૂનાનાં ગામડાં મારે તૈયાર કરવાં છે જેથી એમની સફળતા જોઈને જ્યાં વણકર નથી એ ગામડાંમાં નવા માણસો જલદી વણાટ શીખી શકે.”

“પણ તમે કહ્યું ને કે શરૂઆતમાં નવા વણકર તૈયાર કરવા અઘરા છે?”

“એટલે આપણે એમ કરીએ કે જો કોઈ ગામડાંમાં વણકર બેકાર હોય તો ત્યાં જઈને આ કામ શરૂ કરીએ. કારણ કે આપણે જે જે ગામડાંમાં ગયાં છીએ ત્યાં આપણે જોયું છે કે સાદો રૈંટિયો અને એક કિલો રૂમાંથી બનતું આઠ મીટર સુંદર કાપડ જોઈ લોકો કાંતવા માટે તો બધે તૈયાર થઈ જાય છે.”

“તો બેકાર વણકારો અંગે તપાસ કરીએ.”

“આપણે હાથસાળ નિગમમાં પૂછી જોઈએ. ત્યાંથી પ્રાથમિક માહિતી મળે તો આગળ વધાય.”

“હું હાથસાળ નિગમની અમદાવાદની ઑફિસમાં જઈને માહિતી મેળવું કે ગુજરાતમાં કેટલા વણકારો છે, કેટલાનું કામ ચાલુ છે અને કેટલા બેકાર છે.” મેં નિગમનો સંપર્ક કર્યો.

“અરે, ગુજરાતમાં તો આશરે ૨૧,૦૦૦ જેટલા વણકારો છે જેમાંથી ૮૦૦૦ વણકારો હાથસાળ નિગમમાં નોંધાયેલા છે. આ ૮૦૦૦ વણકારોમાંથી ૩૦૦૦નું કામ ચાલુ છે જ્યારે ૫૦૦૦ વણકારોની સાળો બંધ પડી હોવાનું નોંધાયું છે!”

આ બેકાર વણકારોને મળવા અમે અધીરા હતા. જો કે પહેલાં તો કાંમ એક-બે ગામડાંમાં જ શરૂ કરવું હતું જેથી ત્યાં તે સફળ થાય તો બીજાં ગામડાંમાં બેકાર વણકારો પણ તે હાથ ધરી શકે.

“પરંતુ હાથસાળ નિગમની અમદાવાદની ઑફિસમાં આ વણકારો ક્યા ગામડાંમાં છે એ માહિતી નથી. એમની પાસે તો ગુજરાતના દસ જિલ્લાઓના વણકારોના જિલ્લાવાર કુલ આંકડા છે. ગામડાંવાર માહિતી જોઈતી હોય તો તે જિલ્લાઓમાં આવેલી હાથસાળ નિગમની ઑફિસમાં જવું પડે.”

“અમદાવાદ જિલ્લાનાં ગામડાં વિશેની માહિતી માટે નિગમની ઑફિસ જિલ્લાના ધોળકા ગામે આવેલી છે.”

“ચાલો, અમૃતભાઈ આપણે ધોળકા જઈને પૂછી આવીએ કે અમદાવાદ જિલ્લાના ક્યાં ગામડાંમાં બેકાર વણકારો છે.”

સવારે વહેલાં અમે ધોળકા ગયાં. નિગમના અધિકારીએ સરસ માહિતી પૂરી પાડી. જે ગામડાંમાં નિગમના વણકારો નોંધાયેલા છે તે ગામડાંનાં નામ, દરેક ગામમાં કેટલી સાળો ચાલુ અને કેટલી બંધ છે તેની સંખ્યા તેમ જ ત્યાંના વણકારોનાં નામ તેમણે અમને આપ્યાં, એમની પાસે અમદાવાદ જિલ્લાના સાતે તાલુકાના નકશાઓ પર આ ગામડાં અને ત્યાં જવાના રસ્તા બતાવેલા હતા. એ બધા નકશાઓની અમને ઝેરોફ્સ કઢાવી આપી.

અમે તરત જ ત્રણ ગામડાંમાં જવાનું વિચાર્યું.

“અત્યારે તો ખેતીની ઋતુ હોવાથી વણકારો રોકાયેલા હશે.”

“છતાં તપાસ તો કરીએ.”

અમે પહેલાં જે ગામડાંમાં ગયાં ત્યાં નિગમના એક બીજા અધિકારી અમારી સાથે આવેલા હતા. ત્યાંના વણકારો તો એ અધિકારીને ચા-પાણીનું પૂછવામાં જ પડી ગયા. કારણ કે એમને એ અધિકારી પાસેથી કામ અત્યાર સુધી મળતું હતું અને અમારી વાત થઈ જ ન શકી.”

સદ્ભાગ્યે એ અધિકારી ત્યાર પછી એમને ઘેર ગયા અને અમૃતભાઈ અને હું બીજા ગામડાંમાં ગયાં. ત્યાં એક જ જણ વણાટ કરે છે. અમે એમને વાત કરી કે બહારથી મોંઘું સૂતર મેળવવાને બદલે આ લાકડી રેંટિયા ગામના લોકોને બતાવો તો તેઓ અહીં જ તમને મફત સૂતર કાંતીને આપશે. અત્યારે મજૂરી મળે

છે એને બદલે જે કાપડ થાય એમાંથી તમને ત્રીજો ભાગ મળે. રોજ ૧૫ મીટર વણો તો એમાંથી ૫ મીટર તમારે ભાગે આવે.

“આ મારે માટે નવી વાત છે. પણ વિચારવા જેવી છે. દિવાળી વખતે શરૂ કરીએ. તમે દિવાળી વખતે આવો? તમારું સરનામું આપતા જાઓ. હું તમને કાગળ લખીશ.” વણકરે કહ્યું.

એમનો આ વાત માટેનો આવકાર જોઈને અમારી આશા વધી અને ત્યાંથી અમે આગળને ગામડે ગયાં.

ત્યાં વણકરવાસ ઘણો દૂર હતો. રસ્તામાં પાણી અને કીચડ હતાં. પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યા તો ચાર-પાંચ વણકરો મળ્યા. તેઓ નિગમનું સૂતર નથી વણતા પણ શહેરમાંથી પોતે સૂતર ખરીદી લાવી તેનું કાપડ બનાવીને વેચે છે.

“હમણાં શું કરો છો?” અમે પૂછ્યું.

“જૂઓને, આ સાળ તો બંધ છે. સૂતર કેટલું મોંઘું થઈ ગયું છે?”

“કેમ મળે છે?”

“પચાસેક રૂપિયે કિલો ટુકડા સૂતર લાવીએ છીએ. એ ટુકડાને પહેલાં સાંધીએ છીએ અને પછી વણીએ છીએ.”

“તો સૂતર મેળવવાની આ બીજી રીત જુઓ.” અમે લાકડી રેંટિયો બતાવ્યો અને એના પર કાંતી બતાવ્યું.

“અરે આ રેંટિયો તો કેટલો સાદો અને સરળ છે? અહીં જ બની શકે. એમાં ખર્ચ પણ નથી.” એક ભાઈએ કહ્યું.

“સૂતર સાંધવા કરતાં તો આ રીતે સૂતર કાંતવાનું સહેલું પડે.” બીજાએ કહ્યું. અમે આગળ વાત કરી. “અને આ રીતે સૂતર મેળવવામા તમને કોઈ ખર્ચ જ નહીં. તમે આ સૂતર વણો તો અહીં ગામના જ લોકો સૂતર કાંતીને તમને આપશે. વણાટના વળતર તરીકે તમને જે કાપડ થાય તેમાંથી ત્રીજા ભાગનું કાપડ મળી શકે. આમ રોજનું પાંચેક મીટર કાપડ તમને વગર ખર્ચે મળી શકે.”

“ઉપરાંત, આ સૂતર, પ્રમાણમાં જાડું અને મજબૂત હોવાથી તમે રોજનું વધારે મીટર કાપડ ઉતારી શકો.”

“અને આ નેપકીન અને પંચિયાં શા માટે વણો છો જેમની બજારમાં કિંમત ઓછી છે? સુંદર ખમીસ અને ચણિયાચોળીનું કાપડ વણો જે અહીંના લોકો મોંઘી કિંમતે બહારથી ખરીદી લાવે છે.” અમે ખાદીનાં રંગીન લીટીવાળાં ખમીસ અને લાકડાના દટ્ટાથી છાપેલાં સુંદર ચણિયા-ચોળી બતાવ્યાં.

બાજુમાં ઊભેલા મોતીભાઈ બોલ્યા, “મીઠાભાઈ, તમે વણાટ ચાલુ કરો તો હું થોડાંબધ કાંતી આપીશ.” ગવરીબહેને પણ એ જ સૂર પુરવ્યો.

મીઠાભાઈ વણકર તો લાકડી રેંટિયા ઉપર જ મોહી પડ્યા હતા. એ જોયો ત્યારથી એમની આંખમાં નવી ચમક આવી હતી. એમના ચિત્તતંત્ર પર અનેક વિચારોએ આક્રમણ શરૂ કર્યું હતું. એમને તાળો બેસતો જતો હતો કે આ રેંટિયો જે તેઓ ગામના લોકોને આપે તો પોતે કાપડનો ધંધો ધમધોકાર ચલાવી શકે. ત્રણ હજારની વસ્તીના ગામને કાપડ તો ઘણું જોઈએ છે.

એ વિચારમાળાના ઊંડાણમાંથી એમણે આંખમાં આંનદ સાથે એક જ વાક્યમાં બધું કહી દીધું : “મને તો બહેન તમારો આ રેંટિયો બહુ ગમી ગયો.”

૩નો પ્રશ્ન

ગામડાંની પ્રજાના વિકાસમાં રસ ધરાવતાં એક પત્રકાર ગામડામાં કાપડ બનાવવાનું જોવા માટે અમદાવાદ આવ્યાં હતાં.

એમને એક ગામડામાં મારી સાથે લઈ ગઈ.

‘તમે જે રામદેવનગરમાં કામ કર્યું છે તે મારે જોવું છે.’ એમણે ખાસ ઈચ્છા બતાવી.

‘જો કે, અત્યારે તો ત્યાં કામ મુલતવી રાખ્યું છે, કારણ કે ત્યાં સૂતર કાંતાનારા છે પણ એ સૂતરનું કાપડ બનાવનાર વણકર નથી. એટલે ત્યાં વણકર તૈયાર થાય પછી ત્યાં કાંતવાનું આગળ ચલાવીશું.’ મેં પરિસ્થિતિ જણાવી.

‘છતાં મારે ત્યાં જઈને કાંતાનારાઓને મળવું છે.’

એ દિવસે મારાથી તેમની સાથે જઈ શકાય એમ નહોતું એટલે મેં તેમને રામદેવનગર પહોંચવાનો રસ્તો બતાવ્યો અને ત્યાં એક કાંતાનાર કુટુંબી વાલજીભાઈના ઘરનું સરનામું આપ્યું. તેઓ ત્યાં જઈ આવ્યાં. પછી તેમણે મને પત્ર લખ્યો :

મને રામદેવનગર પહોંચવામાં અને વાલજીભાઈને મળવામાં કોઈ મુશ્કેલી ન પડી. એમણે ઉખાભેર મને આવકારી, એમના ઘરની અંદર આવવા આમંત્રણ આપ્યું અને રૈંટિયો કાંતવા અંગેના એમના અનુભવો વર્ણવ્યા, પછીથી એ મને એક પગેશીને ત્યાં લઈ ગયા જેઓ પણ રૈંટિયો કાંતતા હતા. એ બધા તમને યાદ કરતા હતા અને તમારા કાપડ બનાવવાના કામનાં વખાણ કરતા હતા. અને થોડાક મંઝૂવણમાં હતા કે તમે ત્યાં જવાનું કેમ મુલતવી રાખ્યું છે ?

જ્યારે મેં એમને પૂછ્યું કે રૈંટિયા અત્યારે કેમ બંધ છે ત્યારે વાલજીભાઈએ જણાવ્યું કે રૂને અભાવે. એમની દૈનિક વણકરની ગેરહાજરી એ કામ બંધ કરવાનું મુખ્ય કારણ નહોતું. એમણે અને એમના પાગેશી મારુએ બંનેએ કહ્યું કે વણકરો તો કોઈ નજીકના ગામડામાં શોધી શકાય. તેઓ કહે છે કે એમણે રૈંટિયો બંધ કર્યો રૂના અભાવે. મેં જોયું કે તમે એમને રૂ છ રૂપિયા કિલોના ભાવે આપતાં હતાં. એમને પોતાની મેળે જો તે બજારમાંથી ખરીદવાનું હોય તો, વાલજીભાઈએ કહ્યું કે, તે તેમને પોસાય એમ નથી.

આ એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે જેની હું તમારી સાથે ખાતરી કરવા માંગું છું. એમ લાગે કે રામદેવનગરમાં જ્યાં સુધી તમે સસ્તું રૂ આપતાં હતાં માત્ર ત્યાં સુધી જ કાપડ બનાવવાનું નાણાકીય રીતે ‘લાભદાયી’ હતું. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે પહેલાં ૧૮મી તારીખે આપણે જે ગામડામાં ગયાં હતાં ત્યાં પણ લોકોએ રૈંટિયો શરૂ કરવાનું એટલા માટે કહ્યું કે તેઓ ખેતરોમાંથી રૂ સેરવી શકે એમ છે અથવા તો રૂ “ચોરી” શકે એમ છે. જો સામાન્ય પરિસ્થિતિ આ હોય તો

ગામડાંમાં કાપડ બનાવવાની તામારી વાત લાભદાયી છે ?

અલબત્ત, મને જણાય છે કે તમે એ પૂરવાર ક્યું છે કે લોકો રૈંટિયો કાંતવા રાજી છે અને આમ એ ગેરસમજ દૂર કરી છે કે સાદો રૈંટિયો એ પરાણે કરવી પડતી વેઠ છે.

મને રામદેવનગર અંગેના મારા પ્રશ્નની સ્પષ્ટતા જોઈએ છે.

પત્રકાર બહેનને જવાબ લખતાં અને લાખ્યું કે રૂ માટેના પ્રશ્નમાં ઘણા વાયકોને રસ પડશે.

રૂનો તો કોઈ મોટો પ્રશ્ન જ નથી, કારણ કે રૈંટિયા માટે ઉપયોગી ટૂંકા તાંતણાનું રૂ તો વેસ્ટ એટલે કે ખરાબાની જમીનમાં સહેલાઈથી ઉગાડી શકાય એમ છે.

રામદેવનગર શહેરમાં સીમા પાર આવેલો ખયોખય ઝૂંપડાવાસ છે, ત્યાં જમીન નથી એટલે ત્યાં રૂ ઉગાડી શકાય એમ નથી. પરંતુ આવી જગાઓએ સસ્તા ભાવે રૂ આપવામાં મુશ્કેલી નથી. છેવટે, શરૂઆતમાં સફળ ઝૂંપડાવાસના નમૂનાઓ કરી બતાવવા માટે તો નથી જ.

રામદેવનગર માટે રૂ ખરીદવા જ્યારે હું અમદાવાદના રૂ બજારના એક મેનેજરની ઓફિસમાં ગઈ હતી ત્યારે તેઓ ફોન પર રૂનો સોદો કાનપુરની કોઈ પાર્ટી સાથે કરી રહ્યા હતા. બાજુમાં મદ્રાસની પાર્ટીના ટ્રેંકકોલના ફોનનું રિસિવર રાહ જોતું પડેલું હતું અને ત્રીજા ફોન પર ઘંટડી વાગતી હતી તે ટ્રેંકકોલ જયપુરની પાર્ટીનો હતો. તેઓ હજારો ગાંસડીના હિસાબે સોદા કરી રહ્યા હતા ને એક ગાંસડી એટલે ૧૬૦ કિલો રૂ. એમના માટે સો કિલો ટૂંકા તાંતણાનું સસ્તું રૂ આપવું રમત વાત હતી.

રામદેવનગરમાં મેં છ રૂપિયે કિલો રૂ આપ્યું, કારણ કે એ વખતે રૂનો બજારભાવ (ટૂંકા તાંતણાના રૂનો) છ રૂપિયા હતો, પછી બજારમાં રૂનો ભાવ વધ્યો ત્યારે પણ ત્યાં તો છ રૂપિયા જ ભાવ ચાલુ રાખ્યો, કારણ કે રૂના વેપારી પણ સમાજસેવા માટે આટલું તો કરવા માગતા હતા અને એમણે બજારભાવ લેવાની ઘસીને ના પાડી.

શહેરના ઝૂંપડાવાસના સ્ત્રીશો જો જાતે કાપડ બનાવવા માગતા હોય તો એમને રૂના ખર્ચમાં મદદ કરી શકાય, કારણ કે તેઓ ગામડાંમાંથી આવે છે તેથી એમના દ્વારા કાપડ બનાવવાના લાભની વાત તરત ગામડાંમાં પહોંચશે અને ગામડાંમાં તો ટૂંકા તાંતણાનું રૂ તદ્દન ઓછા ખર્ચે ઉગાડી શકાય એમ છે.

અત્યાર સુધીનાં મારાં બધાં કામોમાં મને પૈસા નિરુપયોગી અને ખરેખર તો કામમે નિષ્ફળ બનાવનારા લાગ્યા છે પરંતુ શહેરમાં રૈંટિયો કાંતનારાને રૂ ખરીદવામાં મદદ કરવી એ એક પૈસાનો સદુપયોગ જણ્યો છે, જો ત્યાં વણકર હોય તો.

કાંતનારાને રૂના ખર્ચમાં મદદ કરતી વખતે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એમને રૂ જો બજારભાવ કરતાં ઘણું સસ્તું મળે તો એ રૂની ગોદડી-ઓશીકાં વગેરે બનાવવાનું કે બીજે રૂ વેચવાનું પણ મન થઈ જાય. આમાંથી રસ્તો કાઢવા રામદેવનગરમાં એમ વિચાર્યું છે કે દરેક જણ પહેલો કિલો રૂ લે ત્યારે એની પૂરી

બજારકિંમત આપે પણ જ્યારે તે એ રૂનું સૂતર બનાવીને વણાવવા માટે લાવે ત્યારે તે સૂતરના વજન જેટલું રૂ એમને ઘણી ઓછી કિંમતે મળ્યા કરે. તો પછી રૂનો ઉપયોગ કાપડ બનાવવામાં જ થાય.

કાંતનારાઓએ પત્રકાર બહેનને રૂ અંગે મુશ્કેલી બતાવી એનું એક કારણ કદાચ એ પણ હોય કે લોકો આપણા તરફથી તેમને જે આર્થિક મદદ મળી શકે એમ હોય તે મેળવવા પૂરતી જ આપણી સાથે વાત કરતા હોય. આ કામમાં તેમને રૂ સસ્તું મળતું હતું એટલે એની વાત કરી. કારણ કે ખરું જોતાં તો જેમ રૂના ભાવ વધ્યા છે તેમ જ તે સાથે કાપડના પણ ભાવ તો એથી પણ વધારે વધ્યા છે એટલે રૂનો ભાવવધારો નડવો ન જોઈએ.

છતાં વાલજીભાઈની વાત પ્રમાણે કાંતનારાઓને કાપડ બનાવવાનું એટલું તો ઉપયોગી લાગ્યું કે તેઓ બાજુના ગામડામાં જાતે વણકરની વ્યવસ્થા કરવા તૈયાર થયા છે. છેવટે તો આ કામ એમને એટલું ઉપયોગી લાગ્યું જોઈએ કે એમનું જોઈને એમના સગાનાં કોઈ ગામડામાં કાપડ બનાવવાનું શરૂ થાય, તેઓ ત્યાં ટૂંકા તાંતણાનું રૂ ખરાબાની જમીન પર નજીવી કિંમતે ઉગાડે અને છેવટે રામદેવનગરના કાંતનારાઓને પણ ત્યાંથી નજીવી કિંમતે રૂ મળે અને એમને શહેરના બજારનું રૂ કોઈની આર્થિક મદદના ટેકાથી લેવું ન પડે.

આ થઈ શહેરના ઝૂંપડાવાસની વાત. ગામડામાં જો ગ્રામજનોને કાપડ બનાવવાનું ગમે તો ત્યાં તો રૂ ખરાબાની જમીન પર પણ ઊગી શકતું હોઈ ત્યાં તો રૂનો પ્રશ્ન નથી.

બીજું, પોતાના ગામડાનાં કોઈ સભ્યો જો ત્યાંની વસ્તી માટે કાપડ બનાવવા માગતા હોય તો ત્યાંના મોટા ખેડૂતો તેમને તે માટેનું રૂ મફત આપવા તૈયાર છે.

જે ગામડામાં પત્રકાર બહેન મારી સાથે આવ્યાં હતાં ત્યાં રૈંટિયો શરૂ કરવા માગનાર એક ભાઈએ એમ કહેલું કે એટલું અમથું રૂ તો એ ‘ચોરી’ શકે તે એ અર્થમાં કે જ્યાં તેઓ રૂનાં કાલા ફોલવાની મજૂરીએ જાય છે ત્યાં એટલું બધું હજારો કિલો રૂ હોય છે, અને તે ત્યાં જ ઊગેલું હોય છે કે ત્યાંથી થોડા કિલો રૂ લાવવામાં કોઈ મુશ્કેલી નથી.

ઘણાં ગામડામાં ગ્રામજનોએ મને જણાવ્યું હતું કે જો તેઓ કાપડ બનાવવાનું શરૂ કરી શકે તો રૂનો તો પ્રશ્ન નથી.

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં તો પુષ્કળ રૂ ઊગે છે. બીજા ઘણા પ્રાંતોમાં અત્યારે રૂ નથી ઊગતું તે એટલા જ કારણે કે કાપડની મિલો ત્યાંથી રૂ ખરીદતી નથી. પરંતુ જો ગ્રામજનો પોતે કાપડ બનાવે તો દેશભરમાં સહેલાઈથી રૂ ઉગાડી શકાય.

અલબત્ત, પર્વતીય ઠંડા પ્રદેશોમાં અને શિયાળામાં રૂને બદલે ઊન મેળવી શકાય અને ખૂબ વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં ત્યાં ઊગતા કેળ કે શેરડી જેવા છોડમાંથી જલદી સુકાય એવા રેષા મેળવી શકાય.

અસીમ કૃપાળુ કુદરતે તો જે જે પ્રદેશમાં તેમ જ ઋતુમાં જે જે રેષાનું કાપડ માણસને અનુકૂળ છે તે રેષા માણસને નજીવા કામના બદલામાં મફત આપેલા છે.

૧૩

પ્લેગમાંથી કેવી રીતે છૂટીશું ?

ગુજરાતને સુરતમાં અને બીજે ભયાનક પ્લેગે ખપ્પરમાં લીધું. પ્લેગ તો ગયા જમાનાનો અને નિયંત્રણમાં લેવાઈ ગયેલો રોગ મનાતો હતો. જેડણીકોશમાંથી એનું નામ પણ ભૂંસી નાખવું જોઈએ એવો રોગ ગણાતો હતો. તો આ થયો કેમ ?

બહારના લોકો કહે છે કે ગુજરાતીઓ જાહેર સ્વચ્છતા નથી જાળવતા. એમની જાહેર સ્વચ્છતા તરફની આટલી બેદરકારી અક્ષમ્ય અને ગુનાખોર કહેવાય. પૂર આવ્યા પછી સફાઈ ન કરી એટલે આ રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો.

તો પ્રશ્ન એ છે કે શું જેમને પ્લેગ થયો એમને ગંદકી ભોગવવાનું મન થયું હશે ? પ્રશ્ન તો ઊલટો એ છે કે તેઓ ભયંકર ગંદકીમાં કેમ ધકેલાયા હતા ?

સુરતમાં શાંતિનગરનો જે ઝૂંપડાવાસ છે તેમાં પોણા પાંચ લાખ લોકો એટલે કે શહેરની ત્રોથા ભાગની વસતિ રહે છે. ત્યાં દોઢસો કુટુંબો દીઠ એક સંગાસ છે. ૭૦ ટકા લોકોને ગંદા પાણીના નિકાલ માટે ગટરની સગવડ નથી અને ૬૦ ટકા લોકોને પીવાના પાણીની સગવડ નથી.

પૂર આવે ત્યારે આ નીચાણના વિસ્તારોમાં અને કાચા ઝૂંપડામાં, ફાટેલાતૂટેલા પ્લાસ્ટિકના છાપરા નીચે રહેતા ગરીબ લોકોની હાલત કેટલી બધી કફોડી બને છે ? એમનાં ઝૂંપડાં તૂટી જાય છે અને એમાં પાણી સાથેનો કીચડ ભરાઈ જાય છે. એમની પાસે વધારે જોડ કપડાં નથી કે આખો વખત પલળેલાં કપડાં બદલી શકે. એમની પાસે જમીનથી ઊંચે સૂવા પલંગો નથી. એમની પાસે પાણી અને ભેજથી સુરક્ષિત અનાજના કોઠારો નથી. ઊલટું પૂર વખતે બજારમાં અનાજ અને ખોરાકની વસ્તુઓ ઓછી, મોંઘી અને અદૃશ્ય થઈ જાય છે એટલે રોજરોજનો આટો ખરીદતો એમને ભાગે તદ્દન ઊતરતી જતનો સડેલા જેવો ખોરાક આવે છે. ખાવાના જ સાંસા હોય, પોષણ જ ન મળતું હોય ત્યાં રોગ પ્રતિરોધક દવાઓ તો ક્યાંથી હોય ? મજૂરી કરીને રોજની આજીવિકા રોજ મેળવનારા એમની કમાણી પણ રહેતી નથી. પરિસ્થિતિ કેટલી હદે વણસી હશે કે પ્લેગ જેવો ભયાનક રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો ? સરકારી આંકડાઓ કહે છે કે સુરત માટે રૂ.૨ કરોડ ફાળવ્યા, ૯૦ લાખ ટ્રેટ્રાસાઈકલન ગોળીઓ ત્યાં મોકલાઈ અને અનેક ડોક્ટરો દર્દીઓની સારવાર માટે ગયા, જ્યારે બીજા બાજુ સરકારના જ આંકડાઓ જણાવે છે કે સુરતની સિવિલ હોસ્પિટલમાં આવેલા દર્દીઓની કુલ સંખ્યા અત્યાર સુધીમાં ૪૭૦ થઈ છે જેમાંના ૩૧૭ હાલ હોસ્પિટલમાં છે. તો શું આટલા બધા પૈસા,

ગોળીઓ અને ડોક્ટરો આટલા થોડા દર્દીઓને સારવાર નથી આપી શકતા? છાપાં તો ઊલટાનું એમ જણાવે છે કે દર્દીઓ હોસ્પિટલમાંથી ભાગી જાય છે. સામે મોત ઊભેલું હોય તો માણસ જે સારવાર દ્વારા પોતે સાજો થતો હોય તો હોસ્પિટલ છોડીને ભાગી જાય ખરો? દર્દીઓ ભાગી જાય છે એની વિંતા પણ તે સાજા ન થયા એ અંગેની નહીં પણ તે બીજાને ચેપ લગાડશે એ અંગેની છે. અત્યારે મહાનુભાવોને ગાંધીજી યાદ આવે છે કે ગાંધીજીએ હિંદ સ્વરાજમાં કહ્યું હતું કે રેલવેને કારણે પ્લેગ ફેલાશે, આપણે કેમ એ ભૂલી ગયા? અત્યાર સુધી તો એમને ગાંધીજીને યાદ કરવાનું કોઈ કારણ નહોતું - રેલવે ગામડાંના લોકોનો કાચો માલ શહેરના ચંત્રોદ્યોગને માટે લૂંટી લાવે છે એની સામે તો આંખ આડા કાન કર્યા છે - પણ હવે અગલું બગલું પોતાને માથે આવ્યું એટલે ગાંધીજી યાદ આવ્યા!

સુરતમાં હીરા ઘસવાની મજૂરી કરવા માટે દૂર દૂરને ગામડેથી આવેલા અને બેકારીમાં હોમાયેલા લોકોની અવદશાનો વિચાર કરવા ગાંધીજી કેમ યાદ નથી આવતા?

શા માટે એમની આ અવદશા થઈ છે?

કારણ કે જીવન જરૂરિયાતની મુખ્ય ચીજો મોટી મોટી કંપનીઓ બનાવે છે અને હીરા તથા ગાલીચા જેવી તદ્દન જૂજ લોકો વાપરતા હોય એવી અને અનિશ્ચિત બજારવાળી વસ્તુઓમાં લાખો ગરીબ લોકોને શ્રેણી શોધવાની છે. જે વસ્તુઓ આખા દેશના ત્રાણું કરોડ લોકો રોજબરોજ વાપરે છે - જેવી કે કાપડ, દવાઓ, સાબુ, સિમેન્ટ, બસ, સાઈકલો, સ્કૂટરો અને બીજાં વાહનો અને એમનાં ટાયરો વગેરે ભાગો, લોખંડ, એલ્યુમિનિયમ, અરે ખાતર અને મીઠું સુદ્ધાં - એ વસ્તુઓ મોટી કંપનીઓ બનાવે એટલે એમની આવક અદ્ભુત અને સુનિશ્ચિત થાય અને કિંમતો વધવાની સાથે વધતી રહે. ઉપરાંત સંખ્યામાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી જૂજ આ મહાકાય કંપનીઓ વધુ ને વધુ અદ્યતન ટેકનોલોજી એટલે કે ચંત્રો વાપરતી રહે (નિકાસ વધારવા માટે!) એટલે કરોડો લોકો બેકાર બને અને એમને કામ શોધવું પડે હીરા ઘસવામાં તથા ગાલીચા બનાવવામાં કે જેમનું બજાર તદ્દન નાનું અને અનિશ્ચિત છે, એટલે એમને બેકારીમાં તથા ગરીબાઈમાં ધકેલાવું પડે, ગંદકીમાં સબડવું પડે અને પ્લેગના પણ ભોગ બનવું પડે!

આ પ્લેગમાંથી કેવી રીતે છૂટીશું?

ગાંધીજીએ ઘૂંટી ઘૂંટીને કહ્યું હતું કે દરેક ગામડે આપણે કાપડ અને બીજી જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ બનાવીએ અને અનાજ તો આપણે ગામડામાં ઉગાડીએ જ છીએ એટલે આ રીતે આપણે સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ બનીએ, અત્યારના ભ્રષ્ટ તંત્રની ચુંગાલમાંથી છૂટી જઈએ અને પોતાની મેળે વધતી રહે એવી પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. પ્લેગમાંથી છૂટવા આ માટે ગાંધીજીને યાદ નથી કરવાના?

૧૪

પહેલી જરૂર રોટીની

“તમે રૈંટિયાનો ઢોલ વગાડો છો પણ લોકોને તો કપડાં કરતાં વધારે જરૂર રોટલાની છે.” સુરભિએ મને મળતાંની સાથે સંભળાવ્યું.

“અનાજ લાવવા પૂરતા પૈસા ભલે ન હોય પણ ફૂલફટાક કપડાં પહેરીને તો ફરી શકાય ને?” સૌરભે પણ મરકરી કરી.

“પણ રૈંટિયો અનાજ મેળવવા માટે જ છે.” મેં પૂછ્યું, “જેમની પાસે જમીન નથી એવા ગામડાંના લાખો લોકો કાપડ બનાવીને પોતાના ગામના ખેડૂતોને તે વેચીને અનાજ મેળવી શકે ને?”

“એ તો ખેડૂતો એ કાપડ ખરીદે તો ને? ખેડૂતો તો હવે એટલા માલદાર થયા છે કે તેમને તો શહેરનાં ફેશનવાળાં કપડાં જોઈએ છે.”

“અત્યારે તો ગામડામાં આ કાપડ બનતું નથી એટલે ખેડૂતો શહેરનાં કપડાં ખરીદે એ દેખીતું છે, પણ એક વાર ગામડામાં આ રીતે કાપડ બનાવીને જોઈ જુઓ. ગામડામાં પણ સુંદર કાપડ બની શકે છે અને એ શહેરના કાપડ કરતાં અનેક ગણું સસ્તું બની શકે છે. બંધવણ ગામના ખેડૂતોને એ બહુ ગમ્યું. થોડાં ઘણાં કપડાં તો એમને આવાં ગમે જ અને એમને ગમે એ ભાતનું જ કાપડ પહેલાં બનાવવાનું.”

સૌરભે બીજો સવાલ ઉઠાવ્યો. “પણ ગામના પાંચ-સાત ખેડૂતોના ઘરમાં ફૂલ કેટલું થોડું કપડું ખપે? એટલાથી આ જમીન વગરના લાખો લોકોનો ધંધો કેવી રીતે ચાલે?”

“ચાલે નહીં પણ દોડે.” મારી વાતમાં હવે જોર આવ્યું. “ગામના થોડા લોકો આ રીતે કાપડનો ધંધો શરૂ કરે તો ગામના બીજા લોકો પણ એ કાપડ લેવા માટે બદલામાં કંઈક આપવા બીજા ધંધા શરૂ કરી શકે અને તો તે બીજા લોકો પણ પોતાની વસ્તુ ખેડૂતોને આપીને અનાજ મેળવી શકે.”

“મારા તો માનવામાં નથી આવતું.” સુરભિની શંકા ચાલુ હતી.

“જો કે સુરભિ, આજે પણ ગામડામાં ખેડૂતો તેમને જોઈતી જે સેવાઓ ગામમાં મળે તેના બદલામાં અનાજ આપે છે.” સૌરભે દલીલ કરી. “દરજીને, કડિયાને, હજમને, સોનીને પૈસાને બદલે અનાજ આપે છે. એમની પાસે અનાજ હોય એટલે આ રીતે એમના પૈસા બચેને? તો પછી એ જ રીતે એમને જો અનાજ આપીને કાપડ, ઘરની વસ્તુઓ વગેરે પણ મળે અને એ પણ બજારકિંમત કરતાં અનેકગણી સસ્તી તો એમનો તો ફાયદો છે.”

“અને તમારો જે સવાલ છે કે લોકોને પહેલી જરૂર રોટલાની છે એની વાત કરો.” મેં પૂછ્યું, “આપણા દેશમાં ગામડામાં લાખો લોકો પાસે જમીન નથી એમને અનાજ બીજી કઈ રીતે મળી શકે? થોડું ઘણું અનાજ તો તેઓ ખેતમજૂરી કરીને મેળવે છે, તે પણ તેમનામાંના જે સશક્ત લોકો છે તેઓ. પણ જેમને ખેતમજૂરી નથી મળતી તેઓ તો જો ખેડૂતોને જરૂરી વસ્તુઓ બનાવે તો જ

અનાજ મેળવી શકેને? અને આવી મુખ્ય વસ્તુ કાપડ છે, જે અશક્ત લોકો પણ બનાવી શકે એમ છે.”

“બધાને જમીન ન આપી શકાય?” સુરભિએ સૂચવ્યું.

“કેવી રીતે? જેમની પાસે જમીન છે એમની પાસેથી એ છીનવી લઈને તો બીજાને ન આપી શકાય ને?”

“આપણા દેશમાં ભૂમિદાન યજ્ઞ થયો હતો. એ વખતે ઘણા ખેડૂતોએ પોતાની જમીનમાંથી ભાગ આપ્યો પણ હતો, પરંતુ જમીનની રાષ્ટ્રવ્યાપી સમસ્યા આ રીતે ન ઉકેલી શકે.” સૌરભે બીજી બાજુ તપાસી.

“અને બધાં પાસે જમીન હોવી જરૂરી પણ નથી, કારણ કે જેમની પાસે જમીન છે એમને અનાજ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓ પણ જોઈએ છે. તેથી જેમની પાસે જમીન છે તેઓ અનાજ અને કાચા માલનું ઉત્પાદન કરે અને બીજા લોકો બીજી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે.

“સરકાર તો લોકો માટે છે. એની ફરજ નથી કે લોકોને કમ સે કમ બે ટંકનો રોટલો મળે એવી વ્યવસ્થા કરે?”

“એ જ અગત્યની હકીકત આપણે વિચારવી પડશે કે સરકાર ગામડાંના આ ભૂમિહીન લોકોને કોઈ રીતે અનાજ પૂરું પાડી શકે એમ નથી, કારણ કે સરકાર આ લાખો લોકોને રોજી આપી શકે એમ નથી. સરકાર લોકહિતનાં કામ કરવા માગે તો પણ આ વસ્તુ કરી શકે તેમ નથી.”

“જો લોકોને રોજી જ ન મળી શકે તો રોટી કેવી રીતે મળી શકે?”

“તો પછી જે સરકાર પાસેથી લાખો લોકોને રોજી કે રોટી મળી શકવાની ન હોય એની આશાએ કેવી રીતે બેસી રહેવાય?”

“વો તો લાખ ટિખાતે હું

કરિશ્મે કુસ્ત્ર ગાલિબ,

(લેકિન) અપના હી નસીબ ટેઠા છે કિ

હમૈં કુછ મિલતા નહીં.”

સૌરભે ગાલિબને નામે પણ પોતાનો જ બનાવેલો શેર કોઢ્યો.

“તારી શાયરી બાજુએ રાખ. એમ કંઈ નસીબને દોષ દઈને બેસી રહેવાશે? પેટનો ખાડો શાયરીથી નહીં પૂરાય. સરકાર મોટા ભાગની પ્રજાને રોજી નહીં આપી શકે એ સ્પષ્ટ છે અને આયાત-નિકાસના આંજવાથી કંઈ કરોડો લોકોને ધંધા ન મળે. સરકાર ન આપી શકે તો એને બાજુએ રાખીને પણ ગામડાંના લોકોએ રોજી તો શોધવી જ પડશે.”

“અને ગામડાંના લોકો કાપડનો ધંધો તો જાતે શરૂ કરી શકે એમ છે, એનું બજાર પણ ત્યાં છે.” મેં મારી દલીલની સાબિતી આપી. “અને એ માત્ર કાપડ મેળવવા માટેની નહીં, પણ કાપડની પાછળ શરૂ થતા બીજા ધંધાઓ દ્વારા ભૂમિહીન લોકોને જાતે જ રોજી, રોટી અને સમૃદ્ધિ મેળવવાની ચાવી છે.”

“જો આ રસ્તો દુનિયાના કરોડો લોકોને તાત્કાલિક મદદ કરી શકે એવો છે તો એની ઉપેક્ષા કેવી રીતે કરાય?”

“અને આ નબળા લોકો મૂંગા હોય છે. એમાં પણ આપણા અત્યારના આક્રમણકારી તંત્રમાં તેઓ જાતે કેવી રીતે આ વ્યવસ્થા ગોઠવવાની શરૂઆત કરી શકે? આપણે એમને શરૂઆત કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ.”

પહેલી જરૂર રોટીની છે, એટલા માટે પહેલી જરૂર રોટિયાની છે.

પશ્ચિમના યુવાનોનો ગ્રામવિકાસમાં રસ

ગયે અઠવાડિયે ફોનની ઘંટડી રણકી. “હું પીટર મોલ.” “ક્યાંથી બોલો છો?” “હું અને પેટ્રા મુંબઈ આવી પહોંચ્યાં છીએ.” “તો અમદાવાદ આવો.” ડૉ. પીટરે જર્મનીમાં ભવિષ્યના અભ્યાસ માટેની સંસ્થા શરૂ કરી છે. એને રસ છે ટકાવી શકાય એવા વિકાસમાં. એની પત્ની પેટ્રા જનસંપર્કની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ ધરાવે છે. તેઓ બે મહિના ભારતમાં ગાળવા આવ્યાં છે. “વિચાર તો હતો આખી દુનિયાને ફરતી મુસાફરી કરવાનો, પણ એટલો બધો સમય નથી. એટલે માત્ર ભારતની મુસાફરી કરવાનું નક્કી કર્યું.”

એમનો ફોન આવ્યો એ વખતે બે યુવતીઓ પણ મળવા આવી હતી. એક અમેરિકાની અને એક કેનેડાની. બંને ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ કરે છે, પણ અભ્યાસ થોડો વખત બાજુએ રાખીને ભારત આવી છે. અહીંનાં ગામડાંની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા. તેમને ગાંધીજીની વિચારધારામાં ઘણો રસ છે અને એ રસ્તે શું થઈ શકે તેમ જ કેવી રીતે આગળ વધી શકાય તે જાણવા માગે છે.

એમનો રસ કેવળ ઉત્સુકતા પૂરતો નથી. બંને બહેનો કેટલાક મહિનાઓથી અમદાવાદમાં સંશોધન કરે છે. અહીંના કુટુંબ સાથે રહે છે. ગુજરાતી શીખે છે. બસમાં ફરે છે. અહીંનો પોષાક પહેરે છે. ગુજરાતી ખાવાનું ખાય છે, શુદ્ધ શાકાહારી.

અમારી વાતમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો કે મારાં હવે પછીનાં કામોમાં એક એ છે કે ગાંધીજીએ અર્થતંત્ર અને દેશના ઉદ્ધાર અંગે જે બધું લખ્યું છે તે ભેગું કરવું. મારું વાક્ય પુરું થાય તે પહેલાં બંને ફ્રી પડી, “અમે મદદ કરવા માગીએ છીએ.” અમેરિકાની બ્રિજિટે તો એ કામ શરૂ કરવાના દિવસ અને સમય પણ નક્કી કરી દીધા: મેં વિચાર્યું કે સારું, એ કામ ગુજરાતીને બદલે પહેલાં અંગ્રેજીમાં કરીશ.

પશ્ચિમના આ યુવાનોને શા માટે ભારતના ગામડાના પ્રશ્નોમાં અને એ અંગે ગાંધીજીએ બતાવેલા રસ્તામાં આટલો બધો રસ છે?

આ બંને છોકરીઓ પોતપોતાની મેળે ગામડામાં જાય છે, ઝૂંપડાંઓમાં લોકોને મળે છે. બધું જુએ-જાણે છે અને ગાંધીજીના રસ્તા વિશે, રૅટિયાના રસ્તા વિશે એમનો રસ વધતો જાય છે.

જર્મનો પણ ઘેર આવ્યાં અને મેં પૂછ્યું કે તમને શું કરવામાં રસ છે તો એમણે કહ્યું કે ગામડામાં જવાનો. પહેલે દિવસે સાબરમતી પરનો ગાંધીજીનો આશ્રમ તથા મિલોની પહેલાંના હાથબનાવટના કાપડનું સુપ્રસિદ્ધ કેલીકો મ્યુઝિયમ જોઈને

બીજે દિવસે સવારે તેઓ અમીરગઢની આજુબાજુનાં ગામડાં તરફ નીકળી પડ્યાં. એસ.ટી.ની સાર્વજનિક બસમાં, લોકોની ભીડની સાથે, રસ્તામાં બસ બદલતાં.

મેં આગળ પૂછ્યું, “ગામડામાં જવાનો શો રસ છે?” “જોવા માટે અને જાણવા માટે કે ત્યાંના લોકોના પ્રશ્નો ક્યા છે? અને સમૃદ્ધિ કઈ છે? પૈસા વગરનું અર્થતંત્ર કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે?”

એમણે ગ્રામજનોની સમસ્યાઓના મૂળ કારણ પર આંગળી મૂકી. મેં દલીલ કરી કે અત્યારના પૈસાથી ચાલતા અર્થતંત્રને કારણે ગ્રામજનો ફસાયેલા છે. એમને દરેક વસ્તુ માટે પૈસાની જરૂર પડે છે. એમને જરૂરી વસ્તુઓની કિંમતો વધતી જાય છે. પરંતુ પૈસા કમાવા માટે એમને નોકરીઓ નથી મળતી. તેથી નોકરી માટે ભટકવું પડે છે. અરજીઓ કરવી પડે છે અને તેથી તેઓ કચડાયેલા રહે છે. એમાંથી બહાર નીકળવા તેઓ તેમને અત્યારે જે વસ્તુઓ માટે પૈસા ખર્ચવા પડે છે વસ્તુઓ જાતે બનાવે અને તે માટે મુખ્ય વસ્તુ કાપડ ગામડામાં બનાવવાનું ઘણું જ સહેલું છે. તેમ જ ઘણું જ નફાકારક છે.

પેટ્રાએ સવાલ ઉઠાવ્યો. “પણ જર્મનીમાં આ કેવી રીતે સંભવે? ત્યાં તો ગામડાંના લોકો પોતાને માટેનાં શાક પણ અત્યારે તો ઉગાડતા નથી. અમારા દેશો ઘણા દૂર નીકળી ગયા છે.”

બીજે દિવસે ટેબલ પર મેં પીટરનું એક મેગેઝિન જોયું. એના કવર ઉપર શીર્ષક હતું: ‘શહેરનું ભવિષ્ય’ અને એના પૂંઠા પરનું ચિત્ર હતું એક તૂટી પડતા ઊંચા બહુમાળી મકાનનું!

પીટર કહે કે અંદર તો હાસ્યારૂપદ ચિત્રો છે. દાખલા તરીકે, એક ચિત્રમાં બતાવ્યું છે કે ટોકિયોમાં એક એટલું જબરદસ્ત વિશાળ ‘મકાન’ છે કે જેની અંદર સ્કીઈંગ કરવા માટે બરફના ઊંચા લાંબા ઢાળવાળા પહાડો છે! બીજા ચિત્રમાં બીજું એવું જબરદસ્ત વિશાળ ‘મકાન’ બતાવ્યું છે : પેસિક્કિ આઈલેન્ડ, જેની અંદર દરિયો, દરિયાનો લાંબો કિનારો, સહેલાણીઓ અને નાળિયેરીનાં વૃક્ષો છે!

અને છતાં જાપાનમાં ઘણા લોકો ગરીબ છે, જર્મનીમાં પણ છે.

અત્યારના આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રને કારણે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓમાં અઢળક નફા એકઠા થાય છે અને એક તરફ એમના માલિકો ઉપર જોયું તેવું અત્યંત ખર્ચાળ પણ બનાવટી જીવન જીવે છે, જ્યારે બીજી બાજુ કરોડો લોકો બેકારીમાં ધકેલાય છે.

આજે જેને આપણે ‘વિકાસ’ કહીએ છીએ એ શું છે? માણસજાતના માત્ર દસેક ટકા લોકોનો એક તુકકો છે, જેમને બાકીના નેવું ટકા લોકોની કંઈ પડી નથી.

આ દરકાર માત્ર આપણી જ નથી. અમેરિકા, કેનેડા અને જર્મનીના યુવાન કાર્યકારો અને સંશોધકોની પણ છે. બેકારી અને મોંઘવારી માત્ર આપણા દેશના જ પ્રશ્નો નથી. આજે દુનિયાના બધા દેશોના આ પ્રશ્નો છે. અત્યારે દુનિયામાં જે આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર મજબૂત થઈ રહ્યું છે એ બધા દેશોમાં બેકારી અને

મોંઘવારી વધારી રહ્યું છે અને એની ચિંતા તથા એમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો શોધવાની ઉત્સુકતા બધા દેશના યુવાનોને છે.

તેથી જ પશ્ચિમના ચંત્રોદ્યોગના દેશોના યુવાનોને પણ ગાંધીજીએ બતાવેલી અર્થવ્યવસ્થામાં રસ છે, ગામ-સ્વરાજને અમલમાં મૂકવામાં રસ છે.

જો કે પીટર અને પેટ્રા જ્યારે ગામડામાં ગયા ત્યારે મોટે ભાગે બને છે તેમ તે ત્યાંના મોટા ખેડૂતોને જ મળ્યા પરંતુ ગામડાની વસતિમાં ઘણા સ્તર છે. ખેતમજૂરોની સ્થિતિ મોટા ખેડૂતોની સ્થિતિ કરતાં ઘણી જુદી હોય છે, ગામમાં એમનો રહેવાનો વાસ પણ જુદો, ગામની બહાર હોય છે અને ગરીબાઈની મોટા ભાગની સમસ્યાઓ આ જમીન વગરના મજૂરોની હોય છે, જેઓ વસતિના ૭૦% લોકો છે.

એટલે પછીને દિવસે અમે ગામડામાં ગયાં ત્યારે સીધા ખેતમજૂરોના વાસમાં તથા વણકરોના વાસમાં ગયાં. પરદેશીઓ આવેલા હતા, ફોટા પાડતા હતા છતાં પણ બધાંનો રસ અને બધાંનું ધ્યાન કાપડ બનાવવાની વાત પર હતું. એક જુવાને જાતે જ કહ્યું કે જો કાપડ બને તો સાટા પદ્ધતિ શરૂ થઈ શકે અને તો બીજા ધંધા પણ શરૂ થાય. બીજા જુવાને કહ્યું કે મને દસ જ દિવસથી નોકરી મળી છે, સાવ મામૂલી પગારની છે પણ તેમ છતાં ઘરમાં મારું માન વધ્યું છે તો જો ઘરડાં લોકો કાપડ બનાવી શકે તો એમની જિંદગી કેટલી સુધરી શકે! ગ્રામજનોનો પ્રેમભાવ જોઈ પરદેશીઓ છક થઈ ગયા.

એ પછી પીટરના મનમાં એક જ વાત ધૂમતી હતી : પૈસા વગરનું અર્થતંત્ર.

મોઘવારી અને બેકારીની બેવડી ભીંસ

કામ ન મળે અને કમાણી ન થાય એની નિરાશા અસહ્ય છે. કામ મળે તોય બીજા લોકોને ચારથી પાંચ આંકડામાં પગારો મળતા હોય, એની સામે આપણને સાવ મામૂલી પગાર મળે તો એની નામોશી લાગે છે. મજૂરીના દર ક્યારેક ઊંચા હોય તો પણ એવું કામ મહિનામાં બહુ થોડા દિવસ મળે છે. કુટુંબમાં અને સમાજમાં પણ આપણું માન સાવ ઘટી જાય છે. આપણે જાણે સાવ અકકલ વગરના ગણાઈએ છીએ. બીજા બાજુ આપણાં શરીર અને મગજ તો સાબૂત હોય છે પરંતુ નોકરી માટે અરજીઓ કરવી પડે છે અને છતાં કામ મળતું નથી.

ગામડામાં આજે વેરઝેર વધતાં જાય છે એના મૂળમાં પણ કામ ન મળવાની અને એને કારણે આજીવિકા ન રળી શકવાની આ બેચેની છે. ઝઘડા ધમને કારણે કે નાતજાતને કારણે હોય એના કરતાંય એકની નોકરી બીજો લઈ જાય છે એને કારણે છે.

બેકારીની ભીંસ વધતી જાય છે.

હમણાં બે ગામડાંમાં જે અનુભવ થયા તે વિચારપ્રેરક હતા.

એક ગામડાંમાં હું વણકરવાસમાં ગઈ અને એક ભાઈને કાપડનો ધંધો શરૂ કરવાની વાત કરી. એમાં આર્થિક લાભ ઘણો છે તેની ચર્ચા કરી. એમને પૂછ્યું કે જો તેઓ કાપડ બનાવવા માટે સૂતર વણવાનું શરૂ કરે તો ગામમાં બીજા લોકો સૂતર કાંતવા તૈયાર થાય અને તો સાથે એક જણને કાપડ છાપતાં શીખવીએ. રૂ તો અહીં ગામમાં જ ઊગે છે એટલે કાપડ ખૂબ સસ્તું બને. તો તમે વણવાનું શરૂ કરો ?

એમણે તો જુદો જ જવાબ આપ્યો : હું કાપડ વણું અને એને માટે મારા છોકરાં જ સૂતર કાંતે અને જે કાપડ બને એને મારી પત્ની જ રંગીને છાપે.

આ કિસ્સો બતાવે છે કે કામ માટેની એમને કેટલી બધી જરૂર છે! તેમ જ જાતે કાપડ બનાવીને વેચવામાં આર્થિક ફાયદો કેટલો બધો છે !

બીજો અનુભવ પણ આ જ પ્રકારનો છતાં જુદો હતો.

બીજા એક ગામમાં જઈને મેં ત્યાં કાપડ બનાવવાની વાત કરી. કેટલાક યુવકોએ ખૂબ રસ બતાવ્યો. ઊંચી કોમના હતા. મેં પૂછ્યું કે હરિજનવાસ ક્યાં છે તો મને ત્યાં લઈ ગયા. મેં બતાવ્યું કે નિવૃત્ત અને ઘરડા લોકોને રૈંટિયા પર સૂતર કાંતવાનું ઘણું ગમશે તો ઘરડા લોકોને બોલાવીને તેમણે કાંતવાનું શીખવ્યું.

પરંતુ આ બધા દરમિયાન યુવકો પોતે મને કહેતા હતા કે અમને પણ રૈંટિયો શીખવાડો. એક ઘરની ઓસરીમાં બેસીને બધા યુવકોને એક પછી એક રૈંટિયો ચલાવીને કાંતતાં શીખવ્યું. બીજા ગલીમાં સુધારને ત્યાં જઈને નમૂનાનો રૈંટિયો બનાવડાવ્યો અને એ બની જાય પછી બીજા પચાસ રૈંટિયા બનાવવાનું સુધારને કહ્યું. એક યુવક કહે કે બપોરે જ એ પાસેના ગામમાં જઈને રૂ પીંજવવાની

વ્યવસ્થા શોધશે. મેં પૂછ્યું કે વણકરવાસમાં જઈને વણકરને વાત કરીએ તો એમણે મને કહ્યું કે સૂતર તૈયાર થવા દો, પછી અમે જ વણીશું.

મારે માટે આ નવો જ વિચાર હતો. મેં માનેલું કે રૈટિયા પર સૂતર બનાવીને કાપડ બનાવવાનું નિવૃત્ત તથા ઘરડા લોકોને વધારે ગમે પણ આ ગામમાં તો યુવાન છોકરાઓએ એમાં ખૂબ રસ બતાવ્યો. વળી, તેઓ ભણેલા હતા. કેટલાક તો બી.એમ. થયેલા હતા.

એટલે બેકારીની ભીંસ હવે એટલી વધવા માંડી છે કે ભણેલા યુવાન છોકરાઓને પણ રૈટિયા-સાળ વડે જાતે કાપડ બનાવીને કાપડનો ધંધો કરવામાં રસ પડવા માંડ્યો છે. બીજી બાજુ બજારમાં કાપડની કિંમતો હવે એટલે ઊંચે જવા માંડી છે કે રૈટિયા-સાળ વડે ગામમાં કાપડ બનાવવાનો આર્થિક ફાયદો પણ ઘણો વધતો જાય છે.

એનો અર્થ એ થયો કે ધારો કે આપણે ગામડામાં રૈટિયો-સાળ શરૂ કરવા કામ ન પણ કરીએ અને દલીલ ખાતર ધારો કે ખુદ ગાંધીજી પણ ના થયા હોત તો પણ ગામડાંમાં રૈટિયા અને સાળ ભવિષ્યમાં શરૂ તો થવાનાં જ. કારણ કે ગામડાંમાં બેકારી વધતી જાય છે અને કાપડની શહેરમાં કિંમતો વધતી જાય છે. તેથી તેમને તેમની મુખ્ય ખરીદીની વસ્તુ કાપડ ગામમાં જાતે બનાવવાનું આર્થિક આકર્ષણ થવાનું જ એ દેખીતું છે.

ઉપરાંત, ઉપર વાત કરી એ શેલા ગામના યુવાનો ઘણા બુદ્ધિશાળી હતા. એમણે પોતે જ દલીલો કરી : એકવાર અમે શરૂ કરીશું એટલે પછી ઘરડા લોકો અમારું જોઈને રૈટિયો શરૂ કરી દેશે અને કાપડ બનશે એટલે સાટા પદ્ધતિ શરૂ થવાની જ છે.

જે એકમાત્ર છોકરા કીર્તિ પાસે નોકરી હતી. એણે ખૂબ રસ લીધો : મારા ચાર કાકાઓ શહેરમાં રહે છે અને મને ત્યાં રહેવા બોલાવે છે પણ મને તો આ ગામ જ બહુ ગમે છે. હું કદી શેલા નહિ છોડું. તે દિવસે પરદેશીઓ આવ્યા હતા ત્યારે મેં તમને પરદેશ વિશે પૂછ્યું હતું પણ મને તો આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ જ ગમે છે. તમે જોજો, આ ગામમાં કાપડના તાકા ઉતારવા માંડીશું. પરેલાં તો મારે મારી જાતે બનાવેલું ખમીસ પહેરવું છે.

અલબત્ત, વિચારો અને કલ્પનાઓ ઝડપથી દોડે છે અને એમને આકાર લેતાં ઘણો સમય લાગે છે. એટલું જ નહિ, જે કામ રોમાંચક લાગે તે પણ જ્યારે કરવા બેસીએ ત્યારે ખબર પડે કે કેટલા શેરે મણ થાય છે પરંતુ મનમાં વિચાર દઢ થાય તો એ પાર પાડવા પગમાં તાકાત આવે છે. તેમાંય યુવાનોના મનમાં સ્વપ્ન જાગે તો તેમના પગ થનગનવા માંડે છે. કીર્તિએ જ્યારે મને પૂછ્યું, તમે જેટલાં ગામડાંમાં ગયાં છો એમાં અમારા ગામડામા તમને સૌથી વધુ ઉત્સાહ ન લાગ્યો ? ત્યારે મને તેની આંખમાં ખરે જ એક સ્વપ્ન દેખાયું હતું.

કવિ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એ સ્વપ્નને સૂર આપ્યો છે.

ઘટમાં ઘોડા થનગને
આતમ વીઝે પાંખ
વણદીઠિલી ભોમ પર
ચોપન મડિ આંખ

વાર્ષિક બોતેર અબજનો ઉધોગ !

સુરમ્ય, તને ખબર છે કે ગામડાંમાં કાપડ બનાવવું એ દર વર્ષે ૭૨ અબજ રૂપિયા જેટલો મોટો ઉધોગ છે !

એટલા બધા ? પણ પહેલું તો એ કે આ રૂપિયાની વાત ક્યાંથી આવી ? ગામડામાં તો કાપડ નાણાં વગર બનાવી શકાય, તો પછી આટલા બધા રૂપિયાની વાત કેમ કરી ?

કારણ કે અત્યારે ચારે બાજુ રૂપિયાનો જ મોહ છે. તે પણ હજાર કે લાખ રૂપિયાની નહીં, કરોડો રૂપિયાની વાત હોય તો તે વાતનું વજન પડે છે અને અબજો રૂપિયાની વાત હોય તો એ વાત સોનું ધ્યાન ખેંચે છે અને અસર કરે છે. ગામડાંમાં કાપડ બનાવીએ તો વર્ષે ૭૨ અબજ રૂપિયાનો ઉધોગ ચલાવી શકીએ.

એટલા બધા ? કેવી રીતે ?

આપણા દેશના ૯૩ કરોડ લોકોમાંથી ૬૦ કરોડ લોકો ગામડાંમાં રહે છે. દરેક વ્યક્તિને વર્ષે ઓછામાં ઓછી બે જોડ કપડાં અને ઓઢવા-પાથરવાનું તો જોઈએ ને ? એટલે વર્ષે માણસદીઠ સરેરાશ સવા સો રૂપિયા જેટલા થાય ને ? કોઈને એ કપડાં દાનમાં મળતાં હોય તોયે ક્યાંક તો એના પર ખર્ચ થયેલો હોય છે ને ? એટલે આજે ગામડાંમાં રહેતા ૬૦ કરોડ ગ્રામજનોને મહિને ૬૦૦ કરોડ એટલે કે ૬ અબજ રૂપિયાનું કાપડ જોઈએ છે. એ હિસાબે એમને માટે વર્ષે ૭૨ અબજ રૂપિયાનું કાપડ થયું ને ? આપણે વ્યક્તિ દીઠ કાપડનો વપરાશ જોઈએ તો તે ઓછો લાગે. પરંતુ કાપડ દરેકે દરેક જણને અનિવાર્યપણે ખરીદવું પડતું હોઈ દેશમાં એનો કુલ વપરાશ સરવાળે ઘણો જ મોટો છે. અને ગામડાઓમાં પણ વરસે રૂ. ૭૨ અબજ જેટલો તો થાય.

એથી આ કાપડ જો ગ્રામજનો પોતે બનાવે, જે તેઓ સહેલાઈથી સાદા લાકડી રેંદિયા અને ખાડાસાળથી બનાવી શકે, તો તે ધંધાનો અદાજ વરસે રૂ. ૭૨ અબજ જેટલો ગણાય કે નહીં ? એ કેટલો મોટો ઉધોગ થાય ? ગામડાંમાં જ્યાં અત્યારે કંઈ કામકાજ નથી ત્યાં આટલો જંગી ઉધોગ ચલાવી શકીએ કે નહીં ?

તો તો આપણે જ્યારે ગામડાંમાં કાપડ બનાવવાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તે કોઈ નાની વાત નથી. એ તો ઊલટાની ઘણી મહત્ત્વની અને જંગી વાત છે. વર્ષે રૂ. ૭૨ અબજ જેટલો ગંજવર ઉધોગ ચલાવવાની વાત છે.

તો પછી આપણે આપણી બધી શક્તિઓને આ કામમાં પૂરી ધગશથી રેડવી જોઈએ. આપણો પોતાનો રૂ. ૭૨ અબજનો ધંધો હોય અને એ બંધ પડ્યો હોય તો આપણને તે પાલવે ? તો ગામડાંમાં રહેતાં આપણાં કરોડો ભાઈબહેનોનો આ આવડો મોટો ધંધો છીનવાઈ ગયો છે. અને પરિણામે ભુલાઈ પણ ગયો છે. તેઓ બેકારી અને ગુલામીમાં ધકેલાયા છે. એને ફરી ચાલુ કરવામાં વિલંબ કરવાનું કેવી રીતે પાલવે ?

અને વાર્ષિક રૂ. ૭૨ અબજ એ તો ઓછામાં ઓછો અંદાજ છે. ગ્રામજનો જે કપડાં જાતે બનાવી શકે અથવા અમુક લોકો પોતાના ગામમાંથી બીજાને કોઈ વસ્તુ કે સેવા આપીને તે મેળવી શકે અને એમને અત્યારની જેમ કપડાં માટે રોકડ પૈસા ન ચૂકવવા પડે. અત્યારની જેમ બીજાનાં જિતરેલાં કપડાં પણ ન પહેરવાં પડે અને નવાં મનગમતાં કપડાં મેળવી શકે. ગ્રામજનો પાસે સમય તો ઘણો છે એટલે પછી તો બેને બદલે વધારે જોડ કપડાં પણ મેળવી શકે. આમ અત્યારના વાર્ષિક રૂ. ૭૨ અબજના બજાર કરતાં પણ ગામડાંમાં કાપડનું સંભવિત બજાર તો એથીય ઘણું વધારે મોટું છે.

બીજું કે વ્યક્તિને કાપડ જે સ્થાનિક બનેલું મળે, એટલે કે પોતાના જ ગામડામાં બનેલું મળે તો એને માટે એક નવી જ અને ઘણી ઉપયોગી દિશા ઊઘડે છે. તે એ કે કાપડની કિંમત તે રોકડ પૈસાને બદલે કોઈ વસ્તુ કે સેવા – જેવી કે દૂધ કે સુધારીકામ – આપીને ચૂકવી શકે કારણ કે કાપડ બનાવનાર એના ગામમાં જ છે. એને પરિણામે ગામડામાં કાપડ પાછળ બીજા ઉદ્યોગો વિકસે.

તો તો ગામડામાં કાપડ ઉદ્યોગ શરૂ કરવાથી અબજો રૂપિયાની જંગી રકમના ધંધાઓ શરૂ થઈ શકે.

વળી આ જાતનો કાપડ ઉદ્યોગ એક અર્થમાં ‘બહુરાષ્ટ્રીય’ પણ છે. કારણ કે બીજા દેશોમાં પણ તે સહેલાઈથી પ્રસરી શકે અને આપણે ત્યાં તે શરૂ થાય તો તેની સફળતાના પગલે બીજા દેશોમાં પણ નિવૃત્ત લોકો તે ચાલુ કરી શકે.

ગામડાંમાં કાપડનું ઉત્પાદન એ આવડું મોટું અબજો રૂપિયાની સંભવિત શક્તિ ધરાવતું ઉત્પાદન છે એ દૃષ્ટિએ આ વાત જોઈએ તો આપણે એની પાછળ પ્રચંડ શક્તિ કામે લગાડવા તૈયાર થઈએ. એને શરૂ કરવા માટે બધું કરી છૂટીએ.

હમણાં ઉત્તર પ્રદેશનાં એક સામાજિક કાર્યકર્તા બહેન મળ્યાં હતાં. એમણે આ વાત સાંભળીને કહ્યું કે તેઓ ઉત્તર પ્રદેશનાં ગામડામાં કાપડ બનાવવાનું શરૂ કરશે રૂ અને વણકર તૈયાર કરીને. નિવૃત્ત લોકોને લાકડી રૅટિયો શીખવવા જેટલું સાદું કોઈ કામ નથી છતાં એ અબજો રૂપિયાનું ઉત્પાદન શરૂ કરનારું ક્રાંતિકારી પગલુ છે.

આટલો જંગી અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ હોવા છતાં ગામડાંમાં કાપડનું ઉત્પાદન કોઈ તનાવો પેદા નથી કરતું. ઉત્પાદનતંત્રને કારણે ઊભા થતા તનાવો શહેરોમાં છે. જેમ શહેર વધારે મોટું તેમ તનાવો પણ વધારે. ગામડામાં આવા તનાવો નથી. આવો તનાવરહિત હોવા છતાં આ અબજો રૂપિયાનો ઉદ્યોગ છે.

આફ્રિકાની પ્રજા, પત્રો અને પ્રસારમાધ્યમો રૅટિયાથી અભિભૂત

બીજું કંઈ નહીં પણ અહીંની આફ્રિકન પ્રજાનું સારું ધાય એવું કંઈક કરવું છે. નૅરોબી ઍરપોર્ટ પર મને લેવા આવેલા કુન્દનભાઈએ મળતાંની સાથેં પહેલા જ આ વાત ભારપૂર્વક કરી. જન્મભૂમિ-પ્રવાસીની આપણી આ શ્રેણીના કેન્યાના વાચકોએ કેન્યાનાં ગામડાંમાં કાપડ બનાવવાનું કામ શરૂ કરવાના હેતુથી મને અહીં બોલાવી છે. અહીંની રોટરી ક્લબોએ વ્યવસ્થા ગોઠવી છે. કેન્યા ઍરવેઝનો પણ આ માટે એટલો ટેકો છે કે ભારતથી કેન્યા અને યુગાન્ડાની તથા દેશની અંદર જુદીજુદી જગાઓએ જવાની ટિકીટ વિનામૂલ્યે આપી છે. મુંબઈ છોડ્યું ત્યારથી જ જેટલા આફ્રિકનો મળે છે - ઍરપોર્ટ પર, બાજુની સીટમાં, કસ્ટમના અધિકારીઓ સુદ્ધાં - તે બધાંને ગામડાંમાં જાતે કાપડ બનાવવાની વાતમાં ઘણો રસ પડે છે. નૅરોબી આવવાને દિવસે ત્યાંના વર્તમાનપત્રોમાં આ વિશે સમાચાર આવ્યા છે. ઍરપોર્ટ પર ઊતરતાંની સાથે જ સમાચાર સંસ્થાના ખબરપત્રી આ અંગે વધુ જાણકારી માગે છે અને ફોટોગ્રાફર રૅટિયાના ફોટા લે છે.

આફ્રિકનો માટે જાતે કાપડ બનાવવાની વાત નવી છે. આ શક્યતાની એમને કલ્પના પણ નથી. અમે તો હંમેશાં 'સેકન્ડ હેન્ડ', બીજનાં ઊતરેલાં, કપડાં પહેર્યાં છે - ગઈકાલે સવારે નૅરોબીના એક ઝૂંપડાવાસ એરોગોચોમાં એક યુવકે કહ્યું હતું અને બીજ બાજુ તેઓ કહે છે કે કપડાં તો સત્યતાની પહેલી નિશાની છે. એટલે જાતે સહેલાઈથી કાપડ બનાવી શકવું અને તે પણ બજારમાં જે સૌથી મોંઘું મળે છે તે સુતરાઈ કાપડ બનાવી શકવું એ વાત એમને ઘણી ગમે છે. બજારમાં જે ખમીસ ૨૦૦૦ શિલિંગનું મળે છે એમાં ૩ તો માત્ર દસ શિલિંગનું જ છે એ ખબર પડતાં તેઓ આશ્ચર્યથી હસી પડે છે. રોટરી ક્લબના એક આફ્રિકન ઉદ્યોગપતિ કહે છે કે અમારે ત્યાં ૩ સડે છે અને બીજ બાજુ સુતરાઈ કાપડ અમે ખરીદી શક્તા નથી, અમારાં ગામડાંમાં લોકો પાસે પૂરાં કપડાં નથી.

ગામડાંમાં ઘરડાં લોકો પણ વગર પૈસે કાપડ બનાવી શકે એ વાત અહીં એટલી નવી અને રસપ્રદ લાગે છે કે મને 'નવી શોધ કરનાર' તરીકે ઓળખાવે છે! અહીં એક બીજ ઝૂંપડાવાસમાં ભાઈબહેનોને મળવા ગયાં તો દરવાજા પર લખ્યું હતું કે 'કાપડ બનાવવાની ટેકનોલોજી શીખવનાર બહેનનું સ્વાગત.'

ઘણાં ભાઈબહેનોને, યુવાનોને તેમજ ઘરડાંઓને પાસે બેસાડીને રૅટિયો ચલાવતાં શીખવ્યું. બધાંને શીખવાનું મન છે. કાંતતાં શીખવા માટે હું એમને મળી કે તરત જ બપોરમાં પચાસ-સાઠ રૅટિયા બનાવી દીધા. Y (અંગ્રેજ વાય) આકારની ડાબીનો રૅટિયો એમને તદ્દન સહેલો લાગે છે. આફ્રિકનો કારીગરીમાં ઘણા કુશળ હોય છે અને આ જાતનું કામ તો સહેલાઈથી કરી શકે એમ કહે છે. એક સાથે એક સ્થળે ૩, રૅટિયા, વણકર અને રંગો કેવી રીતે ભેગા કરવા એની વ્યવસ્થા

કરવામાં હવે પડ્યા છે. કોરોગોયો ઝૂંપડાવાસમાં હું શીખવવા ગઈ ત્યાં સોએક જેટલાં સામાજિક કાર્યકરો આવ્યાં હતાં. એક બહેને બધાંને પૂછ્યું કે આપણે પૈસા, પૈસા શા માટે કરીએ છીએ? આ રીતે આપણને ઘણી વસ્તુઓ વગર પૈસે મળી શકે એમ છે. બીજા એક બહેને કહ્યું કે જો આપણે ગરીબાઈ અને ગુલામીથી છૂટવું હોય તો આપણે જે વસ્તુઓ ખરીદવી પડે છે એ વસ્તુઓ આપણે જાતે બનાવવી જોઈએ. બધાંએ એક અવાજે સૂર પુરાવ્યો. સમાપનમાં એક બહેને કહ્યું કે આજે અમે એક નવી વસ્તુ શીખ્યાં છીએ જે અત્યંત મૂલ્યવાન છે.

માત્ર એક Y આકારની ઝાડની ડાળી, જે ગામડાંનાં ઝૂંપડામાં તો બળતણનાં લાકડાંમાંથી મળી જાય છે, તેના વડે કોઈ પણ માણસ, ખાસ તો ઘરડાં લોકો, કાપડ જેવી મુખ્ય વસ્તુ બનાવી શકે એ વાત અહીંના લોકોને ખૂબ ગમી જાય છે. આજે દૂરદર્શન પર, સાંજના સમાચારમાં પણ કોરોગોયોની મિટિંગના આ સમાચાર અને કાપડ કેવી રીતે બને તેની જાણકારી આપી હતી. આવતા સોમવારે દૂરદર્શન પર રૅટિયા અંગે મારી મુલાકાતનો રાતે ૯ થી ૯-૩૦નો કાર્યક્રમ છે.

આફ્રિકાના લોકો ઘણા સરસ છે. સાદા, સરળ, સમજુ અને સહૃદયી છે. એમનામાં લુચ્ચાઈ કે મીઠું મીઠું બોલીને સામા માણસને છેતરવાની વૃત્તિ નથી. બીજી બાજુ તેઓ કુશળ અને મહેનતુ છે.

અહીંના ગુજરાતીઓની સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા વખણાવતાર છે. એક જ ઘરમાં ત્રણથી ચાર પેઢીઓ સાથે રહે છે. કેટલાક ઘરમાં તો કુટુંબમાં દસથી વીસ સભ્યો હોય છે અથવા ભાઈઓનાં મકાનો સાથે સાથે હોય છે. સંપથી સાથે રહે છે. વડીલોનો આદર કરાય છે. ગુજરાતના બધા રિવાજો અને સંસ્કારો અહીં જોવા મળે છે. જેઓનો જન્મ જ અહીં થયેલો છે તેઓ પણ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલે છે. સમાજમાં પણ બધાં એકબીજાને મદદ કરે છે. નૈરોબીમાં હું જેમને ઘેર રહું છું તે ઊર્મિલાબહેન જીવરાજભાઈ મહેતાના કુટુંબનાં છે. એમના પતિ ગજેન્દ્રભાઈ એક હજાર ડાળી રૅટિયા તૈયાર કરવાના છે.

અહીં માટું રૅટિયાનું કામ આખો દિવસ ભરતક હોય છે. આજે ૧૦ થી ૧૨ એક ચર્ચના કાર્યકરોને રૅટિયા બનાવી અને શીખવવા ત્યાં મુલાકાત, ૧૨ થી ૧ વણકરોના પ્રદર્શનમાં, ૧ થી ૨ રોટરી ક્લબમાં સભ્યો સાથે વાર્તાલાપ, ૨-૩૦ થી ૪ નૈરોબી યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપકો સાથે ચર્ચા, ૪-૩૦ થી ૬ સમાજસેવાની સંસ્થાઓના બસો જેટલા કાર્યકરો અને વિદ્યાર્થીઓને કાપડ બનાવવાની રીત બતાવવી અને શીખવવી અને સાંજે કુન્દનભાઈ અને એમના મિત્રો સાથે મળી રૅટિયો અહીં કેવી રીતે શરૂ કરવો એની યોજના. દરેક જગાએ લોકોમાં જાતે કાપડ બનાવવા અંગે કૂતુહલ અને ઉત્સાહ જોવા મળે છે.

ગાંધીજી માટે આફ્રિકનો અત્યંત માન છે. નૈરોબી યુનિવર્સિટીમાં ગાંધીજીની પ્રતિમા છે અને ત્યાંની લાઈબ્રેરીની બહાર પણ દીવાલ ઉપર એમના વિશે કોતરકામથી લખેલું છે. ત્યાંની એક વિદ્યાર્થીનીને મેં પૂછ્યું કે ‘આફ્રિકનો ગાંધીજી પ્રત્યે આટલો પ્રેમ અને આદર શા માટે છે?’ એણે હૃદયસ્પર્શી જવાબ આપ્યો : ‘કારણ કે તેમણે અમને માણસ ગણ્યા.’

રૈટિયાની મોહિની – ગૃહિણીથી પાટરી સુધી

“એક નાનકડું મગજ કેવું એક ઓરડાની અંદર આખી દુનિયા બદલી નાખે છે!” રૈટિયા વિશે અને જાતે કાપડ બનાવવાના ફાયદા વિશે કેન્યાના મસેનો ગામડામાં યોજેલા પરિસંવાદના સમાપનમાં એક યુવતી એડાહે જબરદસ્ત અવલોકન કર્યું. કાપડ જાતે બની શકે એની આફ્રિકાના લોકોને ખબર નથી. સાદા રૈટિયા વડે રૂમાંથી સૂતર બનાવવાની કળા જ ખબર નથી. એડાહ અને પરિસંવાદમાં ભાગ લેનાર ઘણા જણ પોતે કપાસ ઉગાડે છે પણ એમણે કહ્યું કે “મને તો એમ કે એક પોષાક બનાવવામાં કંઈક કેટલાય કિલો રૂ જતું હશે.” હું લાકડી રૈટિયા વડે કપાસમાંથી સૂતર કાંતી બતાવું છું અને સમજાવું છું કે એક કિલો રૂમાંથી એક કિલો સૂતર બને અને એને વણીને એક કિલો કાપડ એટલે કે આઠ ચોરસમીટર કાપડ બને ત્યારે બધાંને આશ્ચર્ય થાય છે. હું જ્યારે બતાવું છું કે બજારમાં જે સુતરાઉ ખમીસ હજાર શીલિંગનું મળે છે એનું વજન તો અડીસો ગ્રામ જ છે અને અડીસો ગ્રામ રૂની કિંમત તો દસ શીલિંગ થાય ત્યારે બધાં હસી પડે છે. એક નવી જાતનો પ્રકાશ એમના મનમાં ફરી વળે છે અને મોં ઉપર ચમકી ઊઠે છે. એડાહ કહે છે કે અમે તો કપડાં હંમેશા વેપારી પાસેથી ખરીદીએ છીએ. એ કેવી રીતે બને છે અને ક્યાં બને છે એની અમને ખબર નથી. આ નાનકડો રૈટિયો આપણું મગજ કેવું ઉઘાડી નાખે છે!

કેન્યાના કિસુમુ ગામની આજુબાજુનાં જુદાંજુદાં ગામડાંમા રોજ હું લાકડી રૈટિયા વડે કાપડ બનાવવા વિશે વાત કરું છું અને પછી એ કાંતી બતાવીને બધાંને શિખવાડું છું. અહીંની રોટરી ક્લબ ઓફ કિસુમુએ આ ગોઠવ્યું છે. સત્યવ્રતભાઈ જોબનપુત્રાએ આ માટે ઘણી જહેમત ઉઠાવીને બધી જાતનાં કાર્યકર્તાઓને ભેગા કર્યા છે. કોલેજો, ખેતીવાડી સંસ્થાઓ, બહેનોનાં મંડળો, ચર્ચ, સામાજિક સંસ્થાઓ, સરકારી ઓફિસો, ગ્રામવિકાસ સંસ્થાઓ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સેવાસંસ્થાઓ, બધે સંપર્ક કરીને અનેક લોકોને તેમણે ભાગ લેવા બોલાવ્યા છે. રોજ હું જે ગામડાંમાં જઈ છું ત્યાં એશી, સો, સવાસો જેટલાં ભાઈબહેનો આવે છે. કેટલાંક તો દૂરદૂરથી આવે છે. સમાજસેવકો, કાર્યકર્તાઓ, સરકારી અધિકારીઓ, ધાર્મિક સંસ્થાના સંચાલકો, ગૃહિણીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, ઘણા લોકો રૈટિયા વડે કાપડ બનાવવા વિશે જાણવા માગે છે, પોતાના ગામમાં કાપડ બનાવવા માગે છે અને એ માટે પોતે રૈટિયો બનાવતાં અને ચલાવતાં શીખવા માગે છે.

મસેનો ગામડામાં મેં જેવો લાકડી રૈંટિયો ચલાવીને રૂમાંથી તાર કાઢ્યો કે લોકોના મોંમાંથી આશ્ચર્યનો કિલકાર નીકળી ગયો. એક છોકરી હેરીનને મેં કાંતતાં શીખવ્યું અને એને તરત જ આવડી ગયું. બીજને પણ આવડી ગયું. આફ્રિકનો ઘણા કુશળ અને હોંશિયાર છે. હેરીન કહે કે આજનો દિવસ મારી જિંદગીનો એક જુદો જ દિવસ છે, અનેરો દિવસ છે. આ દિવસ હું કદી નહીં ભૂલું. હવે ગમે તેમ કરીને મારે વણાટ શીખવું છે. કારણ કે જે હું સૂતર વણીને કાપડ બનાવીશ તો ગામના બધા લોકો કાંતશે જ. તમે મારું સરનામું લો અને વણાટ શીખવવાની વ્યવસ્થા થાય એટલે મને જણાવજો. હું પણ એ તપાસ કરવા કિસુમુ આવી જઈશ.

પહેલે દિવસે હું કિસુમુના એક ઝૂંપડાવાસમાં ગઈ હતી. પહેલો જ અનુભવ હતો પણ લોકોને જાતે કાપડ બનાવવાની આખી વાત અને લાકડી રૈંટિયો બન્ને ખૂબ ગમી ગયાં. અમે બધાંને કહ્યું કે બપોરના જમવાના વિરામ વખતે દરેક જણ ડાળી અને લાકડી લઈ આવે તો દરેક માટે રૈંટિયો બનાવીએ. સત્યવ્રતભાઈએ તાબડતોબ સુધારની વ્યવસ્થા કરી. બધાં ડાળી અને લાકડી લઈને આવ્યાં અને બધાંના રૈંટિયા બનાવ્યા. છૂટા પડતી વખતે આંનદનું વાતાવરણ હતું. એક છોકરી સલોમા મને કહે કે કોઈ દિવસે તમે તમારા બારણે ટકોરા સાંભળશો અને તમે બારણું ખોલશો ત્યારે હું હોઈશ.

બીજ એક સભામાં એક ભાઈએ મને કહ્યું કે તમે આવવાનાં છો એ સાંભળીને મેં કપાસ વાવી પણ દીધો છે.

જાતે કાપડ બનાવવાની આખી વસ્તુ અહીં તદ્દન નવી હોવાથી પ્રશ્નો તો આવશે પણ તેઓ તેને હલ કરી શકશે એવો એમને વિશ્વાસ છે. અમુક ભાઈ-બહેનો ફરીથી મારી એક બીજ સભામાં આવ્યાં હતાં. તેઓ જાતે રૈંટિયો બનાવીને લઈ આવ્યાં હતાં. હજુ ત્રાક બરોબર બનાવવાનો પ્રશ્ન છે પણ તેને માટે જુદીજુદી રીતો અજમાવે છે.

વણકરના મુખ્ય પ્રશ્ન અંગે કિસુમુમાં એક વણકરને મળ્યા હતા. એને પૂછ્યું કે બધાંનું કાંતેલું સૂતર વણી આપશો ? તો એ રાજી છે. એણે પોતે પણ રૈંટિયો જેવા અને શીખવા માગ્યો. મેં એને શિખવાડ્યું ત્યારે એને સૂતર પસંદ પડ્યું. એણે રાજી થતાં કહ્યું કે “ઊલટાનું મને તો અત્યારે બજારમાં સૂતરના બસોથી પણ વધારે શીલિંગ કિલો દીઠ પડે છે અને મને તે પોસાતું નથી. તેથી જો મને આ રીતે આ સૂતર વણવા મળે અને વણાટના બદલામાં મજૂરીના પૈસાને બદલે સૂતર મળે તો મારે માટે તો સારું છે. થોડા વખતમાં આ શંક હું બનાવું છું તે પણ તૈયાર થઈ જશે પછી હું શીખવી પણ શકીશ.” ઉપરાંત ખેડાથી અહીં આવેલા ભાઈ સામંતસિંહે બોચાસણમાં વણાટ, પીંજણ બધું કરેલું છે અને અહીં શીખવવા માટે કહ્યું છે. બીજ બાજુ વણાટ શીખવા માગનાર ભાઈ-બહેનોનાં નામોની લાંબી યાદી થઈ છે. સત્યવ્રતભાઈએ પાંચેક સાળો તો ભેગી પણ કરી છે.

તેઓ કહે છે કે પીંજરો પણ અહીં છે તેને શોધી કાઢીશું.

ખાસ તો એ કે ખાદીનું કાપડ બધાં આફ્રિકનોને ખૂબ જ ગમી જાય છે. વણાટની ભાતની તેમ જ બુઢાથી છાપેલી ભાતની બન્ને ખાદી ખૂબ પસંદ પડે છે. હું નમૂના બતાવું છું ત્યારે એમના ઘાસ અદ્ધર થઈ જતા સંભળાય છે. એક નમૂનો હું કુદરતી રંગોથી છાપેલી ખાદીનો બતાવું છું એ તો સૌથી વધારે ગમે છે.

મસેનો ગામડામાં એડાહે કહ્યું કે આપણે બહેનોને આખો વખત પતિ પાસે પૈસા માગમાગ કરવા પડે છે અને બદલે આપણે જાતે ઘેર બેઠાં ઉત્પાદન કરીને વેચીએ તો ઘણી શક્તિ મેળવી શકીએ. રૈંટિયો કાંતવાથી આપણે ખાલી બેંસી રહેવું નહીં પડે અને પતિ સાથે ઝઘડવાનો પણ સમય નહીં મળે. અત્યારનું તંત્ર આપણને પૈસા વડે વસ્તુઓ ખરીદવાની ફરજ પાડે છે એને બદલે જાતે કાપડ બનાવીને આપણે શાંતિનો સંદેશ ફેલાવી શકીએ. આપણે સહાનુભૂતિભર્યા હૃદયથી આમ કાપડ બનાવીએ અને બીજાને શીખવીએ. તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે એણે કહ્યું કે મને લાગે છે કે આજે હું સ્ત્રી નહીં, સવાઈ સ્ત્રી છું.

સભા પૂરી થયા પછી એમાં આવેલાં ભાઈ-બહેનોએ હોલની બહાર મેદાનમાં થોડો વખત બીજી સભા કરી અને આગળ કેવી રીતે ગોઠવવું એની ચર્ચા કરી.

જે ચર્ચના હોલમાં સભા રાખી હતી તેના પાદરીએ સભાને કહ્યું કે આજે આપણે જે શીખ્યા છીએ એ આપણે શીખેલી સૌથી ઉત્તમ વસ્તુ છે.

નાનામાં નાની વસ્તુ મોટામાં મોટી કામની

“આજ સુધી તો હું એમ માનતી હતી કે રૂનો ઉપયોગ માત્ર ઘા ઉપર દવા લગાવવા માટે જ છે, પણ આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રૂમાંથી સૂતર કાંતીને કેટલી સહેલાઈથી કાપડ બનાવી શકાય.” કેન્યાના ન્યાબોન્દો ગામડાના ચર્ચમાં અપંગ બાળકો માટે સંસ્થા ચલાવતાં સિસ્ટર ફ્લોરેન્સે રમૂજપૂર્વક રૅટિયાની વાત મૂકી. અપંગ બાળકોને રૅટિયો ખાસ ઉપયોગી થઈ શકે તેથી સત્યવ્રતભાઈ જોબનપુત્રાએ ખાસ ત્યાં મારી મુલાકાત ગોઠવી હતી. ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ સિસ્ટર ફ્લોરેન્સે અમને આવકારતાં કહ્યું : આ મોટા દિવસની અમે રાહ જોઈ રહ્યા છીએ. રૅટિયા વડે કાપડ બનાવવાની ટેક્નોલોજી અમને ઘણી ઉપયોગી થશે. મેં કહ્યું કે એ એટલું સહેલું છે કે તમને મુશ્કેલી નહીં પડે ત્યારે એમણે સરસ ટકોર કરી : ઘણી વાર આપણે સૌથી સહેલી વસ્તુ જ જણાતા નથી હોતા. એમની વાત સમજાવવાની રીત ઘણી સરસ હતી. સંસ્થાની અપંગ બહેનોને મેં રૅટિયા વિશે વાત કરી, એ ચલાવી બતાવ્યો અને એમને શિખવાડ્યો તે પછી કાર્યક્રમના સમાપનમાં એમણે કહ્યું : આ નાનામાં નાની વસ્તુ કેટલી મોટામાં મોટી કામની છે !

અહીં બધાં રૅટિયો પહેલી જ વાર જોતાં હોવા છતાં એમને એની વાત, એના ફાયદા, એની ખૂબીઓ એટલી જલદી સમજાઈ જાય છે કે આપણને આશ્ચર્ય થાય. પેપ ઓન્ડીટી નામના એક ગામડામાં હું ગઈ હતી ત્યાં પહેલાં જોતે કાપડ બનાવવા વિશે વાત કરી અને પછી બધાને રૅટિયો ચલાવતાં શીખવતી હતી. પણ ત્યાં પચાસેક જણ ઘણે દૂરથી આવતા હતા એટલે બે કલાક મોડા આવ્યા અને મારી વાત ત્યારે પૂરી થઈ ગઈ હતી. પરંતુ શરૂઆતમાં આવેલી એક છોકરીએ મારી આખી વાત એમને ફરીથી કહી. મને લાગ્યું કે મારા ગયા પછી પણ આ વાતો અહીં ચાલતી જ રહેશે અને દૂરનાં ગામડાંઓમાં પણ પહોંચશે.

અહીંનાં ગામડાંની જ્યારે વાત કરું છું ત્યારે અહીં ગામડું આપણાં ગામડાં કરતાં ઘણું જુદું હોય છે એ પણ નોંધવું જોઈએ. આપણાં આદિવાસી ગામડાંની જેમ દરેક કુટુંબને ઘરની આજુબાજુ જ પોતાનું ખેતર હોય છે. અહીં બધાં જ ગામડાં આ પ્રકારનાં છે. ઉપરાંત કુટુંબને એક ઝૂંપડું નહીં પણ ગોળાકાર ફરતાં પાંચ-સાત ઝૂંપડાં હોય છે. ઝૂંપડાંની આજુબાજુ નાનાં ખેતરો અને ખેતરોને ફરતે વૃક્ષોની ગોળ કે ચોરસ હાર હોય છે. આને બોમા કહે છે. દરેક ઝૂંપડું પોતે પણ ગોળાકાર હોય છે અને ઉપર ગોળ શંકુ આકારનું ઘાસ છાયેલું છાપડું હોય છે. ગોળ દીવાલ ઊભી લાકડીઓથી બનાવેલી હોય અને એને આગળપાછળ છાણમાટીથી લીપિલી હોય છે.

અહીં લાકડું પુષ્કળ છે. બોમામાં મુખ્ય જરા મોટા ઝૂંપડામાં માતાપિતા અને

બીજાં ઝૂંપડાંમાં બીજી પત્ની જો હોય તો તે અને છોકરાઓ જેમ જેમ મોટા થાય તેમ તે રહે છે. બીજા એક ઝૂંપડામાં રસોડું, બીજામાં નહાવાધોવાનું વગેરે હોય છે. જમીનથી ઊંચે બાંધેલી ટોપલા જેવી ફરસવાળા એક નાના ઝૂંપડામાં અનાજ સંઘરે છે. કેટલીક વાર મરઘાં ઉછેરવા માટેનું ઝૂંપડું પણ હોય છે. ઝૂંપડાઓની વચ્ચેના ભાગમાં ડાળાંથી વાડો કરી એમાં ગાયો રાખે છે. જો કે હવે બધાં કુટુંબો પાસે ગાયો રહી નથી. ઝૂંપડાંઓની ફરતે પાછળની જમીનમાં ખેતી કરે છે. કેટલીક વાર દરેક સભ્યનું પોતાના ઝૂંપડાની પાછળનું જુદું નાનું ખેતર હોય છે. નાનકડી જમીનમાં પોતાને જોઈતી બધી વસ્તુઓ વાવે છે. થોડી મકાઈ, થોડી ભાજી, થોડાં શાક, બટાટા, આદુ, મગફળી, ચાર-પાંચ કેળ, બે-ચાર પચેયાં અને થોડાં પાઈનપલનાં ઝાડ પણ ઉગાડે છે. એમનો મુખ્ય ખોરાક ઉગાલી - એટલે કે મકાઈના બાફેલા લોટનો લાડવા જેવો ગોળો, કાચાં કેળાં (ઘણાં તો આખી લૂમ ખાઈ શકે છે), ભાજી અને અઠવાડિયે એકાદ વાર માંસ હોય છે. એમાં મસાલા કે તેલ નથી હોતાં. આમ બોમામાં કુટુંબનું બધું હોય છે. એટલે સુધી કે કુટુંબના સભ્યને મૃત્યુ પછી દાટવા માટેની જગા પણ બોમાના પાછલા ભાગમાં આવેલી હોય છે.

એક બોમામાં હું એક આફ્રિકન છોકરી સાથે ગઈ હતી. હવે તો જમીનના પ્રમાણમાં વસતિ એટલી વધારે છે કે એમાં એક ઝૂંપડામાં એક ભાઈ, એની પત્ની અને પાંચ બાળકો; બીજામાં બીજો ભાઈ, પત્ની અને સાત બાળકો અને ત્રીજામાં નાનો ભાઈ હમણાં જ લગ્ન કરીને પત્ની સાથે રહે છે. છોકરો મોટો થાય ત્યારે જાતે જ પોતાનું ગોળ ઝૂંપડું બનાવી લે છે. મોટા ભાઈની મોટી દીકરી કોલેજમાં ભણેલી હતી અને બધા અંગ્રેજી પણ બોલતાં હતાં.

આફ્રિકામાં દરેક કુટુંબ પોતાના ઘરના વાડામાં જ અનાજ ઉગાડી લે છે એ પદ્ધતિ શીખવા અને અપનાવવા જેવી છે. એક તો સહુને પૂરતો, પોષિક, તાજો, રસાયણરહિત ખોરાક મળે છે. બીજું પ્રજાની અનાજની મોટી, અનિવાર્ય અને સતત જરૂરત માટે કોઈ દુકાનો, કે લારીઓ નથી. દેશમાં એક જગાએથી બીજી જગાએ અનાજ, શાક, ફળ, દૂધ લઈ જવા જે મોટા પ્રમાણમાં વાહનવ્યવહાર, પેકેજિંગ અને ગોદામો જરૂરી બને છે તે નથી. 'ફૂડ પ્રોસેસિંગ' અને 'પેકેજિંગ'ના ઉદ્યોગોની જરૂર નથી. રાસાયણિક ખાતરો, જંતુઘ્નો વગેરેનાં કારખાનાં નથી. તેમ જ તેમને આખા દેશમાં પહોંચાડવા માટે જરૂરી બનતો વાહનવ્યવહાર નથી.

બીજી બાજુ લોકો પોતાના ખોરાકની મુખ્ય જરૂરત માટે નિર્ધિત બને છે. કિંમતનો કોઈ ફુગાવો નડતો નથી. પોતાના અનાજ માટે પોતે સ્વતંત્ર છે એનું સ્વમાન અને ગૌરવ પણ એમના મોં પર જોઈ શકાય છે. કોઈ કદી કશું ન ખરીદે એમ નથી, પણ આવી ખરીદીઓ લઘુત્તમ રહે છે. ગામડામાં ખાસ બજાર નથી. પાસે પાસેના થોડાં ગામડાં વચ્ચે, ઘણુંખરું ધોરી રસ્તા પાસે, લાકડાથી બનાવેલી, થોડી, ખુલ્લી, બારણાં વગરની દુકાનો હોય છે. જેમાં અઠવાડિયે એકવાર બજાર ભરાય છે - આપણી ગુજરીની જેમ - જ્યાં લોકો પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ ખરીદવા કે વેચવા લાવે છે, પોતાની જાતે જ સાઈકલ ઉપર.

આવા એક બજારમાં મેં જોયું કે એમાં ખાસ તો કપડાં વેચાય છે (અહીં દેશમાં કાપડની મિલો ખાસ નથી) જે મુખ્યત્વે પરદેશથી બીજાનાં જિતરેલાં આવતાં હોય છે. આવાં સેકન્ડહેન્ડ કપડાંનાં મોટા કબાટ જેટલાં પોટલાં પરદેશથી આવે છે.

અહીંના વેપારીને એ ખોલ્યા વગર જ ખરીદવાના હોય છે. પછી એમાંથી જે નીકળે - ખમીસો કે સ્કર્ફસ કે બાળકોનાં કપડાં - એ એના નસીબ પર આધાર રાખે છે.

કિસુમુના ચર્ચની એક કાર્યસંચાલક બહેન એન ઓમ્બીવા દરરોજ મારી સાથે બધા ગામડાંમાં આવે છે. પહેલે જ દિવસે એણે મને કહ્યું કે મને તમારી ઈર્ષા આવે છે. કારણ કે તમે હાથે બનાવેલાં કપડાં પહેર્યા છો! ગામડાંમાં લોકોનો રૈંટિયા તથા ખાદી બનાવવા માટેનો પ્રતિભાવ જોઈ એને ઉત્સાહ આવ્યો છે. એક વાર મારા વાર્તાલાપ વખતે એણે વચ્ચે અટકાવીને મને કહ્યું કે આંટીબૅંકની વાત સહી ગઈ, આંટીબૅંકની વાત કહો. મને થયું કે જે લોકોએ આજ સવાર પહેલાં સૂતરનું કે રૈંટિયાનું નામ પણ નહોતું સાંભળ્યું કે સૂતર જાતે બનાવી શકાય એની પણ જેમને ખબર નહોતી એમને આંટીબૅંકની વાત કેવી રીતે કરાય ?! પણ એકવાર વાર્તાલાપ શરૂ થાય પછી બધી વાત નવી હોવા છતાં બધાને એ એટલી સરળ અને દેખીતી લાગે છે કે થોડી વાર પછી આંટીબૅંકનું શાસ્ત્ર પણ એમના હાથમાં આવી જાય છે. દરેક જગ્યાએ એન મને કહે છે કે આંટીબૅંકની વાત ભૂલશો નહીં.

ગામડાંની સભાઓમાં જે ભાઈબહેનો આવે છે એ ઘણાં હોંશિયાર હોય છે. તેઓ કાંતણ ઉપરાંત વણાટ, છપાઈ, રંગો, પિંજણ વગેરે બધું જ શીખવા માટે પ્રમો પૂછે છે. મેં વાત કરી કે રૂમાંથી કાપડ બનાવીએ ત્યારે સાથે કપાસિયામાંથી તેલ અને ખોળ પણ બની શકે તો એ પીલવા અંગે પણ એમને શીખવું છે.

ઉમ્મિયો ગામડાંમાં એક બહેને કહ્યું કે અમને આ નવી જાણકારી મળી છે. આજે હું જુદી વ્યક્તિ છું.

મહાત્મા ગાંધીનું નામ, અલબત્ત, અહીં ગામડાંના લોકો જાણે છે. એમને યાદ કરીને હું અહીં વાત કરું છું કે આપણી ગરીબાઈનું અને ગુલામીનું કારણ આપણે પોતે જ છીએ અને પૂછું છું કે એમાંથી છૂટવું હોય, મુક્તિ અને પ્રગતિ મેળવવી હોય તો આપણે કાપડ ખરીદવાને બદલે શું કરવું જોઈએ ? અને બધા સાથે એક અવાજે બોલી ઊઠે છે : જાતે બનાવવું જોઈએ.

ભારતમાં આપણને રૈંટિયો અને સૂતર વિશે ખબર છે છતાં અંબર ચરખો વપરાતો હોવાને કારણે ઘણાને લાકડી રૈંટિયા વિશે ખબર નથી એટલે જાણે આપણને એની પૂરી કિંમત નથી. પણ આફ્રિકામાં દેખાય છે કે માણસને જ્યારે જાતે સૂતર બનાવી શકવાની જાણકારી મળે છે અને એ પણ લાકડી રૈંટિયા જેવી સાવ સાદી વસ્તુથી, ત્યારે તેને અત્યંત શક્તિ અને સ્વતંત્રતા મળી હોવાની લાગણી થાય છે. સાદો લાકડી રૈંટિયો એ માણસની મહામૂલી શોધ છે, સૌથી અગત્યની ટેક્નોલોજી છે.

આફ્રિકનો કાંતરો અને જાતે કાપડ બનાવશે એ વાત એટલી બધી નવી છે કે કલ્પના બહારની લાગે છે. જો કે કેન્યામાં એ બને તો આફ્રિકાના ઘણા દેશોમાં પ્રસારે એવી છે. આ પરિવર્તન માની ન શકાય એવું છે. પણ અહીંની મારી પહેલી જ, નેરોબીના ઝંપડાવાસની, સભામાં જે એક ભાઈને મેં કાંતતાં શીખવ્યું એણે ત્યાંથી નીકળતી વખતે મને કહ્યું હતું : 'તમે ફરી વાર કેન્યા આવશો ત્યારે અહીં કાંતિ જશે.'

મોઝાસાનાં મહિલામંડળો

સો વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છને કિનારેથી આપણા વડદાદાઓ આફ્રિકા આવ્યા તે મોઝાસાને બંદરે આવ્યા હતા. એ જમાનામાં વિમાનો નહોતાં અને લોકો વહાણોમાં પરદેશ જતા એટલે જે ગુજરાતીઓ અહીં આવ્યા તે પહેલાં ઝાંઝીબાર અને મોઝાસા આવ્યા અને અહીંથી પછી કેન્યાનાં બીજાં શહેરોમાં તેમ જ યુગાન્ડા, ઝામ્બિયા અને બીજા દેશોમાં ગયા. આજે પણ ભારતીયોમાં અહીં મોટા ભાગે ગુજરાતીઓ જ છે અને પૂરી ગુજરાતી રીતે રહે છે. પંજાબીઓ અને બીજા ભારતીયો પણ ગુજરાતી બોલતા થઈ ગયા છે. ગુજરાતની બહાર કહો કે એક બીજું નાનકડું ગુજરાત છે. ગુજરાતી ગીતો, લગ્નપ્રથા, રસોઈ અને રંગોળીમાં આપણાં કરતાં પણ આગળ છે. બધાંનો જન્મ જ અહીં થયેલો છે, તો કોઈ પરણીને અહીં આવ્યા છે. કેટલાક તો ચાર કે પાંચ પેઢીઓથી અહીંના વતની છે અને પોતે પણ દાદા કે દાદી છે.

મોઝાસામાં મહિલામંડળોને મળવાનો મને મોકો મળ્યો. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે હું કાપડ બનાવતા શીખવું છું એટલે ત્યાંનાં બહેનોએ એમનાં મંડળોમાં મને બોલાવી. આફ્રિકન બહેનો હુન્નર શીખે છે તે ટોટોટો હોમ ઈન્ડસ્ટ્રીસ, ગુજરાતી બહેનોનું ઈનરવ્હીલનું મંડળ, મુસલમાન બહેનોનું મુસ્લિમ વીમેન્સ એસોસિયેશન, આગાખાન ફાઉન્ડેશનનું ઈસ્માઈલી વીમેન્સ એસોસિયેશન અને અપંગ બહેનોનું ગર્લ્સ ગાઈડ્સ વર્કશોપ એ સહુની મેં મુલાકાત લીધી.

“આપણે હવે કોફી કલબો બંધ કરીને આપણાં ગરીબ ભાઈબહેનો માટે કામ કરવું જોઈએ તો આપણને અલ્લાની દુઆ મળશે.” મુસ્લિમ વીમેન્સ એસોસિયેશનનાં પ્રમુખ મહેમુદાબહેને સભાની શરૂઆતમાં જ કહ્યું. મોઝાસા પહોંચતાંની સાથે જ એ મળ્યાં હતાં અને એમણે મને કહ્યું હતું કે મારો તો કુટુંબનો જ ધંધો રૂનો છે એટલે એમાંથી જો ગામડામાં કાપડ બનાવવાનું શીખવી શકીએ તો ઘણું ઉપયોગી થાય. સભામાં સોએક જેટલાં મુસ્લિમ બહેનો આવ્યાં હતાં. મોઝાસાની બહારથી પણ કેટલોક મંડળોને બોલાવ્યાં હતાં. પારસી બાનુઓ પણ હતાં. ખૂબ જ રસથી એમણે ડાળી રૅટિયા વડે જાતે કાપડ બનાવવા વિશે અને ગામડામાં તે શીખવવા વિશે જાણકારી મેળવી. સો ટકા કપાસના અને હાથે છાપેલા તથા વણેલા કાપડનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. ઘણાં કચ્છીઓ હતાં. એમને કચ્છની વણાટની શાલ તો ખૂબ જ ગમી.

ત્યાં ઈસ્માઈલી વીમેન્સ એસોસિયેશનનાં પણ બહેનો હતાં. બીજે દિવસે રવિવાર હતો છતાં એમનાં પ્રમુખે પોતાને ઘેર થોડાં બહેનોને બોલાવીને રૈંટિયો કાંતવાનું શીખવ્યું અને આગળ વણાટ તથા રંગો કેવી રીતે કરવા તેની જાણકારી માગી.

આફ્રિકન બહેનોનું ટોટોટો મંડળ કાપડ છાપવાનું તથા બાટિક અને બાંધણીનું કામ કરે છે. પીંછાં, કેળું અને બીજી કુદરતી વસ્તુઓથી કાપડ છાપે છે. એમને કાપડ બનાવવા વિશે વિશેષ રસ હતો. એમણે બીજાં મંડળોમાંથી પણ બહેનોને સભામાં બોલાવ્યાં હતાં. સાઠેક જેટલાં આફ્રિકન બહેનો હતાં, માટે ભાગે વીસથી ત્રીસ વર્ષનાં. એમને માટે તો રૈંટિયો તદ્દન જ નવી વસ્તુ હતી. મેં એમને સૂતર કાંતી બતાવ્યું અને પછી એમને એક પછી એક બોલાવીને કાંતતાં શીખવ્યું ત્યારે એમના આનંદનો પાર નહોતો. તેમને તરત જ કાંતતાં આવડી જતું હતું. એમણે કહ્યું કે આ અમારે કરવું જ છે.

ગુજરાતી બહેનોની મિટિંગમાં પણ એ વખતે મૂળજ્ઞધાર વરસાદ હતો છતાં પચાસેક બહેનો આવ્યાં હતાં. રૈંટિયાને તથા ગાંધીજીને યાદ કરીને ગાંધીજીના જમાનામાં બહેનોએ સમાજસેવામાં કેટલો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તે યાદ કર્યું. આજે પણ બહેનો રૈંટિયા વડે સમાજમાં ઘણું કામ કરી શકે, અમૂલ્ય પ્રદાન કરી શકે અને આ મહત્ત્વનું કામ પુરુષો કરતાં મહિલાઓ જ વધુ કરી શકે એની ચર્ચા થઈ.

દમયંતીબહેન શાહે અપંગ આફ્રિકન બહેનો માટે ગર્લ્સ ગાઈડસ તાલીમ સંસ્થા ઊભી કરી છે. પોલિયોના રોગવાળી તથા બીજી અપંગ આફ્રિકન છોકરીઓને છાપકામ, સીવણકામ વગેરે શીખવવાની વ્યવસ્થા કરી છે. ગામડામાં જઈને પણ તેઓ કામ કરે છે. ત્યાં ડાળી રૈંટિયો અને વણાટ શરૂ કરવા માગે છે.

જાતે કાપડ બનાવવાનું ઘણું જ સરળ, સસ્તું અને ફાયદાકારક છે અને એ કાપડ ખૂબ સુંદર અને આરામદાયક બને છે એ વાત એટલી સહેલાઈથી અહીં સમજાઈ જાય છે કે મોખ્યાસામાં બે દિવસ પછી તો મને બધાંએ કહ્યું કે હવે વાતોને બદલે બને તેટલું શિખવાડવાનું વધુ રાખો.

મોખ્યાસાનાં બહેનો પાસેથી ઘણી વસ્તુઓ શીખવા જેવી પણ છે. એક તો અહીંના લોકોમાં ઘણો સંપ અને ભાઈચારો છે. બધાને પોતાની નાતનો વાડો છે અને નાતના લોકો તો હંમેશાં સાથે હોય છે જ પરંતુ મોઢેસાજે કે જરૂર પડ્યે બધી કોમો ખડે પગે એકબીજા સાથે ઊભી રહે છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે પણ જિગરી દોસ્તી છે. સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથાને કારણે ઘરમાં પણ સાસુ-વહુ, દેરાણી-જેઠાણી, નણંદ-ભોજઈ સાથે હળીમળીને રહેતાં આવ્યાં છે. બહેનો પોતાની દેરાણી કે જેઠાણીનાં બાળકોને પણ પોતાનાં બાળકો જેટલા જ લાડકોડથી ઉછેરે છે. ‘મારો, મારાં સાસુનો અને એમનાં સાસુનો જન્મ પણ મોખ્યાસામાં થયેલો.’ ખૂબ જ મળતાવડાં અને સક્રિય ખદીજબહેને કહ્યું અને પોતાની વહુની ઓળખાણ કરાવતાં ઉમેર્યું કે અમારા કુટુંબમાં મારા દીકરાઓ વચ્ચે રોજ મીઠો ઝઘડો થાય પણ

વહુઓ કદી એકબીજા સાથે જિંચે સાદે ન બોલે.

અહીં દૂરદૂરની સગાઈ પણ સાંભળવા મળે છે. ‘આ મારાં માસીજીનાં નણંદની દીકરીનાં દેરાણી થાય’ એમ કહીને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક આપણી સાથે ઓળખાણ કરાવે.

પૈસા હોવા છતાં બધાં એકબીજાને મદદ કરવા તૈયાર હોય છે. કોઈને ઘેર લગ્ન પ્રસંગ હોય અને બે-ત્રણ હજાર જણનું ભોજન હોય તો બધાં બહેનો હાથોહાથ મદદ કરીને બધું તૈયાર કરે છે. અઠવાડિયા પહેલાંથી મદદ કરવા આવે છે.

અહીંનાં બહેનોની સૌથી હૃદયસ્પર્શી બાજુ છે એમની માંયા અને મમતા. સગાંઓ, મિત્રો અને મહેમાનો સાથે એમનો ખૂબ માયાભાવ હોય છે. હું જેમનાં ઘેર રહી એ માધુરીબહેન, મણિબહેન અને જિર્મિલાબહેનની સાથે મોટી બહેન કે મા પાસે જેવી હુંક મળે એવી હુંકનો અનુભવ થયો.

અહીં આપણાં બહેનોની સ્થેણીકરણી પણ પૂરેપૂરી ગુજરાતી છે. કેટલાંક કુટુંબોમાંથી તો મૃત્યુ પછી ગંગામાં અસ્થિ પધરાવવાં ભારત આવે છે. પરંતુ જન્મ કેન્યામાં છે અને કેન્યામાં સ્થેલાં છે એટલે કેન્યાન પણ છે. બે સંસ્કૃતિઓનો સુમેળ છે. આફ્રિકનો સાથે પણ ભળેલાં છે અને આફ્રિકનો એમની સાથે. આ રવિવારે સવારે એક મિલન હતું. એમાં એક આફ્રિકન છોકરીએ ‘મૈંદી તે વાવી માળવે ...’ આખું ગીત એટલા રંગમાં ગાયું કે અમે કહ્યું કે ‘એનો રંગ ગયો મોખ્યાસા.’

કીમતી ખજાનો

યુગાન્ડામાં પચાસ અને સાઠના દાયકામાં ભારતીયોની અઢળક જાહોજલાલી અને ૧૯૭૨માં ઈદી અમીનને કારણે તેમનું ત્યાંથી સ્થળાંતર એ તો હવે ઇતિહાસની ઘટનાઓ બની ગઈ છે. અત્યારે તો થોડા જ ભારતીયો છે પરંતુ જિન્જ અને ખ્યાલે ગામોની રોટરી ક્લબના આફ્રિકનોએ મને રૈટિયા વડે કાપડ બનાવવાની વાત કરવા ત્યાં બોલાવી છે.

યુગાન્ડામાં નેવું ટકાથી વધારે લોકો ગામડાંમાં રહે છે અને એમનો મોટામાં મોટો ખર્ચો કાપડ પર છે. એથી એમને રૈટિયા વડે કાપડ બનાવવાનું બહુ ફાવી જાય અને ગમી જાય એવું છે. ગામડાંમાં દરેક કુટુંબ પોતાના ઝૂંપડાની આજુબાજુની જમીનમાં પોતાને જોઈતી બધી વસ્તુઓ ઉગાડે છે. માત્ર અનાજ જ નહિ, પણ શાક, શેરડી, કેળાં, બીજાં ફળ, ક્રેફી, આદુ બધું જ ઉગાડે છે. માત્ર મીઠું અને કેરોસીન જ લોકો શહેરમાંથી લાવે છે. જમીન ખૂબ ફળદ્રુપ છે. દાણા નાખવાથી આપોઆપ જ છોડ ઊગી જાય છે. લોકોમાં રોગોનું પ્રમાણ ઓછું છે એમાં મોટો ફાળો જમીનનો એ છે કે ખોરાકની ચીજો ઉગાડવામાં રાસાયણિક ખાતરો કે જંતુનાશક દવાઓની જરૂર નથી. વરસાદ વર્ષમાં દસ મહિના આવે છે, એટલે પૂરતો પાક મળે છે. ખૂબી એ છે કે વિષુવવૃત્ત પર તેમ જ ત્રિચાઈ પર હોવાને કારણે અહીં રોજ સાંજે ચાર વાગે વરસાદ આવે છે. ઘડિયાળ મેળવી શકાય એટલો સમયસર. ઘરોમાં સુંદર બગીચા છે. આખા દેશમાં નાની-મોટી લીલીછમ ટેકરીઓ છવાયેલી છે. યુગાન્ડામાં લોકોને ચરમા નથી, કારણ કે આંખોને હંમેશા ચારે બાજુ તાજે લીલો રંગ જ દેખાય છે. બધાના દાંત પણ બહુ મજબૂત છે, ભાએ જ કોઈને ચોકડું હોય છે. આખું શરીર જ ખૂબ મજબૂત છે. પૂરતો પોષક ખોરાક છે. લોકો કેળાંની તો આખી લૂમ ખાઈ શકે છે. ગામડાંમાં બાળકો અનાનસ, નારંગી, પપૈયું વગેરે ખાતાં જોવા મળે છે. અસંખ્ય અલમસ્ત ગાયો છે, પુષ્કળ દૂધ છે.

યુગાન્ડામાં ઉધોગો ઓછા છે પરંતુ નાનજી કાલિદાસ અને માધવાનીનાં ખાંડનાં મોટાં કારખાનાં છે. આશરે પચીસેક ચોરસ માઈલ પર પથરાયેલાં એમનાં બે બાજુનાં શેરડીનાં ખેતરોની વચ્ચે જિન્જ શહેર આવેલું છે.

યુગાન્ડામાં કમ્પાલામાં ગુજરાતીઓ મળ્યા હતા, પસ્તુ જિન્જમાં હું આફ્રિકનોની મહેમાન હતી. પહોંચતાંની સાથે મને ત્યાંની ઈનરફીલ ક્લબનાં પ્રમુખ ગ્રેસ ટાયેબ્વા

મળ્યાં અને સીધી સલામમાં લઈ ગયાં. સલામમાં બધાંને લાકડી રૈંટિયો અને જાતે કાપડ બનાવવાની વાત એટલી બધી ગમી અને ઉપયોગી લાગી કે સાડા ત્રણ સુધી તો કોઈએ જમવાનું પણ નામ ન લીધું. સાડા ત્રણે છૂટા પડતી વખતે એમણે મને જમીને ફરી પાછા આવવા માટે કહ્યું. સાડા ચારથી છ ફરી મળ્યાં. દરમિયાનમાં બધાંએ પોતપોતાની ડાળી લાવી લાકડી રૈંટિયો બનાવવાની તેચારી કરી હતી. સહુને કાંતતાં શીખવ્યું. બધાં ખૂબ ઉત્સાહમાં હતાં એટલે મેં પૂછ્યું કે ભારતની બહોનોને તમારો પ્રતિભાવ કહો. બીજે દિવસે સવારે નવ વાગે ખ્યાલે જતી વખતે હું એ સિટી હોલ ગઈ ત્યારે ત્યાં પાંચ બહોનો પત્ર આપી ગયાં હતાં. એમના જ શબ્દોમાં એ રજૂ કરું છું :

પ્રિય ભારતમાંના મિત્રો,

આફ્રિકા-યુગાન્ડા-જિન્જા જ્યાં નાઈલ નદીનું મૂળ આવેલું છે, ત્યાંથી અમે સલામ મોકલીએ છીએ. આજે અમે નંદિની જોશી સાથે હતાં અને અમને પડકાર મળ્યો છે. એમણે અમને ખજાનો બતાવ્યો ત્યાં સુધી અમને ખબર નહોતી કે અમે અમારા ઘરની અંદર જ કાપડ બનાવી શકીએ. અમારા સમાજમાં અમે એને કદી નહીં ભૂલી શકીએ. તમે ઘણા જણ આવો અને જાણકારી બાંટો એની અમે શહ જોઈએ છીએ. ભારતમાંના મિત્રો ઘણું જીવો.

પ્રેમપૂર્વક, ઈસીકો સારાહ

પ્રિય ભારતમાંના મિત્રો,

આફ્રિકા, યુગાન્ડા, જિન્જા (જ્યાં નાઈલ નદીનું મૂળ છે)થી ઘણાં અભિનંદન. આજે જોશીએ અમને જે શિખવાણું કે આપણે આપણા ગામડાંમાં જ રહીને કેવી રીતે વગર પૈસે કાપડનું ઉત્પાદન કરી શકીએ એનાથી અમે ઘણા આભારી થયાં છીએ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમે સૌથી ઉત્તમ કામ કરીશું.

મૌરિન નાકાઝિબ્વા

પ્રિય ભારતમાંના મિત્રો,

પૂર્વ આફ્રિકા યુગાન્ડાથી જિન્જાની બહોનોના અભિનંદન. મને કાંતણાનું કામ ગમ્યું છે અને અમને ઘણું બધું શીખવા મળ્યું છે. કારણ કે અમને કેવી રીતે કાતવું એની જાણકારીનો કોઈ ખ્યાલ નહોતો. જોશી સમય કાઢીને યુગાન્ડામાં અમને આ જાણકારી શીખવવા આવ્યા એ માટે ઘણો આભાર અને અમને આશા છે કે આપણે વધારે માહિતી અને નવા વિચારો માટે એકબીજા સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખીશું. એમણે જે ક્યું એ અમને ઘણું ગમ્યું છે.

પત્ર લખો એવી આશા છે.

રેબેકા બ્યાવાકા

વિષય : સેમિનાર અંગેનું મંતવ્ય :

(અ) આ સેમિનાર જ્ઞાનપ્રદ હતો, કારણ કે વપરાયેલી વસ્તુઓ સ્થાનિક મળી શકે એવી હતી અને એથી આ કામ સ્થાનિક સમાજને પરવડી શકે એવું છે.

(બ) જે આ કામ અંગે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવે તો એ મને આ મેળવેલું જ્ઞાન બીજી બહેનોને કે જેમની હું નેતા છું તેમને પહોંચાડવામાં ઘણે સુધી મદદગર થશે અને તેથી આખા સમાજને મદદગર થશે. એક કહેવત છે કે, 'સ્ત્રીને શિક્ષણ આપો અને તમે આખા દેશને શિક્ષણ આપ્યું હશે.' તેથી એક વખત આ બહેનોને આ જ્ઞાન મળે પછી તેઓ એ તેમનાં બાળકો અને પતિને પહોંચાડશે. સમાજના વિકાસમાં એ મદદ કરશે કારણ કે જ્યાં આ વસ્તુ વેચાશે અને જે પૈસા મળશે તે ઘરમાં મદદ કરશે તેમ જ વિકાસનાં બીજાં કામ શરૂ કરશે.

કોન્સ્ટન્સ મુગાબા

વિષય : હાથે બનાવેલા સૂતર અંગેનો સેમિનાર

સેમિનાર વિશે મારું મંતવ્ય.

આ ખરેખર ઘણો સરસ અભ્યાસ હતો, જેણે મને શીખવ્યું છે કે આ આયાતી વસ્તુઓના, બુદ્ધિને બહેર કરી દીધેલા વલણમાંથી આપણે કેવી રીતે બહાર આવી શકીએ, આપણે ત્યાં સ્થાનિક વસ્તુઓ બનાવીને, વાંસ જેવા આપણને પરવડી શકતાં સ્થાનિક સાધનોથી, પૈસા વાપર્યા વગર.

બીજું, એ જોવાનું એટલું બધું રસપ્રદ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ બાગમાં જિગતો આપણો સ્થાનિક કપાસ વાપરી શકે અને ઘેર સૂતર કાંતી શકે અને વણકરને ઘેર એનું કાપડ વણી શકાય.

તો, બહેનોના મંડળના નેતા તરીકે, હું તેમને શીખવી શકીશ કે સ્વનિર્ભર અને લાંબે ગાળે આર્થિક રીતે મજબૂત કેવી રીતે બનવું. હું તમને એટલી જ વિનંતી કરું છું કે તમે કોઈને વ્યવસ્થા કરીને મેળવી શકો કે જે અમને વણાટની પ્રક્રિયા પૂરેપૂરી શીખવે. જેમ કે તમે કહ્યું કે કેન્યામાં એવા કેટલાક છે જેમને વણાટ આવડે છે.

હું જોશીની ખરેખર આભારી છું - યુગાન્ડામાં અમને આ કીમતી ખજનો પહોંચાડવા માટે. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે તમે ફરી પાછાં આવી શકો.

તમને ફરી મળવાની અથવા તમારો પત્ર મેળવવાની આશા રાખું છું.
ભારતમાં અમારી બહેનોને અમારાં ઉષ્માભર્યા અભિનંદન પહોંચાડજો.
ભગવાન તમને સહુને આશીર્વાદ આપે.

નાઓમી આકુનાફુલા

૨૩

‘ગાંધીને પગલે તું ચાલીશ કે ગુજરાત ?’

‘ગાંધીને પગલે પગલે
તું ચાલીશ કે ગુજરાત ?
ગાંધીને પગલે પગલે
તું ચાલી શકે ગુજરાત’

આ પંક્તિઓ મને બહુ ગમી. પણ એમના પગલે ચાલવું એટલે શું? એમનાં પગલાં તો જાણે ભૂસાતાં લાગે છે. એમને કેવી રીતે શોધીશું? ચેતને સવાલ ઉઠાવ્યો.

તો આપણે એક પગલું ભરીએ. પછી આગળનું પગલું શોધી શકીએ. પછી એના પછીનું.

એટલે ?

દેશનાં કરોડો નબળાં ભાઈબહેનોમાં શક્તિ આવે અને ગરીબાઈ દૂર થાય એ ધ્યેયથી કામ શરૂ કરીએ. એ માટે ગામડાંમાં જઈએ.

ત્યાં જવાથી શું ?

ત્યાં જઈએ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કોઈ સરકાર કે કોઈ યંત્રોદ્યોગો કે કોઈ બેન્કો આ કરોડો લોકોને નોકરીધંધા આપી શકવાનાં નથી. એમણે બીજો જ કોઈ રસ્તો શોધવો પડશે.

કેવી રીતે ?

જો ઉદ્યોગ કરવો હોય તો બજાર જોઈએ.

પણ ગામડાંના કરોડો લોકો શહેરનાં બજારોમાં હરીફાઈમાં ટકી ન શકે.

એમાંથી એ સમજાય છે કે તેઓએ સ્થાનિક બજાર માટે ઉદ્યોગ કરવાનું શોધવું જોઈએ.

અને દરેક જગાએ એક વસ્તુનું મોટું સ્થાનિક બજાર છે — કાપડનું. ત્રણ હજારની વસતિના ગામમાં પણ દર મહિને ત્રીસ હજાર રૂપિયાનું કાપડનું બજાર ગણાય. તો તો ગામડામાં કાપડ બનાવવાનું શરૂ કરવું જોઈએ ને ?

હા, રૈંટિયો અને સાળ વડે ગ્રામજનો કાપડ બનાવી શકે. સાથે રૂ અને રંગ પણ જોઈએ.

આ કેવી રીતે શરૂ કરીએ ?

ગ્રામજનોને સાદો રૈંટિયો અને તેના વડે બનતું કાપડ બતાવીએ. જે જે ગામડામાં એ બતાવ્યું છે ત્યાં બધા લોકો રૈંટિયા વડે સૂતર બનાવવા તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યારે તેમણે જોયું કે એક કિલો રૂમાંથી એક કિલો એટલે કે આઠ મીટર કાપડ બને છે ત્યારે તે ઘણા ઉત્સાહમાં આવી જાય છે.

પણ સાથે વણકર જોઈએ ને ?

તો એમ કરીએ કે ક્યા ગામડાંમાં વણકર છે, એમાંના કેટલા પાસે સાળ છે અને કેટલા વણકર બેકાર છે એ પહેલાં શોધીએ. પછી તે ગામડાંમાં રૈંટિયાની

વાત કરીએ અને કાપડ બનાવવાનું શરૂ કરીએ.

મેં અમદાવાદ જિલ્લાનાં આવાં ગામડાંનાં નામ મેળવીને જિલ્લાના નકશામાં એમને શોધીને ત્યાં જવાનું ગોઠવ્યું.

આવાં ચાર ગામડાંમાં જઈને ત્યાં વણકરોને મળી તો દરેક જગાએ વણકરોને ગામમાં જ બનતા સૂતરમાંથી ત્યાંના લોકોને ગમે એવું કાપડ ત્યાંના બજાર માટે બનાવવાની વાત ગમી ગઈ.

તો હવે આ કેવી રીતે દૂર કરીશું? વણકરોનાં ગામો તો દૂરદૂર છે. ત્યાં સૂતર બનાવવા માટે કાંતવાનું શીખવવાનું તો સહેલું છે પણ પહેલાં તો ત્યાં રૈટિયા બનાવવા પડશે. ૩ પણ પીંજવું પડશે અને એ માટે એક જૂલતી પીંજણ બનાવવી જોઈશે. રંગો બનાવવાનું અને છાપવાનું પણ શીખવવું જોઈશે.

આ બધું સાથે એક જ ગામડામાં લેવું થાય તો ત્યાં લોકો કાપડ બનાવી શકે અને તો એ કાપડ ઘણું સસ્તું બની શકે.

તો આ બધું શીખવવા જુદા જુદા શિક્ષકો ત્યાં જાય એને બદલે એમ કરીએ કે જે યુવકોને રચનાત્મક નક્કર કામ કરવામાં રસ છે તેમને ૩ ઉગાડવાથી માંડીને કાપડ છાપવા સુધીનાં બધાં કામો શિખવાડીએ. પછી એક જ જણ ગામડામાં જઈને ત્યાં એ બધાં કામો શિખવાડી શકે.

સાબરમતી પરના આશ્રમમાં ગાંધીજીએ તેમના ઘરની બાજુમાં જ એક મકાન બનાવેલું છે તેનું નામ ખાદી તાલીમ કેન્દ્ર હતું.

તો આ માટે જુદા જુદા જાણકાર શિક્ષકોને લેવા કરીએ. ખાડાસાળ પર વણાટકામ શિખવાડવા ગામડેથી વણકર બોલાવીએ.

એ પહેલાં એક બીજું કામ કરીએ. કાપડ બનાવવાનાં બધાં કામોમાં વણાટકામ અને રૈટિયા-સાળ-પીંજણ બનાવવાનું સુધારીકામ એ ખાસ જાણકારી માગી લે છે. તો એક સુધારને બોલાવીએ અને એને કાંતતાં અને પીંજતાં પણ શીખવીએ. એટલે એ સાદો લાકડી રૈટિયો અને જૂલતી પીંજણ બનાવવાનું તેમ જ તે ચલાવવાનું પણ શીખવી શકે. એ સુધાર જે ગામડામાં બેકાર વણકર છે ત્યાં જઈને ગ્રામજનોને રૈટિયા બનાવતાં તથા કાંતતાં શીખવે અને એક પીંજારો તૈયાર કરે. તો ત્યાં કાપડ બનાવવાનું શરૂ થઈ શકે. રંગવા-છાપવાનું તો સહેલું છે, કાપડ બને એટલે એ તો ત્યાં તરત એ શીખવી શકાશે.

હું હીરાભાઈ મિસ્ત્રીનો સંપર્ક કરું છું. આ કાપડ જ સાચી ખાદી છે. એ તો ગાંધીજીના એટલા ભક્ત છે કે આ કામ તો ખૂબ ઉમંગથી કરશે.

ઉમંગ અને પ્રેમથી ગ્રામજનો સાથે કાપડ બનાવવા માટે આજે તો ગાંધીજયંતીનો મંગળ દિવસ છે. તને પેલી પંક્તિઓ ગમેલી ને? કવિ ઉમાશંકરે એકવાર એ કહેલી. હમણાં તો જે કહ્યું એ એમણે સુંદર શબ્દોમાં મૂકેલું છે :

‘જન્મસ્થાન તમારું તે ન કોઈ નગરે ગૃહે,

મૃદુ માનપદ્યું તે જન્મસ્થાન તમારું છે.’

ચેતન કહે, મને પણ એમની બીજી પંક્તિઓ યાદ આવે છે આજના શુભ દિવસે ગાંધીજીને અંજલિ આપવા :

‘પિતા છો દિવ્યક્રાંતિના, અધ્યયું નવયુગના,

ને છો માતા, અહિંસાની ગોટે જગ લપેટતા.

બંધુ છો સૌ ગુલામોના, દેવ છો દુખિયાં તણા,

આશા છો વિશ્વ આખાની, છો સર્વસ્વ જ હિંદના.

ગાંધીજયંતી ઉજવાશે ??

સુનિલ : જુઓ, જુઓ, આવતા રવિવારે ગાંધીજીની જન્મજયંતીની કેટલી બધી ઉજવણીઓ થવાની છે ?

પ્રવીણ : ગાંધીજીને તો એમના જન્મદિવસે જ નહીં, દરરોજ યાદ કરવાનાં છે.

પણ જન્મદિવસની ઉજવણી તો કરવી જોઈએ ને ?

એ કે એમની જન્મજયંતીને નામે જે નાટકો થાય છે એને કારણે ઊગતી પેઢીના મનમાં ગાંધીજી માટે સારાને બદલે ખોટા ખ્યાલો ભરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, સરકારી નેતાઓ પોરબંદરના કીર્તિમંદિરથી માંડીને દિલ્હીના રાજઘાટ સુધી અનેક જગાએ સમારંભ કરશે. જે સરકાર કાપડની મિલોને અને તેની પાછળના યંત્રોદ્યોગોને પૂરો ટેકો આપતી હોય, ખુદ પોતે પણ એ મિલોની અને યંત્રોદ્યોગોની આવકોનો ટેકો લેતી હોય, વધુ ને વધુ આધુનિક યંત્રો અને આયાતો દ્વારા પ્રજામાં વ્યાપક બેકારી ફેલાવતી હોય અને ગામડાંને તથા નબળા વર્ગોને પાયમાલ કરતી હોય તે ગાંધીજીને હારતોશ કરે તો લોકોમાં એની શું અસર પડે ?

સરકારની વાત છોડો, એ તો આમેય ક્યા કામની છે ? આપણી વાત કરીએ. આપણે ગાંધીજયંતીને દિવસે કોઈ સંસ્થામાં સભા કે વિચારગોષ્ઠી ગોઠવીશું ને ? તમે પણ એક શાળામાં રૅટિયા વિશેની પરિચયામાં ભાગ લેવા માટે નથી જવાના ?

પરંતુ એ માટે હા પાડી ત્યારથી મનમાં મૂંઝવણ છે.

મૂંઝવણ ?

કારણ કે ગાંધીજીએ પ્રવચનો કે ચર્ચાઓ કરવાનું નહીં પણ કામ કરવાનું કહ્યું હતું, અને એ કામ પણ ગામડાંનું. નબળા વર્ગોનું અને તેમને મજબૂત બનાવવા દ્વારા દેશનું. જો આપણે કામ ક્યાં વગર ચર્ચાઓ કરીએ તો એનો કોઈ અર્થ ખરો ? વિચારગોષ્ઠી કે સભા કરતાં ગામડામાં જઈને ભૂમિહીન ભાઈબહેનોને રૅટિયો-વણાટ-રંગ શીખવી ખાદી બનાવવાનું ન શીખવવું જોઈએ ?

પણ એ કરવા માટે પણ સભાની તો જરૂર પડશે ને ?

એ જરૂરી નથી, કારણ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ, એકલી પણ જાતે એ શીખીને કોઈ ગામડામાં શીખવી શકે તેમ છે.

શાળા-કોલેજમાં આવાં પ્રવચનો અને ચર્ચાઓ ગોઠવીએ તો ? નવી પેઢીને જાણકારી મળે.

શાળા-કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ કંઈક બનવા કે નોકરી-ધંધો કરવા માટેની તૈયારી મેળવવા માટે આવે છે. આજે બધા વિદ્યાર્થીઓને કોમ્પ્યુટરનો કોર્સ કરવો છે અથવા ડ્રોફ્ટર થવું છે. કારણ કે તેઓ સમાજમાં જોઈ શકે છે કે આ જાણકારી ઉપયોગી છે. પરંતુ કોઈ પણ ગામડામાં રૅટિયા-સાળ-રંગ વડે સફળતાપૂર્વક કાપડ બનાવ્યા વગર અને એનાથી ત્યાંના લોકોને કેટલો અઢળક ફાયદો થાય છે એ

બતાવ્યા વગર જે આપણે શાળા-કોલેજમાં જઈને વિદ્યાર્થીઓને એને વિશે વાતો જ કરીએ અથવા એમને ફરજિયાત એ શીખવીએ તો એમને એમાં શો રસ પડે?

અને અત્યારે તો ખાદી કમિશન અને તેના ભંડારોને કારણે ખાદી અને રૅટિયાના અર્થ જ લોકો ઊંધા સમજે છે.

છતાં, આપણા દેશમાં અત્યારે એમ ન થતું હોય પણ, રૅટિયા-સાળ દ્વારા કાપડ તથા તેની પાછળના સ્થાનિક ઉદ્યોગો અને તે દ્વારા ગ્રામ સ્વરાજ અને ગ્રામોદયની વાત ગાંધીજીએ તો આપણને કહેલી છે. કોઈ એ ન દોહસાવે તો પણ એમનાં લખાણોના સંગ્રહ *ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ*માં એ સ્પષ્ટ આપેલી છે.

પરદેશના લોકોને પણ ગાંધીજીની વાતમાં ઘણો રસ પડે છે.

ત્યાં પ્રવચન કે ચર્ચા સાર્થક છે, કારણ કે તેમના માટે આ નવી વાત છે, કાપડ જાતે બનાવી શકાય એની પણ ત્યાંના લોકોને ખબર નથી. રૅટિયા વડે સૂતર જાતે બનાવી શકાય અને સાળ વડે તે સૂતરનું ગામડામાં જ કાપડ બનાવી શકાય એ તેમને 'નવી વૈજ્ઞાનિક શોધ' લાગે છે. એટલે એમને આ જાણકારી મળે તે ઉપયોગી છે.

આપણા દેશમાં તો આ કંઈ નવું ન હોવાથી આપણે તો વાતો કે ઉત્સવને બદલે આ કામ જ કરવું જોઈએ ને?

ગાંધીજીએ જ્યારે લોકોએ એમનો જન્મદિવસ ઉજવવા માટે બહુ આગ્રહ રાખ્યો ત્યારે કહ્યું હતું કે જાઓ, તમારે જે મહિમા કરવો જ હોય તો મારો નહીં પણ રૅટિયાનો મહિમા કરો. એટલે જ એમના જન્મદિવસનું નામ 'રૅટિયાબારશ' રાખવામાં આવ્યું.

હા, અતુલની નિશાળમાં રૅટિયાબારશે કાંતણનો કાર્યક્રમ રાખ્યો છે. હું પણ ઘેર કાંતવાનો છું.

પણ આપણે ઘરમાં બેસીને સૂતર કાંત્યું કે શાળામાં સમૂહકાંતણ કર્યું એથી કોઈ ફેર નહીં પડે. રૅટિયાનો અર્થ એ છે કે ગામડાના નબળા લોકો પોતાના જ ગામડામાં કાપડ બનાવી શકે અને એથી એમને અત્યારે કાપડ જે ફરજિયાત બહારથી ખરીદવું પડે છે એ ન પડે, એથી એમને ફરજિયાતપણે પૈસાની જરૂર ન પડે, એથી એમને નોકરી કે મજૂરી માટે આજીજી ન કરવી પડે, તેઓ જાતે જ કાપડ અને પછી કાપડના વિનિમયમાં બીજી વસ્તુઓ મેળવી સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર થાય.

સુનિલ : આ કામ કરવા માટે બીજી ઓછોબર જ શા માટે? જે દિવસે આ કામ કરીએ એ દિવસે ગાંધીજીનો જન્મ નથી?

પ્રવીણ : મને ઉમાશંકર જેશીની એક કવિતાની પંક્તિઓ યાદ આવે છે -

માર્ગમાં કંટક પડ્યા,
સૌને નડ્યા;
બાપુ મૂઝ્યા ઊંચકી,
તે દી નકી
જન્મ ગાંધી બાપુનો,
સત્યના અમોઘ મોઢા જાદુનો.

-વિધિ ન જોશો ટીપલો-
ગાંધીજયંતી તે દિને.

૨૫

ગાંધીજીની વાત કેમ ભૂંસાઈ ગઈ છે ?

જ્યારે પરદેશીઓને મળવાનું થાય છે ત્યારે ઘણી વાર એમ લાગે છે કે તેઓ ગાંધીજીની વાત આપણા કરતાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. મારી વાતચીતમાં તો હું ગાંધીજીનું નામ નથી લાવતી. કારણ કે ગાંધીજીએ કહ્યું છે માટે ખાદીઉદ્યોગ કરવો જોઈએ એવી મારી દલીલ નથી. દલીલ તો ઊલટાની ઊંધી છે કે ધારો કે ગાંધીજીએ ન કહ્યું હોત તો પણ આપણે આપણા આર્થિક-સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ખાદીના એન્જિન દ્વારા સ્વતંત્ર-સમૃદ્ધ ગામડાં રચવાં જોઈએ, જે આપણી મૂળ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. પરંતુ આ દલીલ, આ દિશા પકડતાંની સાથે જ ગાંધીજીનું આખું વિશ્વ, આખું સ્વપ્ન આપણી સમક્ષ આપોઆપ ખૂલવા માંડે છે.

જો આપણે ત્યાં ખાદીભંડારો ન હોત તો આપણે ગાંધીજીની વાત સમજ શક્યા હોત. પરદેશીઓને ખાદી કે રૅટિયાનું નામ સાંભળીને આપણે ત્યાંના ખાદીભંડારો કે અંબરચરખા યાદ નથી આવતા. એટલે એમને એ જોવાનું સહેલું પડે છે કે જો ગામડાં પોતાને જરૂરી કાપડ પોતાને ત્યાં વગર પૈસે બનાવી શકે તો પોતાનું અત્યારનું મોટું નાણાકીય ખર્ચ બચાવી શકે અને પોતાનું શહેરો ઉપરનું અવલંબન ટાળી શકે. તો તે અત્યારના ભ્રષ્ટ અને શોષક તંત્રની ચુંગાલમાંથી છૂટી શકે અને સ્વતંત્ર બની શકે. ઉપરાંત ગામડામાં કાપડ જો સ્થાનિક બને અને તેય ત્યાંના નિવૃત્ત લોકો બનાવે તો બાકીના અનેક જુવાન લોકો એ કાપડની કિંમત પૈસાને બદલે વસ્તુ કે સેવા દ્વારા આપી શકે, તો ગામડામાં અનેકવિધ વસ્તુઓની છત અને સમૃદ્ધિ થાય. સૌથી નબળો માણસ પણ રૅટિયા દ્વારા કાપડ બનાવી શકે અને સ્વમાનથી જીવી શકે અને સમાજમાં સમાનતા આવે. અત્યારનાં વાહન-સંદેશાવ્યવહાર, દુકાનો-જાહેરખબરો, બેન્કો-સરકારો બિનજરૂરી બનતાં મોંઘવારી જાય. ચંત્રો-વીજળીની જગાએ સરળ હસ્તઉદ્યોગો આવતાં પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ દૂર થાય. કરોડો બેકાર લોકોને ઉત્પાદક કામ મળે તેથી વ્યક્તિદીઠ શ્રમ દિવસમાં થોડા કલાક જ રહે. તેથી બાકીનો સમય જીવનની ગુણવત્તા વધારવામાં ગાળી શકાય. અને આ આખું ચક્ર શરૂ કરવા માટે ગામડામાં કાપડ ઉદ્યોગ લોકો જાતે જ વગર પૈસે શરૂ કરી શકે એમ છે. કારણ કે રૂ અને રંગ તો દરેક જગાએ ઉગાડી શકાય, એટલે ગ્રામજનો બનાવી શકે એવાં રૅટિયા-સાળ એ આખું ચક્ર શરૂ કરવાનું એન્જિન છે. સરકાર કે પૈસાની મદદ વિના, ઊલટું એ બંને ભ્રષ્ટ વસ્તુને દૂર કરીને આ થઈ શકે એમ છે.

સાદો રૅટિયો જોઈને પરદેશીઓને આ વાતો દેખાય છે અને તેથી સાદા રૅટિયામાં તેમને ગાંધીજીના દર્શન થાય છે.

તો આપણે ત્યાં રૅટિયા-સાળની આ વાત સમજવા-સ્વીકારવામાં શી

મુઝેલીઓ છે ?

આપણે ત્યાં ખાદી સરકારઆશ્રિત અને નાણાઆશ્રિત કરી દીધી છે. એટલે ખાદીનો જે મુખ્ય હેતુ કાંતનારાને અને વણનારાને શાસનમાંથી અને નાણાભંડોળમાંથી મુક્તિ અપાવવાનો છે એ ભૂંસાઈ ગયો છે.

આપણે એમ માની લીધું કે અંગ્રેજો ગયા એટલે સ્વતંત્રતા મળી ગઈ અને ગાંધીજીની વાત સિદ્ધ થઈ ગઈ એટલે આપણે આજના શહેરોના અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગોના માળખામાં ગાંધીજીની વાતને બંધબેસાડવા માગીએ છીએ. પરંતુ ગાંધીજીની વાત તો ગ્રામસ્વરાજની વાત છે. એમણે સ્પષ્ટ કરેલું છે કે શહેરોમાં લાખો માણસો એકબીજા સાથે શાંતિથી રહી જ ન શકે, તો તેમને જૂઠું અને હિંસાનો આશરો લેવો જ પડે. (હિંદ સ્વરાજ પૃ. ૯૪). એમના આદર્શો સત્ય અને અહિંસા ગ્રામજીવનમાં જ શક્ય છે, અને તે ગામડાં એટલે હાલનાં મડદાલ ગામડાં નહીં પણ સ્વતંત્ર, સમૃદ્ધ, સ્વાશ્રયી, સ્વાભિમાની ગામડાં, જે મૂળ તો આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં જ અંગ છે.

પરંતુ અંગ્રેજોના ગયા બાદ પણ ભારતની સરકારે પણ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો શરૂ કર્યાં. ગાંધીજીના મૃત્યુ બાદ ખાદી-ગ્રામોદ્યોગ કમિશન સ્થાપ્યું જેણે ગાંધીજીની ખાદી દ્વારા ગ્રામસ્વરાજની વાત વિસારે જ પાડી દીધી. ગ્રામજનોને જે ખાદી બનાવી આર્થિક લાભ મેળવવો હોય તો રૂ, પીજણ, કાંતણ, વણાટ, રંગ, છપાઈ, જરૂરી સાધનોની બનાવટ તેમ જ કાપડનું વેચાણ વગેરે ધંધા પોતાને ત્યાં કરે તો તેમાં વ્યવસ્થા-વાહનવ્યવહાર-વેચાણના ઊંચા ખર્ચા દૂર થવાથી ઉત્પાદનમાં ઘણો લાભ થાય. પરંતુ અત્યારે ખાદી કમિશનની સંસ્થાઓમાં આ બધાં કામો જુદાંજુદાં ગામડાં તથા શહેરોમાં થાય છે એટલે ખાદી દ્વારા ગ્રામજનો સ્વતંત્રતા અને સમૃદ્ધિ મેળવી શકે એ વાત જ બહાર આવતી નથી. ઊલટું કાંતનારા અને વણનારા ખાદીકામ કરાવતી સંસ્થાઓ ઉપર સંપૂર્ણ અને સતત આશ્રિત બને છે અને જે રોજ મળે તે લેવા લાચાર બને છે. ઉપરાંત ગામડાંમાં ખાદી બનાવી એને શહેરોમાં વેચવાનો ગાંધીજીએ એમનાં પાછલાં વર્ષોમાં સખત વિરોધ કર્યો હતો. અત્યારે ખાદી સંસ્થાઓ શહેરોના ખાદીભંડારોમાં ખાદી વેચે છે એને કારણે ખાદી અંગેની ગાંધીજીની જે મૂળ અને મુખ્ય વાત છે તે ભૂંસાઈ જાય છે.

ઉપરાંત ખાદી કમિશનની સંસ્થાઓનો ગામડાંમાં અબચરખા મોકલી ત્યાં કાંતણકામ અને વણાટકામ કરાવી તે ગ્રામજનોને મજૂરીના પૈસા આપીને રોજ પૂરી પાડવાનો હેતુ પોતે જ યોગ્ય નથી. એમ તો દાખલા તરીકે, પૈસાની લાચારીને ખાતર હોટેલમાં નૃત્ય કરતી ગરીબ છોકરીને પણ પૈસા મળે છે પરંતુ ગરીબ લોકોને પૈસા મળે એ માટે આપણે આવી પ્રવૃત્તિઓને ધ્યેય ન બનાવીએ. ઊલટાનું ખાદીઉદ્યોગનું તો મુખ્ય ધ્યેય ગરીબ ગ્રામજનોને અત્યારે પૈસા કમાવાની જે લાચારી છે એ લાચારીમાંથી છોડાવવાનું છે અને એ લાચારીમાંથી છોડાવી શકે એ માત્ર ખાદીઉદ્યોગ જ છે. કારણ કે અત્યારે એમને પૈસાની મોટામાં મોટી અને અનિવાર્ય જરૂર કાપડ ખરીદવા માટે છે. ખાદીઉદ્યોગનું કામ તેમને એ રસ્તો બતાવવાનું છે કે આ કાપડ તેઓ જાતે જ વગર પૈસે બનાવી શકે. ખાદીનું કામ એમને અત્યારે પૈસા માટે નોકરી કે મજૂરી મેળવવા હાથ જોડીને ઊભા રહેવું પડે છે એ

લાચારીમાંથી છોડાવવાનું છે. ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાનું છે. પરંતુ આજે આપણા દેશોમાં તો ખાદી એટલે ખાદીકામ કરાવતી સંસ્થાઓ દ્વારા ગામડાંમાં ગરીબોને અંબચરખો ધીરીને મજૂરી આપવાની વસ્તુ એ જ વિચાર બધે ઘર કરી ગયો છે. એટલે ખાદીનો આ જે મુખ્ય અને વિરાટ ઉપયોગ છે એ ભૂંસાઈ ગયો છે. પછી ગાંધીજીનો સંદેશ શી રીતે સમજાય ?

ગ્રામોદ્યોગો એટલે પણ ખાદીના સાટામાં પૈસાને બદલે વસ્તુ આપવા બીજા ગ્રામજનો જે ધંધા શરૂ કરે એ. અત્યારે ખાદી કમિશન ગ્રામડાંમાં લોકોને મજૂરી આપીને, દાખલા તરીકે, અગરબત્તીઓ બનાવે છે એ કોઈ ગ્રામોદ્યોગ નથી. ગ્રામોદ્યોગ તો ખાદી પાછળ આપોઆપ જ શરૂ થાય, મુખ્યત્વે બે કારણે : એક તો ગામડાંમાં જ રૂમાંથી કાપડ બને તો તે બજારના કાપડ કરતાં ઘણું જ સસ્તું પડે, એટલે બાકીના લોકો તે માગે. બીજું આ કાપડ સ્થાનિક બનતું હોવાથી બાકીના લોકો એની કિંમત પૈસાને બદલે વસ્તુ કે સેવા આપીને ચૂકવી શકે. આ કારણોસર બાકીના લોકોના બીજા ધંધા શરૂ થાય — એ ગ્રામોદ્યોગો છે. આ ગ્રામોદ્યોગમાં સાદાં સાધનોથી પણ પ્રતિદિન ઘણું ઉત્પાદન કરી શકાય. પરંતુ તે ત્યારે જ શરૂ થાય જ્યારે ગ્રામજનો અત્યારે કપડાં પાછળ જે અઢળક પૈસા ખર્ચે છે તેમાંથી છૂટી પોતાને ત્યાં સસ્તું-સુંદર કાપડ-ખાદી-બનાવે.

કોતુક્ષની બીજી વાત એ છે કે એક તો સરકાર પોતે જ કાપડની મિલોની આવક ઉપર ચાલે છે અને એ સરકારની એક સૂક્ષ્મ ગ્રાન્ટ ઉપર ખાદી કમિશનની સંસ્થાઓ ચાલે છે! એ કેટલો બધો વિરોધાભાસ છે! અંગ્રેજોની કદી અસ્ત ન પામતી સરકાર ખસેડીને ખાદી દ્વારા 'સૂતરને તાંતણે' સ્વરાજ' લાવવાની ગાંધીજીની વાત અત્યારે આપણા દેશમાં થઈ રહેલી ખાદી પ્રવૃત્તિ ઉપરથી કેવી રીતે સમજાઈ શકે ?

ઉપરોક્ત હકીકતો છતાં વર્ષોથી આપણા દેશમાં ગાંધીજીમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર વર્ગ ખાદીભંડારમાંથી ખાદી લાવીને તે પહેરીને પોતે ગાંધીજીના આદર્શોને અનુસરે છે તેમ માને છે. આ કારણે આપણા સમાજમાં ગાંધીજીને અંગે દીર્ઘકાલીન અને જબરદસ્ત ગેરસમજણ ઊભી થઈ છે.

વિધિની કેવી વક્તા છે કે ગાંધીજીની પાછળ સમગ્ર દેશ હતો, અસંખ્ય માણસોએ ગાંધીજીના આદર્શો-આદેશો પ્રમાણે જીવવામાં જીવનની કૃતાર્થતા માની હતી અને છતાં એક જણે પણ ખાદીઉદ્યોગ અને એની પાછળના બીજા ગ્રામોદ્યોગો દ્વારા ગ્રામસ્વરાજ લાવવાનું, ગામડાંને સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ બનાવવાનું ક્યું નહીં — જે ગાંધીજીના જીવનનું, વિચારનું, સંદેશનું કેન્દ્ર છે. ગાંધીજીમાંથી 'ખાદી દ્વારા ગ્રામસ્વરાજ'ની વાત કાઢી લઈએ તો બાકી શું રહે ? એમણે પોતે કહ્યું છે કે એમનો એક જ સંદેશ છે અને તે ખાદી છે. દાઝબંધી, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, પાચાની કેળવણી વગેરે બધા સંદેશો આ ખાદીના સંદેશમાંથી નીકળે છે.

પરંતુ આજે આપણને આ સંદેશ જલદી દેખાતો નથી કારણ કે આપણી દૃષ્ટિ આડે ખાદીધારીઓ, ખાદીભંડારો, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ કમિશન, ખાદીકામ કરતી સંસ્થાઓ વગેરે પડદાઓ આવી ગયા છે. આ વર્ષે ગાંધીજીની ૧૨૫મી જન્મજયંતી નિમિત્તે ઘણી સંસ્થાઓ ઉજવણીઓ કરશે, પ્રવચનો-સેમિનારો યોજશે, પરંતુ ખાદી દ્વારા ગ્રામસ્વરાજ-સમૃદ્ધિની વાત સુદ્ધાં પણ નહીં થાય !!

સૂરજ અને પ્રકાશ

હમણાં એક સભામાં- પ્રશ્ન ઉઠાવાયો હતો : ગાંધીજી એટલે રૈંટિયો ? જે માણસે પોતાના જન્મદિવસને રૈંટિયા બારણાંનું નામ આપ્યું, એમ કહીને કે મારો નહીં પણ કરવો જ હોય તો રૈંટિયાનો મહિમા કરો, એમને વિશે આવો પ્રશ્ન હોઈ શકે ? ગાંધીજી અને રૈંટિયો તો સૂરજ અને પ્રકાશની જેમ જોડાયેલાં છે. ગાંધીજીમાંથી જો રૈંટિયો કાઢી લઈએ તો બાકી શું રહે ? ગાંધીજીએ તો કહ્યું છે કે એમનો એક જ સંદેશ છે અને તે રૈંટિયો છે, કારણ કે એમના બીજા બધા સંદેશ રૈંટિયામાંથી નીકળે છે.

પરંતુ આ સવાલ ઘણા જણ એટલા માટે ઉઠાવે છે કે એમને ગાંધીજીને માન આપવું છે પરંતુ સાથે શહેરી જીવન, યંત્ર-સંસ્કૃતિ, વિદેશવેપાર અને અત્યાચારના અર્થતંત્રને પણ વળગી રહેવું છે. એટલે એમને રૈંટિયા વગરના ગાંધીજી જોઈએ છે. તેઓ એમ પણ દલીલ કરે છે કે ગાંધીજી તો બદલાતા જતા હતા અને અત્યારે તે હોત તો તેમણે રૈંટિયો છોડી દીધો હોત.

આ કારણે એ વાત પર ભાર મૂકવો જરૂરી બને છે કે ગાંધીજી જે મહાન કાર્ય કરી શક્યા તે રૈંટિયાને કારણે કરી શક્યા હતા. રૈંટિયાને કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને ગુજરાતથી ઓરિસા ભારતનાં હજારો ગામડાંમાં ગુંજતો કરીને એમણે પ્રજાની સુષુપ્ત પણ વિરાટ શક્તિને જગાડી અને સૂતરને તાંતણે અંગ્રેજ હકૂમતને હટાવી. એમણે કહ્યું હતું કે આપણે તલવારથી નહીં પણ રૈંટિયાથી વિજય મેળવવાનો છે.

ઉપરાંત ગાંધીજીએ જે ગુણો શીખવ્યા - અહિંસા, સત્ય, સર્વોદય અને બીજા - એ ગુણોનો તો આપણા દેશમાં તેમ જ બીજા દેશમાં ઘણા સંતોએ મહિમા કર્યો છે. પરંતુ ગાંધીજીએ જે નવું ક્યું તે એ કે રૈંટિયા તથા તેની અર્થવ્યવસ્થા દ્વારા તેઓ આ ગુણોને સામાજિક વ્યવહારમાં લાવ્યા. આજે દુનિયા ગાંધીજીને બિરદાવે છે તે આ કારણે કે તેમણે આ સદ્ગુણોને દેશની સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થામાં ઉતાર્યા.

સંસ્કૃતમાં જે સુભાષિત છે કે કમળથી સરોવર અને સરોવરથી કમળ શોભે છે એ ભાષા વાપરીને કહી શકાય કે ગાંધીજીથી રૈંટિયાને અને રૈંટિયાથી ગાંધીજીને વિરાટ શક્તિ મળી હતી.

આ વાત બીજા સંદર્ભમાં પણ દેખાય છે. આપણા દેશના બીજા જે રાષ્ટ્રીય નેતાઓ હતા, તેમાંનાં ઘણા ખૂબ લોકપ્રિય હતા છતાં તેઓ ગાંધીજીના જેવું રાષ્ટ્રનું કામ કરી શક્યા નહીં કારણ કે તેમણે દેશભરમાં, ગામડે ગામડે, રૈંટિયાને (સાદા રૈંટિયાને, અંબર ચરખો નહીં) ગુંજતો કર્યો નહીં. તેથી તેઓ રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓ ઉકેલી શક્યા નહીં. આ કારણે ગાંધીજી અને બીજા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ વચ્ચે ઘણો ફરક પડી જાય છે.

એટલું જ નહીં, હવે પછી પણ એ જ રાષ્ટ્રીય નેતા દેશના પ્રશ્નો ઉકેલી

શકશે અને સાચા અર્થમાં પ્રજાને નેતાગીરી પૂરી પાડી શકશે કે જે દેશનાં લાખો ગામડાંઓમાં રૈંટિયા-સાળ શરૂ કરશે. જે નેતા ગામડે ગામડે સ્થાનિક ધોરણે કાપડ અને તે પાછળ બીજા સ્થાનિક ઉદ્યોગો શરૂ કરીને ભારતનાં હજારો ગામડાંમાં શક્તિનો પુનઃસંચાર કરશે તે જ દેશને બચાવી ને સમૃદ્ધ કરી શકશે.

આપણો દેશ જ શા માટે, દુનિયાભરના દેશો માટે પોતાની અત્યાસની કટોકટીમાંથી બહાર નીકળવાનો અને વિકાસ કરવાનો એ જ માર્ગ છે કે પોતાને ત્યાં ગામડે ગામડે કાપડ ઉદ્યોગ પુનર્જીવિત કરવો, સ્થાનિક બજાર માટે, રૈંટિયા-સાળ દ્વારા. હમણાં થોડા મહિના ઉપર જ યુરોપમાં એક નવી સંસ્થા શરૂ થઈ છે : મહાત્મા એમ. કે. ગાંધી ઈન્સ્ટિટ્યુટ. એના હેતુઓ વિશેની પત્રિકામાં પહેલું જ વાક્ય એ છે કે ગાંધીજીનો સંદેશ કોઈ દેશની સરહદોની અંદર સીમિત નથી. દુનિયા આખી માટે તે જરૂરી છે.

દુનિયાને આર્થિક અને તેમાંથી પરિણમતી નૈતિક કટોકટીમાંથી બચાવવા માટે તે જરૂરી છે.

ગાંધીજીની રૈંટિયાની તથા તે દ્વારા ગ્રામસ્વરાજ અમલમાં મેળવવાની વાત વ્યવહારુ છે એટલું જ નહીં, તર્કબદ્ધ છે. અર્થશાસ્ત્રનો પહેલો નિયમ જ એ છે કે લોકોની મહત્તમ સુખાકારી માટે જરૂરી છે સમાજમાં વધુમાં વધુ રોજગારી. રૈંટિયા દ્વારા ગામડે ગામડે કાપડ તથા તેની પાછળ સ્થાનિક બજાર માટે બીજા ઉદ્યોગો શરૂ થાય તો જ એ મળી શકે. અત્યાસનું અર્થતંત્ર તો બેકારી વધારતું જાય છે.

દુનિયા ગાંધીજીની હંમેશા ઋણી એટલા માટે રહેશે કે ૧૮મી સદીને અંતે શરૂ થયેલી ચંન્નોદ્યોગની ક્રાંતિએ વિદેશમાં બજારો મેળવવા દુનિયાભરમાં પ્રસરીને ગામડાંઓના કાપડ ઉદ્યોગનો રાજકીય દબાણો લાવીને નાશ કર્યો અને એની પાછળ કાળક્રમે ગામડાંના બીજા ઉદ્યોગો પણ નાશ પામ્યા, અને દુનિયાની અડધા ઉપરાંતની વસ્તી બેકારીમાં અને પરિણામે ગરીબાઈમાં અને ગુલામીમાં ધકેલાઈ, ત્યારે ૨૦મી સદીમાં ભારતમાં ગાંધીજીએ રૈંટિયાને પુનર્જીવિત કર્યો, એ દ્વારા સ્વતંત્ર-સ્વાયત્ત ગામડાં ફરીથી ઊભાં થઈ શકે એ આશા આપી પ્રજા પોતાની નાશ થયેલી વિરાટ શક્તિ પાછી મેળવી શકે એ દાખલો બતાવ્યો.

માણસજાત શહેરોમાં નહીં પણ લાખો ગામડાંઓમાં સમૃદ્ધિ અને શાંતિ મેળવી શકે. અને આ ભવિષ્ય રૈંટિયા-સાળ શરૂ કરીને ગામડાંમાં સ્થાનિક ઉદ્યોગો ઊભા કરીને સર્જી શકાય એ નક્કર દાખલો ગાંધીજીએ બેસાડ્યો, એ માટે તેમની આજે દુનિયાને ઘણી જરૂર છે.

એથી જ્યારે એમ પ્રશ્નો ઉઠાવાય છે કે ગાંધીજીએ તો રૈંટિયા સિવાય બીજા પણ વાતો કહેલી છે અને આજના સમયમાં તો એમણે રૈંટિયાને છોડી દીધો હોત ત્યારે એ રજૂઆત જરૂરી બને છે કે ગાંધીજીની પ્રસ્તુતતા જ રૈંટિયાને કારણે છે.

એટલું જ નહીં, જેઓ રૈંટિયાની વાત બાજુએ રાખીને ગાંધીજીની વાત કરે છે તેઓ આજની દુનિયાને ગાંધીજીએ જે અમૂલ્ય દાખલો આપવાનો છે તેનાથી જ વંચિત રાખે છે અને એથી ગાંધીજીના યોગદાનને જ દબાવી દે છે.

પ્રકાશ અને ઉજ્જા માટે સૂરજની જરૂર છે અને એમ જ સુખી અને સ્વતંત્ર ગામડાં માટે ગાંધીજીની અને એમના રૈંટિયાની જરૂર છે.

અથ વતન તોરે લિએ

વીજપુર જવાનું હતું એના ચાર દિવસ પહેલાં ફોન આવ્યો. “હું સંજય ભાવસાર.” “કેમ છો? ક્યાંથી બોલો છો?” “અમદાવાદ આવ્યો છું. તમે વીજપુર આવવાનાં છો એમ ત્યાં સાંભળ્યું. તો ત્યાંથી પેઢામલી પણ આવો. વીજપુરથી ઘણું જ પાસે છે.” સંજય અને એનાં પત્ની તુલા લગ્ન પછી નાની જ ઉંમરે એક નાનકડા, આર્થિક પછાત ગામ પેઢામલીમાં જઈને વસ્યાં છે અને ત્યાં સામાજિક કામો કરે છે. મને એમની આ ભાવના અને એને અમલમાં મૂકવાની એમની સંકલ્પશક્તિ માટે એટલો આદર છે કે મેં આભારપૂર્વક હા પાડી.

વીજપુરમાં કામ પતાવતાં ઘણું મોડું થઈ ગયું અને પેઢામલી પહોંચ્યા ત્યારે તો અંધારું થઈ ગયું હતું. છતાં ખેતરોમાં કામ કરતા લોકો તો સાંજ પડ્યે જ થેર પાછા ફરે છે એટલે એમને મળવા માટેનો વખત તો મોડી સાંજનો જ હોય છે. રાતે થોડા લોકો ગામના મંદિરમાં ભેગા થયા. સંજયના સાથી કૌશિકે ગામમાં સંદેશો આપેલો કે એક બહેન આવ્યાં છે તે કાપડ બનાવતાં શીખવે છે. કાપડ બનાવવાની વાતમાં ગામડાના ઘણા લોકોનો રસ પડે છે. બીજા એક ગામડામાં હું ગઈ હતી ત્યાં તો કાપડ બનાવવાની વાત સાંભળી કેટલાક લોકો ઊંઘમાંથી ઊઠીને પણ જાણકારી મેળવવા આવ્યા હતા. પેઢામલીમાં કેવી રીતે કાપડ બનાવાય, ખર્ચ તદ્દન ઓછું આવે અને કાપડ સહેલાઈથી વેચી શકાય એ બધી વાતો કરી. થોડાક ભાઈઓએ અને બહેનોએ લાકડી રૅટિયો ચલાવી જોયો.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે હું નીકળી ત્યારે સંજયે એક વાત કરી. કે પેઢામલી ગામ કાપડ છાપવા માટે ઘણું જ પ્રખ્યાત હતું. સાબરમતીને કિનારે હોવાથી વહેતા પાણીમાં કાપડ રંગીને બોળવાથી રંગો સુંદર નીખરી ઊઠતા. ત્યાં હજુ પણ નદી કિનારે કાપડ રંગવાના ઘાટ છે. પેઢામલીના છાપકામના કલાત્મક બુઢા બહુ વખણાતા. થોડાકેક બુઢા એણે મને બતાવ્યા. પરંતુ હવે પેઢામલીમાં કાપડ છાપવાનું બંધ પડી ગયું છે.

મેં પૂછ્યું કે જો આટલું સુંદર છાપકામ અહીં થતું હતું તો એને પુનર્જીવિત કરી ન શકાય? લોકો કાપડ બનાવે એ જો સુંદર રંગો અને ભાતવાળું બને તો લોકોને એ બનાવવાનો ઉત્સાહ વધે અને બીજાઓને પણ એ કાપડ લેવાનું વધારે ગમે.

સંજયે મને એક ભાઈનું નામ અને સરનામું આપ્યું. વિઠ્ઠલભાઈ. અત્યારે

અમદાવાદમાં રહે છે પણ પેદામલીના વતની છે. એમના વડવાઓ પેદામલીમાં રંગકામ-છાપકામ માટે પ્રખ્યાત હતા.

ગઈ કાલે વિઠ્ઠલભાઈને ફોન કર્યો, “તમે કાપડ છાપો છો?” “ના, ના, અમે એવું કંઈ નથી કરતા.” એમણે તદ્દન ઠંડું પાણી રેણું. “પણ મેં સાંભળ્યું છે કે તમે કાપડ છાપો છો?” “ના કહીને. નથી છાપતા.” “પણ...” “અમારા દાદા એ ધંધો કરતા, અમે નહીં. અમે તો પુસ્તક છાપીએ છીએ.”

મને પુસ્તક છાપવાની વાતમાં રસ પડ્યો. કાપડ છાપવાની વાત તો મારે છોડી જ દેવી પડી. “હું પુસ્તકો લખું છું અને પ્રકાશન કરું છું. તમે કેવી રીતનું છાપો છો?” એમને થયું કે આ વળી નવી લપ વળગી. છૂટવા માટે એમણે કહ્યું “મારા દીકરા સાથે વાત કરો.” એમના દીકરા યોગેશભાઈ ફોન પર આવ્યા. એમણે પણ મારી વાતમાં ખાસ રસ ન લીધો. ફોન મૂક્તી વખતે એમણે પૂછ્યું, “તમને અમારું નામ કોણે આપ્યું?”

“હું પેદામલી ગઈ હતી. ત્યાં મળ્યું.”

“પે-દા-મ-લી?” એમણે અત્યંત લાગણીથી પૂછ્યું. એમનો અવાજ એકાએક બદલાઈ ગયો. “તમે પેદામલી ગયાં હતાં?”

“હા.”

“શેને માટે?”

“કારણ કે હું ગાંધીમાં કાપડ બનાવતાં શીખવું છું. વીસ રૂપિયાનું એક કિલો રૂ લાવીએ તો એમાંથી એક કિલો એટલે કે આઠેક મીટર કાપડ બને. એટલે કેટલો બધો ફાયદો થાય? અને કાપડ તો ગામમાં જ સહેલાઈથી વેચી શકાય. એ વાત કરવા ગઈ હતી.”

“હું તમારું પુસ્તક કરીશ, મારા નમૂના બતાવીશ. ક્યારે મળવું છે? હું આજે પાંચ વાગે આવી શકીશ.” એકદમ એમની વાતમાં પલટો આવી ગયો. એમણે પુસ્તક છાપવા માટે ઘણો જ રસ બતાવ્યો. એમણે પાંચ વાગે મળવાનું એટલા ભારપૂર્વક કહ્યું હતું કે મારે બપોરે જે કામ હતું તે જલદીથી પતાવીને હું સમયસર ઘેર આવી ગઈ.

ઘેર આવ્યા ત્યારે એમણે ખૂબ સૌજન્યથી વાત કરી, ભાઈની જેમ. ફોન વખતની નીરસતા તો ક્યાંય જતી રહી હતી. પુસ્તકની વાત કરીને પછી મેં કાપડની વાત કાઢી. એમની આંખમાં એકદમ ખુશી આવી ગઈ.

“પેદામલીમાં કંઈક કરવાની મારી ખૂબ જ ઈચ્છા છે. રહીએ છીએ અમદાવાદમાં, પણ ગામમાં કંઈક ઉપયોગી કામ કરી શકીએ તો મારી ઈચ્છા પૂરી થશે.” એમણે અત્યંત લાવવાહી અવાજે કહ્યું. પોતાનાં પુસ્તકોના નમૂના બતાવ્યા અને મારું પુસ્તક કેવી રીતે કરવું એની વાત કરી.

મેં એમને જાતે બનાવેલા કાપડના નમૂના બતાવ્યા અને એ બનાવવા માટેનો લાકડી રૅટિયો બતાવ્યો.

“પેઢામલીમાં વણકર અને છીપાને ધંધા જિભા કરી તૈયાર કરીએ તો બધા કાપડ બનાવી શકે.” યોગેશભાઈએ કહ્યું. “હવે પછીના બે-ત્રણ મહિના અમારા ધંધામાં કામ ઓછું હોય છે એટલે હું પેઢામલી જઈને આ ગોઠવી શકું.”

“તમે અવારનાર ત્યાં જાઓ છો?”

“હા, મહિનામાં એકાદ-બે વાર જઈએ. ત્યાં કામ ના હોય તો પણ માતાજીના મંદિરે જવા માટે જઈએ. પણ હમણાં તો હું ત્યાં વધારે રોકાઈ શકું એમ છું.”

ફરી પુસ્તક અંગે વાત કરી, પણ ઊઠતી વખતે એમણે કહ્યું કે “પુસ્તક હું જરૂર કરીશ, તમે કહો છો એનાથી પણ ઓછા ખર્ચે, નફો લીધા વગર કરીશ, પણ મને મૂળ રસ પેઢામલીના વિકાસમાં છે.”

શહેરમાં રહેતા અનેક લોકો પોતાના વતનના ગામમાં વણકર અને છીપાને જિભા કરીને કાપડનો ધંધો શરૂ કરાવી શકે, અત્યારે માર્ચ-એપ્રિલમાં તો રૂની સીઝન પણ છે. એ દ્વારા તેઓ પોતાના વતનના ગામ સાથે પોતાનો નાતો વધારી શકે. શહેરની સાથેસાથે વતનમાં પણ પોતાનાં મૂળ મજબૂત કરી શકે.

પુસ્તકના કાગળનો નમૂનો બતાવવા બીજે દિવસે યોગેશભાઈને મળવાનું નક્કી કર્યું. સવારે મને કાગળ ન મળ્યો એટલે મેં એમને ફોન કર્યો ત્યારે એ નહોતા પણ એમના પિતાજી વિઠ્ઠલભાઈ હતા. “કેમ છો બહેન? યોગેશ મળી ગયો ને? તમે પેઢામલી ગયાં હતાં? સંજયભાઈને ત્યાં? યોગેશે કામ અંગે વાત કરી? એ તમને પછીથી મળશે? પેઢામલીની નદીની રેતીમાં હજુ પણ બુઝાઓ છે તે તમે જોયા હતા?” ગઈ કાલે જેમને મારી સાથે વાત કરવાનો પણ અણગમો હતો એમના અવાજમાં આજે એકદમ મીઠાશ હતી અને એની પાછળનું કારણ હતું પેઢામલી માટેનો એમનો પ્રેમ. એમના પ્રશ્નોથી વ્યક્ત થતો હતો પેઢામલીના વિકાસમાંનો એમનો રસ. એમના શબ્દે શબ્દે ટપકતી હતી પેઢામલી માટે કંઈ કરી છૂટવાની એમની તમન્ના.

ગઈ કાલે યોગેશભાઈ મળ્યા ત્યારથી મારા મનમાં જે શબ્દો આકાર લઈ રહ્યા હતા તે હવે સૂર સાથે છવાઈ ગયા:

‘દિલ ટિચા ઢે, જાં ભી ટંગે

અચ વતને તેરે લિચે.’

બેકારીનું મહેલું ભાંગવું છે ? અજમાવી જુઓ આ વ્યવસાય

તમે કામ શોધો છો ? બેકાર છો ? આજીવિકા મેળવવી છે ? પેસા નથી ? કુટુંબનું પૂરું નથી થતું ? ધંધો જોઈએ છે ? શરૂઆતમાં મહિને રૂા. ૨૫૦૦ જેટલી કમાણી ચાલે ? જે મોંઘવારી સાથે વધતી જાય ?

તો આ કોઈ ચૂંટણીઢેસે નથી, નક્કર પ્રસ્તાવ છે.

તમારે માટે ધંધો છે કાપડનો. સાવ નજીવા, રૂા ૫૦૦થી પણ ઓછા મૂડીરોકાણે તમે આ ધંધો કરી શકો અને ૧૫ દિવસમાં જ રોજના રૂા. ૧૦૦ની કમાણી કરતા થઈ જાઓ.

તમે કહેશો કે કમાવાનું આટલું સહેલું હોય તો અત્યારે કોઈ કેમ આમ કરતું નથી ?

કારણ કે આ ધંધો એકલાથી થઈ શકે એમ નથી. એમાં બેથી ત્રણ જણે ભેગા થવાની જરૂર છે. ત્રણેક જણ ભેગા થાય તો તેઓ કાપડનું ઉત્પાદન કરી શકે. જો કે દરેક ભાગીદારને રોજના રૂા. ૧૦૦ની કમાણી છે એટલે એ પ્રોત્સાહનના કારણે ત્રણ ભાગીદારે ભેગા થઈ શકે.

કાપડનો ધંધો કરવા ત્રણ ભાગીદારેએ કરવાનાં કામ છે : રૂનું પીંજણ, સૂતરનું વણાટ અને કાપડનું છાપકામ. તમે આ સાંભળીને પહેલાં તો નાક ચડાવશો કે આવા પીંજરો, વણકર અને છીપા જેવા ગયા જમાનાના ધંધા કોઈ કરતું હશે ? પણ ભાઈ, આપણે આપણા ધંધાના નામ સાથે નિસબત છે કે આપણને મળતી કમાણી સાથે ? જે ધંધામાં કમાણી સારી હોય અને આપણને મળી શકે એમ હોય અને એ ધંધો પ્રામાણિક ધંધો હોય તે ધંધો સારો, પછી એનું નામ ગમે તે હોય. આજે પીંજરા, વણકર અને છીપાની કમાણી ઘણી ઓછી છે એટલે તમને એ ધંધાની સૂગ છે, પરંતુ આ કામો મજૂરી તરીકે કરવાને બદલે જો આ ત્રણ જણ ભેગા મળીને પોતે જ કાપડનો ધંધો ચલાવે તો ધીક્તી કમાણી કરી શકે. એટલું જ નહીં શરૂઆતના રૂા. ૫૦૦ જેટલા ખર્ચા પછી એમને કાપડ બનાવવાનું કોઈ ખર્ચ જ ન આવે એટલે ગમે તે, ગરીબ યુવાનો પણ, આ ધંધો કરી શકે અને કોઈ મિલનું કાપડ એમની સાથે હરીફાઈ ન કરી શકે.

તમે કેવી રીતે આ કરી શકો એ જોઈએ.

તમે ત્રણ જણ કોઈ પણ ગરીબ લતામાં જઈને કહો કે અમારી પાસે આ ૨૦ રૂપિયે કિલો રૂ છે એના દોરા કાંતીને અમને આપો તો તમને પાંચ મીટર સુંદર રંગીન ભાતવાળું કાપડ આપીશું. સુંદર રંગ-ભાતવાળા કાપડના થોડા નમૂનાઓ

બનાવીને સાથે રાખશો તો વધુ અસર થશે. લોકો તરત આકર્ષાશે — એમાંય નિવૃત્ત લોકો તો તૂટી પડશે. તમારે શરૂઆતમાં તેમને રૅટિયા પર સૂતર બનાવતાં શીખવવું પડશે પણ તે સહેલું કામ છે અને પહેલા થોડા જણને આવડી જાય પછી બાકીનાને તે જોઈને જ આપોઆપ આવડી જશે.

હવે તમારી કમાણી ગણીએ, તમને ડૂના બદલામાં જે સૂતર મળે તેનું દર એક કિલો સૂતર દીઠ એક કિલો કાપડ એટલે કે ૮.૫ ચોરસમીટર કાપડ બનશે. તેમાંથી કાંતનારને ૫ મીટર આપતાં તમારી પાસે ૩.૫ મીટર કાપડ વધશે. તેમાંથી તમારી ત્રણ ભાગીદારોની વહેંચણી આ પ્રમાણમાં ગણવાની : વણકરને કુલ કાપડનો ત્રીજો ભાગ મળે એટલે કે ૮.૫ મીટરમાંથી ૨.૮ મીટર કાપડ મળે. એ પછી ૩.૫ મીટરમાંથી બાકી જે .૭૦ મીટર કાપડ રહે તેમાંથી પિંજરા અને છીપા દરેકને .૩૫ મીટરના પ્રમાણમાં મળે.

હવે દરેકની રોજની કમાણી ગણીએ : (૧) વણકર રોજનું પંદર ચોરસમીટર કાપડ વણે તો એને એના ત્રીજા ભાગની એટલે કે પાંચ મીટર કાપડની કમાણી થાય. (૨) પિંજરો રોજનું ૧૫ કિલો રૂ પીંજો તો એને દર કિલોએ .૩૫ મીટર લેખે રોજના ૫.૨૫ મીટર કાપડની કમાણી થાય. (૩) તે જ પ્રમાણે છીપો જે રોજના પંદર પોષાક-પાંચ મીટરના-છાપે તો તેને પણ દર પોષાકે .૩૫ મીટર લેખે રોજના ૫.૨૫ મીટર કાપડની કમાણી થાય. શરૂઆતમાં પિંજરા અને છીપાને આખા દિવસ જેટલું કામ ન મળે, પરંતુ કાંતનારાની સંખ્યા વધતાં મહિને ૪૦૦ કિલો રૂ કંતાય ત્યારે તેમને આખા દિવસનું કામ મળી જાય.

આમ જો મહિને ૨૫ દિવસ કામના ગણીઓ તો તમને ત્રણે ભાગીદારોને દરેકને લગભગ ૧૨૫ મીટર કાપડની કમાણી થાય. આ સુંદર રંગીન કાપડ તમે રૂ. ૨૦ના મીટર જેટલા નીચા ભાવે વેચો તો પણ તમને મહિને રૂ. ૨૫૦૦ જેટલા મળી જાય.

કોઈ મિલનું કાપડ તમારા કાપડ સાથે હરીફાઈ ન કરી શકે કારણ કે તમારે ઉત્પાદન ખર્ચ જ નથી. તમે કાંતનારને જે રૂ આપો તેના પૈસા તમને તેની પાસેથી મળી જાય છે. પિંજવામાં કોઈ કાચા માલની જરૂર નથી. સૂતર તમને કાંતનાર પાસેથી મફત મળે છે. વણકરને માત્ર બાજરી કે મકાઈના લોટની કાંજ ચડાવવાનો જ મામૂલી ખર્ચ છે. રંગવા-છાપવા માટે રંગનો ખર્ચ થાય પરંતુ તમારું ઉત્પાદન તો એટલા નાના પાયા પરનું છે તેથી એટલા થોડા રંગો તો તમે મજાક કે આંબાના ઝાડની કે દાડમની છાલ કે કેસૂડાં વગેરે ફૂલ કે માટીમાંથી જાતે પણ બનાવી શકો.

તમારું કાપડ મિલના કાપડ કરતાં અત્યંત વધારે સુંદર બને કારણ કે મિલો તો લાખો મીટર કાપડને ધોરણે ઉત્પાદન કરતી હોવાથી તે વણાટની ભાત કે હાથછપાઈની ભાત કરી જ શકતી નથી અને કુદરતી રંગો પણ વાપરી શકતી નથી.

જો તમે ગામડામાં આ ધંધો કરો તો તમે તમારી આવક ઉપર જોયું તે મહિને રૂ. ૨૫૦૦ કરતાં પણ વધારી શકો. કેવી રીતે? તે જોઈએ. ગ્રામજનોને આ જાતનું કાપડ ઘણું અનુકૂળ આવે છે. અત્યારે તો ઊંધી માન્યતા છે કે ગ્રામજનોને

તો નાયલોન અને ટેરેલીનનાં જ કપડાં ગમે છે પરંતુ એનું કારણ એ છે કે એવાં સેકન્ડહેન્ડ-બીજનાં ઉતરેલાં-કપડાં અત્યારે સસ્તાંમાં સસ્તાં છે. જો કે તે પણ એમની દૃષ્ટિએ મોંઘાં છે. એમને જો વગર પૈસે અથવા મામૂલી ખર્ચે ઘેરબેઠાં સૂતર કાંતીને કાપડ મળે તો એમને એ વધારે પસંદ છે.

વળી ગામડામાં રૂઢિચુસ્ત ઓછા ખર્ચે ખરાબાની જમીન ઉપર ઉગાડી શકાય.

તો તમે જો ગામડામાં જઈને ગ્રામજનોને પસંદ રંગ અને ભાતનું કાપડ બનાવો તો તમારી કમાણી ઘણી વધારી શકો. દાખલા તરીકે તમે ગામડાના ખેડૂતાંને તેમને તથા તેમની વહુ-દીકરીને ગમતું કાપડ આપશો તો એ તમને એટલાં બધાં અનાજ-શાક આપશે કે તમારું કાપડ વેચીને એ કમાણીમાંથી તમે એટલાં અનાજ-શાક નર્તી ખરીદી શકો. એ જ પ્રમાણે બીજા ગ્રામજનો તમારી પાસેથી વગર પૈસે કાપડ મેળવવા તમને વસ્તુઓ અને સેવાઓ એટલી બધી આપશે કે તમારી કાપડની કમાણીનું મૂલ્ય ઘણું વધી જશે.

આ કાપડનો ધંધો શરૂ કરવા તમારે શી તૈયારી કરવી પડશે? પહેલાં તો ત્રણ જણાએ ભેગા મળી ભાગીદારી ગોઠવવી પડશે.

પછી એકે વણાટ, એકે પીંજણ અને એકે રંગ-છપાઈ શીખવી પડશે. આ માટે સંસ્થાઓમાં પોપટિયું જ્ઞાન શીખવાને બદલે ગામડામાં હજુ આ કળાઓના જાણકારો છે એમને ત્યાં પંદરેક દિવસ મદદનીશ તરીકે રહીને પૂરા અનુભવથી આ કળા હસ્તગત કરી શકો.

સાથે જ કાંતનારાને આપવા માટે ડાળી રૈટિયા તૈયાર કરાવો. કાંતવાનું કામ ગરીબ અને નિવૃત્ત લોકો માટે વધારે આકર્ષક છે તેથી રૈટિયો જેટલો સસ્તો અને સરળ હશે એમ તમારું કામ જલદી ચાલશે. એ માટે ડાળી રૈટિયો ઘણો ઉપયોગી છે. ગામડામાં તો ગ્રામજનોનાં ઝૂંપડાંની બહારનાં બળતણનાં લાકડામાંથી જ તરત આ ડાળી રૈટિયો તૈયાર થઈ જશે. એટલે રૈટિયાનો ખર્ચ ઘણો ઓછો આવશે અને તમે તે પાંચેક રૂપિયામાં જ આપી શકશો. રૂ ટૂંકા તાંતણાનું લેશો. એ તદ્દન સસ્તું હોય છે.

તમારું કામ ગરીબ લક્ષ્માં કે ગામડામાં જમીન વગરના લોકોના વાસમાં શરૂ કરશો તો તરત જમી જશે કારણ કે એમને નવરાશના સમયમાં જાતે કાપડ બનાવવાનું ઘણું પ્રોત્સાહન હોય છે.

તે ઉપરાંત તમારે ત્રણેએ તમારા કામ માટે સાધન તૈયાર કરવાં પડશે. પીંજરાએ લટકતી પીંજણ, વણકરે ખાડો કરીને ખૂંટા નાખીને બાંધેલી ખાડાસાળ અને છીપાએ છાપવાના થોડા બુટ્ટા. ગામડામાં આ સાધનો હજુ કેટલાંક ઘરોમાં માળિયામાં પડેલાં છે અથવા કારીગરો પોતે જ તે પાંચસો જેટલા રૂપિયામાં બનાવી લે છે.

બસ માત્ર આટલી જ થોડી તૈયારીથી તમે કાપડનો ધીકંતો ધંધો શરૂ કરી શકો. કોઈ સરકાર કે કોઈ બેન્ક કે કોઈ કોલેજની ડિગ્રી તમને નોકરી નથી આપી શકવાની. એના બદલે આ સાદી-સીધી રીતે તમે જાતે જ સારી કમાણીનો કાયમનો ધંધો કરી શકશો. અત્યારે વધતી જતી મોંઘવારી અને બેકારીના સાણસામાં ભીડાવાને બદલે જાતે જ ક્ષેત્ર કરો.

ખાદીના અસીમ લાભો

મહાત્મા ગાંધી અને ખાદી એકબીજાથી છૂટાં ન પાડી શકાય એવાં છે. ખાદી ગાંધીજીના જીવનનું, વિચારનું, સંદેશનું કેન્દ્ર છે. અને ખાદી કોઈ પ્રતીક નથી. ગાંધીજીએ બતાવેલા આદર્શો સત્ય અને અહિંસાને નક્કર રીતે વાસ્તવમાં લાવનારી વસ્તુ છે. રામરાજ્યને અમલમાં લાવનાર નક્કર કાર્યક્રમ છે.

કેવી રીતે ખાદી દ્વારા સત્ય અને અહિંસાને મૂર્તિમંત કરી શકાય ? અને રામરાજ્ય લાવી શકાય ?

આજે આપણે ખાદી વિશેની સમજણ આડે પડદો આવી ગયો છે કારણ કે આપણે જે ખાદી જોઈએ છીએ તે છે ખાદી કમિશન દ્વારા બનતી અને ખાદીભંડારોમાં વેચાતી ખાદી. એ ખાદીની આ વાત નથી.

તો કઈ ખાદીની આ વાત છે ?

ખાદી એટલે કોઈ પણ ગામડાના ગ્રામજનોએ પોતાને ત્યાં બનાવેલું કાપડ. જે તેઓ સહેલાઈથી બનાવી શકે કારણ કે તેઓ ૩ પોતાના ગામમાં ઉગાડી શકે અને એમાંથી સૂતર અને કાપડ બનાવવા સાદા રેંટિયા-સાળ અને રંગ પણ બનાવી શકે.

ખાદીના અસંખ્ય લાભ છે.

આ રીતે ગામડાના દસ ટકા લોકો, પચાસેક વર્ષ ઉપરના નિવૃત્ત લોકો પણ, બધાને માટે વસ્ત્રે ત્રીસેક મીટર ખાદી બનાવી શકે.

ગ્રામજનોને આ ખાદી ઘણી જ સસ્તી પડે. ગામના જ કપાસમાંથી પોતાના જ નિવૃત્ત વડીલોએ ગામમાં જ તદ્દન સસ્તાં બનેલાં રેંટિયા-સાળ પર બનાવેલું કાપડ દેખીતી રીતે જ ઘણું સસ્તું પડે. એક કિલો ૩ વીસેક રૂપિયે મળે તેમાંથી એક કિલો એટલે આઠ મીટર એટલે બસો રૂપિયા જેટલું કાપડ બને! અત્યારે બજારમાં કાપડ ખરીદતી વખતે આપણે એ કાપડ બનાવવા પાછળના વાહનવ્યવહાર-સંદેશાવ્યવહાર, દુકાનો-જાહેરખબરો, ઓફિસો-દલાલો, ચંચો-વીજળી, બેન્કો-કૌભાંડો, અમલદારો-બ્રથાચાર, સરકારો, યુદ્ધો વગેરે અનેક મોટા ખર્ચા ભરવા પડે છે એ ભયંકર બોજઓમાંથી આપણે છૂટી શકીએ.

ખાદીનો બીજો મોટો લાભ એ છે કે ગ્રામજનોને જે પોતાના ગામમાં બનતું કાપડ મળી શકે તો તેઓ તેનું મૂલ્ય, જે આજે પૈસામાં ચૂકવવું પડે છે તેને બદલે, કોઈ વસ્તુ કે સેવા આપીને ચૂકવી શકે અને તેથી તેમને પણ બીજા

ધંધા મળે. ખાદીની આજુબાજુ ગ્રામજનોની જરૂરતો પૂરી પાડતા બીજા પણ ગ્રામોદ્યોગો વિકસે અને ગામના સ્થાનિક બજાર માટે ઉત્પાદન કરીને દરેક જણ આજીવિકા મેળવી શકે.

ગામમાં ત્રણેક હજાર વસતિ હોય તો છસો જેટલા વડીલો અડધો દિવસ કામ કરીને પણ સહુને માટે સુંદર ભાતવાળી ખાદી બનાવી શકે અને બાકીના બે હજાર જુવાનો અનેકવિધ વસ્તુઓ તથા સેવાઓ બનાવી શકે અને ગામ ઘણું સમૃદ્ધ બની શકે. માત્ર કાંતવાનું કામ જ ધીમું છે, બીજી વસ્તુઓ અને સેવાઓ સાદાં સાધનોથી પણ ઝડપથી બની શકે.

આજે તો ઊલટાનું ગામડામાં સિત્તેર ટકા લોકો પાસે જમીન નથી અથવા નહિવત્ છે અને જે જમીન છે તે હલકી જાતની છે એટલે ભૂખમરો અને ગરીબાઈ વેઠવાં પડે છે. જો તેઓ ખાદી અને તેને કારણે ગામમાં જરૂરી બીજી વસ્તુઓ બનાવવાના ઉદ્યોગો શરૂ કરી શકે તો ગામના ખેડૂતો પાસેથી અનાજ, દૂધ અને બીજી ખાદ્યવસ્તુઓ મેળવી શકે.

ખાદી બનાવવાનો ઉદ્યોગ સમાજના સૌથી નબળામાં નબળા લોકો પણ કરી શકે કારણ કે રૈંટિયો તફન સસ્તો, સહેલો અને ઘેરબેઠાં ચલાવી શકાય એવો છે, એટલે આર્થિક રીતે, માનસિક રીતે અને શારીરિક રીતે નબળા લોકો પણ તે ચલાવી શકે અને ગામના વણકર રંગાટી પાસેથી સુંદર ખાદી બનાવી શકે. દૂરના ગામડામાં રહેતી, ગરીબ, ઘરડી, વિધવા, અપંગ, અભણ અને ભૂમિહિન સ્ત્રી પણ રૈંટિયો કાંતીને પોતાની જાતે જ સગવડપૂર્વક, ગૌરવપૂર્વક રહી શકે. એકાદ મહિનામાં પોતાને માટે જરૂરી કાપડ બનાવી બાકીના વસ્ત્ર દરમિયાન બનાવેલા કાપડ દ્વારા બીજી જરૂરતો મેળવી શકે.

આપણા રાષ્ટ્રીય ખર્ચનો મોટો ભાગ કાપડ પર છે. જો કાપડ ગામડામાં બને તો તે માટે મુખ્ય બે જ વસ્તુઓની જરૂર પડે - રૂ અને કાંતનારા. અને આ રૂ પણ ખરાબાની જમીન પર ઊગી શકે તથા તેને કાંતવાનું કામ પણ નિવૃત્ત લોકો કરી શકે. આમ મોટામાં મોટા રાષ્ટ્રીય ખર્ચની વસ્તુ કાપડ જે બે સાધનો અત્યારે વેડફાઈ રહ્યાં છે - ખરાબાની જમીન તથા નિવૃત્ત માણસોનો સમય - તેમને ઉપયોગમાં લઈને બની શકે. અત્યારે બનતા મિલના કાપડ માટે લાંબા તાંતણાનું રૂ જરૂરી બને છે જેને ઉગાડવા ફળદ્રુપ જમીન જરૂરી છે, જ્યારે ખાદી ટૂંકા તાંતણાના રૂમાંથી બની શકે જે ખરાબાની જમીન પર ઊગી શકે, તેથી જો મિલના કાપડને બદલે ખાદી વપરાશમાં આવે તો લાખો એકર ફળદ્રુપ જમીન છૂટી થાય અને તેમાં અનાજ ઉગાડી શકાય.

ભારતના ત્રણું કરોડ લોકોમાંથી સાઠેક કરોડ જેટલા ગ્રામજનોને દર મહિને જે ઓછામાં ઓછા છસો કરોડ રૂપિયા જેટલા કાપડની જરૂર છે તે બધી રકમ જો ગામડામાં જ ખાદી બને તો ત્યાં જ રહે.

ગામડામાં ખાદી અને તેને કારણે ત્યાંના બજાર માટે બીજા ઉદ્યોગો શરૂ થાય

તો ગ્રામજનોને અત્યારે કાપડ અને બીજી જરૂરતો મેળવવા માટે જે મોટા પ્રમાણમાં રોકડ પૈસાની જરૂર પડે છે તે ઓછી થઈ જાય. અનાજ તો તેઓ ઉગાડે છે, ઝૂંપડું પણ બનાવી લે છે, પણ કાપડ તો અત્યારે બહારથી જ લાવવું પડે છે અને કુટુંબ મોટું હોવાથી કાપડ માટે મોટા પ્રમાણમાં પૈસાની જરૂર પડે છે જે અનિવાર્ય છે. આ પૈસા મેળવવા માટે નોકરી કે મજૂરી માટે અરજીઓ કરવી પડે છે, શોષણ-ગુલામી સહન કરવાં પડે છે, જે ગામડામાં ખાદી બને તો ગ્રામજનો આમાંથી છૂટી શકે.

એટલે જ્યાં સુધી ગામડામાં ખાદી નહીં બને ત્યાં સુધી ગ્રામજનોને મોટે પાયે અને સતત રોકડ પૈસાની જરૂર રહેવાની, તેથી એમને અત્યારના તંત્રમાં રોજી શોધવી પડવાની અને તેઓ અત્યારના તંત્રના ગુલામ રહેવાના.

તેથી તેઓ જે ખાદી બનાવવાનું શરૂ કરે તો અત્યારના ભ્રષ્ટ અને તેમને ગરીબ બનાવતા તંત્રમાંથી મુક્ત થઈ શકે. ગામડાં અત્યારે શહેર પર નિર્ભર છે એને બદલે સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ થઈ શકે. પોતે બધો કાચો માલ પેદા કરતાં હોવા છતાં અત્યારે સરકાર કે પૈસાદારો સમક્ષ હાથ જોડીને ઊભા રહેવું પડે છે તેને બદલે પોતાના વિકાસનો દોર, પોતાના ભવિષ્યનો નિર્ણય પોતાના હાથમાં લઈ શકે.

આમ ખાદી દ્વારા ગ્રામસ્વરાજ્ય આવી શકે જેમાં સહુ સ્વતંત્ર, સ્વાભિમાની અને સમૃદ્ધ હોય. ખાદી અહિંસક સમાજ, રામરાજ્ય લાવી શકે.

આજે દુનિયાના બધા દેશોમાં શહેરો મોંઘવારી, બેકારી, ગુનાખોરી, પ્રદૂષણથી ઘેરાયેલાં છે, અત્યારનો આર્થિક વિકાસ ટકાવી શકાય એવો નથી. તો વિકલ્પનો રસ્તો લેવાનો, સમૃદ્ધ, સ્વતંત્ર, શાંતિમય ગામડાં સર્જવાનો ઉપાય ખાદી છે, એટલે જ દુનિયા ગાંધીજી તરફ વળી રહી છે.

ભારતે તો જ્યારે ખાદી છોડી, એટલે કે સાદો રૈટિયો છોડ્યો ત્યારે ભારતીય માનવતા, ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય કલાઓ-વિજ્ઞાનો અને ભારતીય સમૃદ્ધિ છોડી છે; અને ભારતના કરોડો પ્રજાજનો બેકારી, ગરીબાઈ, ગુલામીમાં ધકેલાયાં છે.

એટલે જ્યારે વિદેશી કાપડની હોળી થઈ અને ગાંધીજીને કોઈએ પૂછ્યું કે કાપડ જેવી ઉપયોગી વસ્તુ શા માટે બાળી નાખવી ત્યારે ગાંધીજીએ અત્યંત મોર્બિક જવાબ આપ્યો હતો: કપડે કો નહીં, મੈં અપને દિલ ઔર દિમાગ કી કમજોરીઓં કો જલા રહા હૂં, મੈં અપની શર્મ કો જલા રહા હૂં.

ઔદ્યોગિક દેશોની સંપત્તિ લૂંટ છે

યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનમાં આ સદીમાં જે જાહોજલાલીની છોજો ઊછળી એ કોઈ અદ્વિતીય બુદ્ધિમત્તાથી મેળવેલી સિદ્ધિ નથી, પણ એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં દશકાઓ સુધી ચલાવેલી લૂંટ છે.

અત્યારે આ ઔદ્યોગિક દેશોમાં ટેકનોલોજીમાં જે સંશોધન અને શોધખોળ થઈ રહ્યાં છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ દેશોમાં વધારે જ્ઞાન અને આવડત હોવાથી તેઓ આગળ છે, પરંતુ યંત્રોનું તંત્ર પૈસા પર ચાલતું હોવાથી એક વાર માણસ પાસે તેમ જ દેશ પાસે સંપત્તિ એકઠી થાય પછી એને ત્યાં અનેકવિધ પૂજારીઓ ભેગા થાય છે અને તે જે કરે છે તે બરોબર જ નહીં, પણ અજોડ અને અત્યંત કુશળતાભર્યું ગણાવા માંડે છે.

લૂંટ કરવા માટે બુદ્ધિમત્તા કરતાં નિર્દયતા વધારે જરૂરી બને છે, પણ એક વાર સંપત્તિ ભેગી થાય પછી નિર્દયતા ઉપર પણ બુદ્ધિમત્તાનો ઓપ ચડાવવામાં આવે છે. ખરેખર તો ઊલટાનું પહેલાના જમાનામાં ધનવાનોને શંકાની નજરે જોવામાં આવતા.

પ્રશ્ન થશે કે ઔદ્યોગિક દેશો તો આપણે ત્યાં પોતાનો માલ વેચવા આવ્યા, પણ આપણે એ ખરીદ્યો શા માટે? આપણે પોતાની પસંદગીથી એ માલ નહોતો ખરીદ્યો, પણ યુરોપના દેશોએ પોતાનો માલ વેચવા માટે આપણે ત્યાં કાપડ અને તેને પરિણામે બીજા ધંધાઓ બજાવરીથી તોડી પાડ્યા હતા અને આર્થિક-રાજકીય સત્તા જમાવી પોતાનો માલ વેચ્યો હતો. પછી તો આપણે નાણાંની જરૂર પડવા માંડી એટલે આપણે એ દેશોના વધુ ને વધુ કાબૂ નીચે આવતા ગયા.

આપણને અને આપણા જેવા બીજા દેશોને આ વાત પહેલેથી ખબર પડવી જોઈતી હતી, કારણ કે એ લૂંટ આપણા ઉપર હતી, પરંતુ ઔદ્યોગિક દેશોની સંપત્તિની ઝાકઝમાળમાં આપણે અંજાયેલા હતા. ઊલટાનું આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે એમણે લીધેલો માર્ગ આપણે પણ અપનાવવો જોઈએ એમ આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ અને રાજકર્તાઓ કહેવા લાગ્યા.

આ વાત આજે પણ આપણા દેશના વિદ્વાનો નહીં માને, પરંતુ હવે સહુ એટલા માટે માથું ખંજવાળે છે કે ઔદ્યોગિક દેશોના વિદ્વાનો પોતે જ આ દેખવા માંડ્યા છે અને કહેવા માંડ્યા છે. શા માટે ઔદ્યોગિક દેશોમાં છેક હવે અત્યારે આ વાત સમજાઈ છે? એનું કારણ એ છે કે હવે એમને પોતાને ત્યાં જ બેકારી ખડકાવા માંડી છે. અત્યાર સુધી તો એ એમનો ગંજાવર પાચે ઉત્પાદન કરેલો માલ ત્રિખંડના દેશોમાં ઠાલવતા હતા એટલે પોતાના નાની વસતિના દેશમાં સહુને સરસ નોકરીની તકો હતી, પરંતુ હવે તેઓ પરદેશમાં માલ વેચી શકતા નથી એટલે કંપનીઓના ઉત્પાદન પર નિયંત્રણ આવ્યું છે. એટલે નોકરીની તકો ઓછી થઈ

ગઈ છે. પહેલી વાર બેકારી ખડકાઈ છે. યુવાનોને કોલેજ પાસે કર્યા પછી કામ નથી. એથી શિક્ષણ વગેરે પણ અપ્રસ્તુત બનતું જાય છે ત્યારે હવે એમને દેખાય છે કે ગંજવર પાસે ઉત્પાદન કરવાથી ભયંકર બેકારી સર્જાય છે અને બેકારો સઘળું ગુમાવી બેસે છે.

હવે ત્યાંના વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે કે અત્યાર સુધી અમારી મહાકાય કંપનીઓ એમનું ઉત્પાદન દૂર ત્રિખંડમાં ઠાલવતી હતી એટલે ત્યાં ગંજવર બેકારી ફેલા રી હતી એનો અમને ખ્યાલ પણ નહોતો, કારણ કે એ બધું હજારો માઈલ દૂર, ક્ષિતિજની પેલે પાર, હતું. અમને તો અમારે ત્યાં સંપત્તિ ખડકાવાથી એ આર્થિક પ્રગતિની રીત લાગતી હતી.

એમણે ભેગી કરેલી સંપત્તિ કઈ રીતે લૂંટ હતી? એમણે ચંત્રો બનાવી ગંજવર પાસે ઉત્પાદન કર્યું જે એમના પોતાના દેશની જરૂરિયાત કરતાં તો અનેકગણું વધારે હતું. આ ગંજવર ઉત્પાદન એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશો પર ઠોકી બેસાડવાનું શરૂ કરવા એમણે સામ-દામ-દંડ-ભેદની નીતિઓ અપનાવી. પોતાનો માલ આ ત્રિખંડોમાં વેચાય અને ત્યાંથી કાચો કુદરતી માલ મળે તે માટે ત્યાં આર્થિક તથા રાજકીય સત્તા જમાવી. તે દેશોમાં પોતાના પક્ષમાં રહે અને પોતાનું કામ કરે એવા દેશી મળતિયાઓ ઊભા કર્યા અને પોતાનું ઉત્પાદન વધારતા રહીને ત્રિખંડના દેશો પર ઠાલવ્યા કર્યું. દેખીતું છે કે એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના અબજો લોકોનું ખર્ચ દુનિયાના માત્ર ૧૦% વસતિ ધરાવતા આ દેશોમાં આવક તરીકે જાય અને આ પ્રક્રિયા સતત બબ્બે સૈકા સુધી ચાલુ રહે તો આ દેશોમાં કેટલી બધી અઢળક સંપત્તિના ઢગલા થાય?

અને એક વખત અતિશય સંપત્તિ ભેગી થવા માટે એટલે એ દેશ અને એ પ્રજા પૂજવા માટે. ત્યાં આલીશાન ગગનચુંબી મકાનો, વિશાળ લાંબા ભવ્ય રસ્તા, સૂટ-બૂટમાં સજ્જ માણસો વગેરે વગેરેને કારણે એ દેશો સફળ ગણાવા માંડ્યા. એ જે કહે અને કરે એ બુદ્ધિપૂર્વકનું મનાવા માંડ્યું. એમની સતત લૂંટ દ્વારા કરેલી અતિશય કમાણીને કારણે એમને ત્યાં ભોગવિલાસની છાકમછેજો ઊછળી, જ્યારે ત્રિખંડના દેશોમાં તો કરોડોની પ્રજા બેકારીને કારણે ગરીબાઈમાં ધકેલાઈ હતી અને એમને આજીવિકા માટે પણ રોકડ નાણાંની જરૂર ઊભી થઈ હોઈ ગુલામ બની હતી. ઔદ્યોગિક દેશોની દસ ટકાની વસતિની લૂંટી લાવેલી સંપત્તિ અને ચમકદમકથી દુનિયા અંજઈ. એ દેશોમાં જે થાય એ જ સાચું અને સાચું અને દુનિયાના બીજા દેશોને પણ જે પ્રગતિ કરવી હોય તો એમનો રસ્તો અપનાવવો જોઈએ એમ મનાવા લાગ્યું. આપણે તો અક્કલ વગરની નકામી પ્રજાઓ ગણાવા લાગ્યા.

ખાસ તો લૂંટને ‘આર્થિક પ્રગતિ’નું નામ અપાયું. એને પદ્ધતિસર સ્થાપવા અર્થશાસ્ત્ર નામનું નવું શાસ્ત્ર પણ રચાયું. છેલ્લેછેલ્લે તો સ્વિટ્ઝરલેન્ડની બેન્કોએ એને નોબેલ પારિતોષિકનો દરજ્જો પણ અપાવ્યો.

ચંત્રોદ્યોગના દેશોના વિદ્વાનો તો આ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના અને આર્થિક ‘વિકાસ’ના સિદ્ધાંતો લખે એ સમજી શકાય. પરંતુ આપણા દેશના ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓમાં ભણી આવેલા અર્થશાસ્ત્રીઓ અહીં પણ એ સિદ્ધાંતો લાવ્યા.

હજુ આજે પણ આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે અદ્યતન ટેક્નોલોજીથી ઉત્પાદન કરીને તેને પરદેશોમાં વેચીને આપણે આર્થિક પ્રગતિ સાધીશું. પરંતુ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં આજે ટેક્નોલોજીની ટોચ પર બેઠેલા ઔદ્યોગિક દેશો પણ ટકી શક્તા નથી તો આપણે એ હરીફાઈમાં ટકીને તેમાંથી આપણા દેશને કેટલો લાભ મળે તે સમસ્યા ધ્યાનમાં લેવી પડે છે. આને સિદ્ધાંત તરીકે તો સાચું ઠેરવી જ ન શકાય, કારણ કે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની હરીફાઈમાં દુનિયાના બધા દેશો તો એકસાથે જીતી જ ન શકે. માત્ર દુનિયાની પાંચથી દસ ટકા વસતિ જ જીતી શકે અને તે બાકીની ૯૦ ટકા વસતિને ભોગે.

મહાત્મા ગાંધીએ તો સ્પષ્ટ ચેતવણી આપી હતી, “ઉદ્યોગીકરણનો પૂરેપૂરો આધાર તમારી હાલની શક્તિ પર, પરદેશનાં બજારો તમારે માટે ખુલ્લા હોવા પર અને હરીફોની ગેરહાજરી પર છે.” એમણે એ પણ બતાવ્યું હતું કે જેમજેમ આ પરિબલો નીચે પડશે અને સમય જતાં અનિવાર્યપણે પડશે જ તેમ યંત્રોદ્યોગવાળાં અર્થતંત્રોમાં બેકારી ખડકાશે.

માત્ર પરદેશની મોટી કંપનીઓ એમનો માલ વેચીને આપણને લૂટે છે એમ નથી, આપણા દેશની પણ અદ્યતન યંત્રો વડે ગંજવર ઉત્પાદન કરતી કંપનીઓ પણ આપણને લૂટે છે. કારણ કે દરેકને જરૂરી રોજબરોજની વસ્તુઓ પણ — કાપડ, તેલ, ખાતર, રંગો, ચપ્પલો, દાતણ સુદ્ધાં — આ ગંજવર કંપનીઓ આપણને વેચે એટલે આપણા કંપોને લોકોના અનેકવિધ ધંધા જાય અને બીજા બાજુ આપણી નાણાંની જરૂર વધતી જવાથી આપણે તેમના વધુ ને વધુ દબાણ નીચે રહેવું પડે.

આજે સહુ એમ માને છે કે યંત્રો તો હવે હંમેશા માટે રહેવાના જ. કારણ કે એમને કારણે ઘણી જ થોડી સમયશક્તિ વાપરીને અદ્યતન ઉત્પાદન કરી શકાય છે. આ મોટી ગેરસમજ છે. તદ્દન ખોટી વાત છે. કારણ કે યંત્રો વડે ઉત્પાદન કરવાથી યંત્રો અને વીજળીનું ખર્ચ, ફેક્ટરી-ઓફિસો-મેનેજમેન્ટનું ખર્ચ, એ ઉત્પાદન અદ્યતન હોવાથી તેને વેચવા માટે દૂરનાં બજારોની શોધ તથા વાહનવ્યવહારનું ખર્ચ, દૂર સુધી વેચાણમાળખું ઊભું કરવાનું અને જાહેરબાજીનું ખર્ચ, આ બધા માટે નાણાં ઊભાં કરવા બેન્કો અને નાણાસંસ્થાઓનું ખર્ચ, આ બધાની નીતિઓ નક્કી કરવા માટે સરકારો અને અમલદારોનું ખર્ચ વગેરે અનેકવિધ ખર્ચ વધતાં જ રહે છે અને સરવાળે ઉત્પાદન પાછળ થતું કુલ ખર્ચ અનેકગણું થાય છે અને સમય પણ અનેકગણો વધારે વપરાય છે. અત્યારની વધતી જતી મોંઘવારી આને કારણે છે.

આની સાથે સાથે સાધનોથી નાના પ્રમાણમાં કમસે કમ રોજબરોજની જરૂરી ચીજો બનાવીને સ્થાનિક બજારમાં જ તે વેચીએ તો ઘણાં ઓછાં ખર્ચ અને સમય વપરાય. આ જાતના ઉત્પાદનને બજારબહારીપૂર્વક કચડી નાખવામાં આવે — જેમ અંગ્રેજોએ આપણા વણકરોને કચડી નાખી આપણો કાપડ ઉદ્યોગ તોડી પાડ્યો હતો — તો જ યંત્રો વડે કરેલું ઉત્પાદન ચાલી શકે.

એટલું જ નહીં, મુખ્ય વાત તો એ છે કે આજે પણ જો સાદાં સાધનો વડે રોજિંદા વપરાશની વસ્તુઓ ઉત્પાદન કરીને તેને સ્થાનિક બજારમાં વેચવાનું શરૂ કરીએ તો તે અત્યારનાં યંત્રોથી બનાવેલા માલના બજારભાવ કરતાં ચોક્કસ અનેકગણી સસ્તી બને અને અનેકગણા ઓછા સમયમાં બને.

૩૧

બજેટનો બોજ

આવતી કાલે સરકાર બજેટ જાહેર કરશે. મોટા ભાગના લોકોને મન તો બજેટ અંગે એ જાણવાનું હોય છે કે એનાથી મોંઘવારી કેટલી વધશે અને બીજી બાજુ પોતાની આવક ઉપર સરકારના કર કેટલા વધશે? જેમની પાસે શેર હોય એમને પોતાના શેરના ભાવ વધશે કે ગગડશે એ જોવું હોય છે.

પરંતુ બજેટનો અર્થ તો આટલા કરતાં ઘણો વધારે કરવો જોઈએ. સરકાર બજેટ એટલા માટે બનાવે છે કે પોતે જે જે ખર્ચા કરે છે તેમને માટે પોતે પ્રજા પાસેથી આવક કેવી રીતે મેળવશે એ નક્કી કરે છે.

એટલે બજેટ અંગે તો પ્રજાએ સરકારનો પૂરો હિસાબ કરવો જોઈએ. સરકાર શેના શેના પર ખર્ચા કરે છે? દરેક વસ્તુ પર કેટલા ખર્ચા કરે છે? શા માટે કરે છે? તે તે વસ્તુ માટે એટલા ખર્ચા જરૂરી છે? જે જે ખર્ચા થાય છે એ સામે પ્રજાને, એનો લાભ મળે છે? સરકાર બરોબર વસ્તુઓ પર ખર્ચા કરે છે? એમાં બચત થઈ શકે? સરકાર પ્રજા પાસેથી જે પૈસા ફરજિયાત ઉઘરાવે છે તે બરોબર છે?

ઉપરાંત મૂળ વાત તો એ છે કે સરકાર પ્રજાના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે બરોબર કામ કરે છે? પ્રજાની સમસ્યાઓ હલ કરવા અને સમાજનો વિવિધલક્ષી વિકાસ સાધવા માટે સરકારને ખર્ચા કરવાના હોય છે. તો સરકાર એ હેતુઓ પાર પાડે છે? એ માટે સરકારના ખર્ચા જરૂરી છે? સરકાર બજેટ દ્વારા પ્રજા પાસેથી જુદીજુદી રીતે પોતાને માટે આવક લેગી કરે છે તે આ હેતુઓ પાર પાડવા માટે છે. તેથી બજેટમાં સરકારે આવક લેગી કરવા ક્યા કર નાખ્યા એટલું જ નથી જોવાનું પણ એ આવક શેને માટે લેગી કરી અને એ હેતુઓ કેટલે અંશે પાર પડ્યા એ પહેલું જોવાનું છે.

તેથી સરકારને જે કામો સોંપાયેલાં છે તે કામો સરકાર બરોબર કરે છે કે નહીં તે તપાસવાની તક પ્રજાએ બજેટ સમયે લેવી જોઈએ. સરકાર પ્રજાની સમસ્યાઓ શા માટે હલ નથી કરતી એ તપાસવું જોઈએ. સરકાર પોતાનાં કામ બરોબર ન કરતી હોય તો વિરોધ પક્ષો ક્ષેત્રે કે બીજી સરકાર લાવો તો તે પણ ઉકેલ નથી. કારણ કે પ્રશ્ન એ નથી કે આ પક્ષ સારો કે બીજો પક્ષ, પ્રશ્ન એ પણ છે કે ખુદ આખું જે સરકારી તંત્ર છે તે પ્રજાની સમસ્યાઓ હલ કરવા માટે ઉપયોગી છે ખરું? પ્રજા સરકારને ખર્ચા કરવા માટે જે પૈસા આપે છે

તે યોગ્ય છે ?

બજેટ વખતે પ્રજાએ આ પ્રશ્નો ઉઠાવવાના છે. માત્ર નાણાપ્રધાને, ધારો કે ચા ઉપરનો કર ઘટાડ્યો એટલે ગૃહિણીઓ ખુશ થઈ ગઈ, કે સ્કૂટર ઉપરનો કર ઘટાડ્યો એટલે યુવાનો ખુશ થઈ ગયા કે આવકવેરાની મર્યાદા પાંચપચીસ હજાર વધારી એટલે જનતા ખુશ થઈ ગઈ, કે કંપનીઓ માટે કોઈ વેરામાં ફેરફાર કર્યા એટલે ઉદ્યોગપતિઓ ખુશ થઈ ગયા એ પૂરતું નથી. એટલાથી ખુશ થઈ જઈને આ મૂળ પ્રશ્નો ઉઠાવવાના બાજુએ ન મૂકાય. એ તો 'ખાળે ડૂબ્યા અને દરવાજા ખુલ્લા' જેવું થયું.

ઉપરાંત સરકાર કર તો ભાગ્યે જ ઘટાડે છે. મોટે ભાગે તો જનતા પર કરવેરાનો બોજ વધારે જ છે અને મોંઘવારી આસમાને ચડાવે છે અને એનું કારણ એમ આપે છે કે દેશના હિત માટે પ્રજાએ બલિદાન આપવું જોઈએ, પરંતુ તો પછી પ્રજાને પણ એ પૂછવાનો અધિકાર છે કે પોતે આપેલા બલિદાનથી દેશનું કયું હિત, કઈ રીતે, કેટલે અંશે સધાય છે ?

આ સવાલ મોડો પેચીદો છે, કારણ કે સરકારને જ્યારે લોકમત વડે ચૂંટાવાનું હોય છે ત્યારે મત માગવા ગરીબ લોકો પાસે જવું પડે છે કારણ કે મોટા ભાગની પ્રજા ગરીબ છે. પણ સરકારને જ્યારે પોતાના ખર્ચા કરવા બજેટ દ્વારા પૈસા ભેગા કરવાના હોય છે ત્યારે પૈસાદારો પાસે અને નોકરિયાતો પાસે જવું પડે છે, છેવટે પરદેશથી પણ પૈસા લાવવા પડે છે કારણ કે પૈસા ત્યાં છે. આમ બે બાજુ જુદાજુદા લોકોને ખુશ રાખવા પડે છે. એટલે આખી સરકારમાં નાણાપ્રધાન જુદા પડી જતા હોય છે. ઘણુંખરું એ રાજકીય વ્યક્તિ પણ નથી હોતા અને જાહેર જનતા સમક્ષ પણ ભાગ્યે જ જાય છે. સરકારને નોકરી આપનાર એક વર્ગ ગરીબ વર્ગ છે અને પૈસા આપનાર બીજો વર્ગ પૈસાદાર વર્ગ છે.

જો કે આનો અર્થ એ નથી કે ગરીબ લોકો સરકારને પૈસા નથી આપતા. સરકાર એમની ગરીબાઈ દૂર કરવાની તો બાજુએ, એમની પાસેથી પૈસા મેળવવામાં કશું બાકી નથી રાખતી. એમની જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખરીદવા માટે પણ એમણે કર ભરવા પડે છે. એટલે સુધી કે જે મીઠા પરનો કર નાબૂદ કરવા ગાંધીજીએ દાંડીકૂચ કરી હતી અને અંગ્રેજ સરકાર સામે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ શરૂ કર્યો હતો એ મીઠા પર ભારતીય સરકારે સત્તા પર આવતાંની સાથે કર નાબૂદ અને આજ સુધી કોઈ પણ પક્ષની સરકારે એ હટાવ્યો નથી ! કારણ કે મીઠાનો વપરાશ દરેકે દરેક વ્યક્તિ માટે જરૂરી હોઈ એના ઉપરના કરમાંથી સરકારને આવક થાય છે.

બીજું ઉદાહરણ છે શરાબનું. દારૂ ઉપરના કરવેરામાંથી સરકાર એટલી મોટી આવક કરે છે કે પ્રજામાં દારૂની લત ઓછી થાય એ સરકારી તિજોરીના હિતમાં નથી, તેથી આવી પ્રવૃત્તિઓ સમાજના હિતની વિરોધી હોવા છતાં સરકાર તે ચાલવા દે છે.

સંરક્ષણ ઉપરનો સરકારી ખર્ચ ઘણો હોય છે. જો પાકિસ્તાન સાથે લડાઈનું

કારણ ન રહે તો પ્રજા પરથી કરવેરાનો બોજો અત્યંત હળવો થઈ જાય; પણ બીજી બાજુ સરકારનો મોટો ભાગ બેકાર થઈ જાય, તેથી સરકાર એમ કરશે ખરી ?

કાપડની મિલો પાસેથી સરકાર સીધી અને આડકતરી રીતે ઘણી મોટી આવક મેળવે છે. એટલે સરકાર એમને પ્રોત્સાહન આપતી રહે છે. પરંતુ પ્રજાને તો જે પોતાને જરૂરી કાપડ દરેક સ્થળે રેંટિયો અને સાળથી બને તો તે માટે માત્ર ખરાબાની જમીન પર ઊગતું રૂ તથા નિવૃત્ત લોકોનો થોડો ઘણો સમય જ જોઈએ અને બીજો કોઈ ખર્ચ ન થાય. એટલે એ કાપડ ઘણું જ સસ્તું પડે. ઉપરાંત આના અનેક આર્થિક તેમ જ બીજા લાભ આપણે જોઈ ગયા છીએ. અત્યારે પ્રજાને જરૂરી કાપડ મિલોમાં બનતું હોવાથી એ કાપડ બનાવવા રૂ માટે જરૂરી ફળદ્રુપ જમીનથી માંડી ચંત્રો, વીજળી, વહીવટ, વેચાણ, વાહનવ્યવહાર વગેરેના અત્યંત મોટા ખર્ચા થાય છે. એટલે એ કાપડ ઘણું જ મોંઘું બને છે. પરંતુ મિલોને કારણે મળતી આવકને કારણે સરકાર આ દિશામાં પગલાં નથી ભરતી. શું પોતાની તિજોરી ભરવા સરકાર પ્રજાના હિતનો વિચાર નહીં કરે ? પ્રજાના હિતની વિરુદ્ધ ખુદ સરકારનું હિત હોઈ શકે ?

નાગરિકોએ એક તો એ વિચારવાનું છે કે સરકારે એમનાં ક્યાં કામો કરવાનાં છે ? અને તે કેવી રીતે ? સરકારે એ પ્રમાણે કામ કરે છે કે નહિ ?

તે સાથે નાગરિકોએ એ પણ વિચારવાનું છે કે સરકાર એમનાં કામ કરી શકે એમ છે ખરી ? સરકાર એ કામો કરવા ધારે તો પણ એ કામો પાર પાડવાની સરકાર પાસે શક્તિ છે ? એ કામો સરકારી તંત્ર દ્વારા પાર પાડી શકે એવાં છે ખરાં ? દાખલા તરીકે મોંઘવારી, બેકારી, ગુનાખોરી, પ્રદૂષિત હવાપણી, ખોરાક, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું ધૂંધળું ભવિષ્ય, પૈસાનું ગગડતું જતું મૂલ્ય વગેરે મુખ્ય પ્રશ્નો સરકાર ઉકેલી શકે ખરી ?

સરકારી તંત્ર પ્રજા માટે કેટલું કરી શકે એ વિચારવાનું છે. દેખીતું છે કે સરકાર પૈસા ખર્ચી શકે કે કાયદા કરી શકે. પરંતુ પ્રજાની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે જે વસ્તુની કમી છે તે પૈસાની કે કાયદાની નથી. આજે પ્રજાની મૂળ સમસ્યાઓ આર્થિક છે અને આ સમસ્યાઓનું મૂળ કારણ છે બજારનો અભાવ, જેને પરિણામે ઉત્પાદન અને રોજગારી ઘટતાં જાય છે. સરકાર પ્રશ્નો હલ નથી કરી શકતી તે આ કારણે. કારણ કે કોઈ સરકાર બજાર ઊભું ન કરી શકે.

એથી નાગરિકોએ પોતાના પ્રશ્નો હલ કરવા સરકાર તરફથી આશાં રાખવાને બદલે અત્યારનું અર્થતંત્ર બદલવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. બજાર સશક્ત કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ અને એ માટે અત્યારના વૈશ્વિક બજાર માટે ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગોને બદલે સ્થાનિક બજાર માટે ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગોનો રસ્તો વિચારવો જોઈએ.

સરકારે બજેટ રજૂ કરી પ્રજા પાસેથી પૈસા મેળવવાને બદલે પોતે પ્રજાનો વિકાસ કરશે એવી જાતે જ ધારી લીધેલી પોતાની જવાબદારી છોડી દેવી જોઈએ.

પસંદ કરવા જેવું શું છે ?

આખરે વડાપ્રધાને નાણાપ્રધાનનું રાજીનામું સ્વીકાર્યું નહીં પણ તે દરમિયાન દેશમાં ચર્ચા ચાલી કે નાણાપ્રધાને આપેલું રાજીનામું સ્વીકારવું જોઈએ કે નહીં, એ જાય તો શું થશે, નવા આવશે તો શું થશે, નવા કોણ આવશે, એ રાજીનામું પાછું ખેંચે એ માટે શું કરવું વગેરે. સંસદમાં આ અંગે લાંબી ચર્ચાઓ થાય અને છાપામાં એનાં મથાળાં આવે એ દેખીતું છે, પરંતુ વધારે ખળભળાટ થયો નહીં. નવી દિલ્હીમાં આ સમાચારોની ગરમી લાગે, કારણ કે ત્યાંના ઘણા લોકોનું જીવન રાજકર્તાઓની આસપાસ ગૂંથાયેલું છે. મુંબઈમાં એમની સમીક્ષા થાય, કારણ કે ત્યાં મોટા ઉદ્યોગો છે. પણ દેશનાં લાખો ગામડાંમાં આવા બનાવોની અસર નથી. દેશના સાઠ કરોડ લોકોના જીવનમાં આ બનાવોનું મહત્ત્વ નથી. કારણ કે અત્યારના નાણાપ્રધાનને આ કરોડો લોકોના પ્રશ્નો સાથે લેવાદેવા નથી. એમના નિર્ણયોની અસરો મોટા ઉદ્યોગો સુધી થાય છે. એટલે નાણાપ્રધાન ક્યારેક જાહેરમાં વાર્તાલાપ આપે છે તો તે ‘ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ’માં કે કોઈ મોટા ઉદ્યોગના સંમેલનમાં હોય છે અથવા તો વોશિંગ્ટનના ઓફિસરો સમક્ષ હોય છે. એમની પાસે દેશના કરોડો ગ્રામજનોને કહેવા માટે શું છે ? દેશનાં છ લાખ ગામડાંમાં કહેવા માટે શું છે ? શહેરોમાં પણ મોંઘવારી અને કચળતી જતી જાહેરસેવાઓને નાણાપ્રધાન રોકી નથી શક્તા. એટલે શહેરોમાં પણ એમની નીતિઓની અસર મોટા ઉદ્યોગપતિઓ પૂરતી રહે છે જેઓ બીજી બાજુથી સરકારને — અને વિરોધ પક્ષોને પણ — નાણાં પૂરાં પાડે છે. એટલે સમજી શકાય એમ છે કે નાણાપ્રધાન મોટા ઉદ્યોગોને પણ કેટલું કહી શકે !

જો કે, આમ માણસ ઉપર નાણાપ્રધાનની નીતિઓની એક અસર તો છે ! કે એની પાસેના નાણાનું મૂલ્ય ઝડપભેર ઘટી રહ્યું છે ! કારણ કે નાણાપ્રધાનના આંકડા હવે કરોડ, અબજ અને એથી પણ વધારે મીંડાંવાળા આવે છે એટલે અકિચન તો બાજુએ લાખ-બેલાખ સુધીની પણ મૂડી ધરાવતા દેશના ૯૫ ટકા લોકોની હસ્તી જ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે. આટલા ગંજવર આંકડાની રકમોમાં લેણદેણ કરતી સરકાર સામે આપણું કોઈ વજન જ ન રહે. આમ આપણને લાચાર બનાવી દેવામાં આવે છે. પોતાની પાસેના જૂજ શેરો-જો હોય તો-નો ભાવ જિંચો જશે કે નીચો એ સિવાય નાણાકીય નીતિ વિશે લોકોમાં ચર્ચા નથી થતી !

આ સમસ્યાનું મૂળ એમાં છે કે અત્યારના નાણાપ્રધાનનું અર્થશાસ્ત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય

અર્થતંત્ર (ગ્લોબલ ઈકોનોમી) ને માટે ઘડાયેલું છે. ખુદ સરકારે પણ આવા અર્થતંત્રને કારણે જરૂરી બને છે અને તે પોતાની શક્તિ પણ તેમાંથી મેળવે છે. તેથી સરકાર નાણાપ્રધાનને અને નાણાપ્રધાન સરકારને અને તે બંને મળીને આયાત-નિકાસ કરનારા મોટા ઉદ્યોગપતિઓને સાથ આપ્યા કરે છે. બીજી બાજુ, પૈસા મેળવવા માટે પ્રામાણિક ઉત્પાદનનો જ નહીં ચોરી-ધુમકીનો પણ બીજે રસ્તો હોઈ પૈસાની સર્વોપરિતા વધવાની સાથે ગુંડાઓનો વર્ગ પણ ઊભો થાય એ દેખીતું છે.

આથી આપણે આમ નાગરિકોએ એ વિચારવાની જરૂર છે કે નાણાપ્રધાન તેમ જ તેમને આનુષંગિક રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય અને આર્થિક સંસ્થાઓના અર્થશાસ્ત્રીઓનો ધંધો વકીલાત જેવો છે. છેલ્લાં બસો વર્ષોથી અર્થશાસ્ત્રીઓએ ગંજવર ચંત્રો વડે કરતા ઉત્પાદનની અને તેમાંથી પરિણમતા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની વકીલાત કરી છે. એને કારણે પૈસાની સર્વોપરિતા વધતી ગઈ છે અને પૈસો સરકારે તથા મોટા ઉદ્યોગપતિઓ પાસે ભેગો થયો છે. તેથી આ અર્થશાસ્ત્રીઓને પણ તેઓની સાથે નિસ્વત છે, નહીં કે આમપ્રજની સાથે. ગંજવર ચંત્રો દ્વારા થતા ઉત્પાદનને પરિણામે દેશની વિશાળ પ્રજા બેકારીમાં ધકેલાય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રને કારણે વાહનવ્યવહારથી માંડીને સંરક્ષણ સુધીની જરૂરી બનતી અનેકવિધ 'સેવાઓ'નાં માળખાંઓના જંગી ખર્ચાઓને પરિણામે દેશની વિશાળ પ્રજા મોંઘવારીમાં હોમાય તેની તે ચિંતા નથી કરતા. કરે તોય તે બેકારી કે મોંઘવારી અંગે કોઈ ઉપાય કરી શકે એમ નથી.

જો કે, અર્થશાસ્ત્રીઓને વકીલો પણ ન કહેવા જોઈએ, કારણ કે વકીલોને તો જો તે ખોટા ધંધા કરે તો સજા ફટકારી શકાય છે, જ્યારે અર્થશાસ્ત્રીઓ આખા સમાજનું નિકંદન કાઢે તો ય એમને સજા નથી કરી શકાતી.

એટલે આમનાગરિકોએ હવે જાતે જ જુદી જાતનું અર્થતંત્ર વિચારવું પડશે. ગામડાંના કરોડો લોકોએ એ તપાસવું પડશે કે ઇવનજરૂરી મુખ્ય વસ્તુઓના, ખાસ તો કાપડ અને બીજી ચીજોના ભાવો બજારમાં બહુ વધતા જાય છે પણ જો આપણા ગામના જ લોકો આપણે ત્યાંના જ કાચા માલમાંથી કાપડ અને આ બીજી વસ્તુઓ બનાવે તો આપણને તે ઘણી જ સસ્તી મળે. બીજું, એ કારણે આપણને પણ ધંધો કરવાની તક મળે અને તો આપણને એટલી બધી આવક થાય કે એમાંથી આપણે આપણા ગામમાં બનતી ઘણીબધી વસ્તુઓ મેળવી શકીએ. આ પ્રમાણે ઉત્પાદન આપણે અત્યંત ઓછા ખર્ચે કરી શકીએ એટલે વસ્તુઓની ઘણી છત રહે. ઉપરાંત આ પ્રમાણે ઉત્પાદન આપણે આપણા ગામમાં જ બનતાં સાધનોથી કરી શકીએ તેથી પૈસા કે સરકારની જરૂર ન રહે તેથી અત્યારના તંત્રની બધીઓમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ. એ માટે ગામડાંમાં કાપડ તદ્દન ઓછા ખર્ચે બનાવવાનું શરૂ કરી શકીએ અને એની પાછળ બીજા ઉદ્યોગો.

અર્થશાસ્ત્ર અંગે આ જાતની ચેતવણી આપી હતી જોગાનુજોગ એક વકીલે, ગાંધીજીએ. “ભારતીય અર્થશાસ્ત્રનો પાઠ્યક્રમ” નામના લેખમાં તે કહે છે કે “ભારતની

સંસ્કૃતિ તેનાં ગામડાંની સ્થિતિ પર અને તેમના સંપૂર્ણ વિકાસ પર અવલંબે છે. એમ માનીને નીચેનો પાઠ્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાપકે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને કોઈ ગામમાં જવું જોઈએ અને ત્યાં જઈ તે વિદ્યાર્થીઓ પાસે ગામડાને લગતી હકીકતો એકઠી કરાવવી જોઈએ અને એ રીતે તેમને અર્થશાસ્ત્રનો પદાર્થપાઠ આપવો જોઈએ...

આવાં પૂરેપૂરાં નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ પછી વિદ્યાર્થી પોતે પોતાના વિચાર સ્થિર કરે અને ગામડાની સ્થિતિ સુધારવા ક્યા ક્યા ઉપાયો લેવા જોઈએ એ બતાવે.”

અત્યારનું અર્થશાસ્ત્ર આનાથી તદ્દન ઊલટું જ છે. વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંના નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરીને લોકોની જરૂરતો શી છે અને તે કેવી રીતે પૂરી પડે તથા ગામડાની સંપત્તિમાંથી તેને સમૃદ્ધ કેવી રીતે કરાય તે તપાસવાનું તો બાજુએ, ગામડાનો વિચાર સુદ્ધાં કરવાનો નથી હોતો. ખુદ નાણાપ્રધાનની જ વિચારસરણી એ જાતની નથી. એટલે એમની પાસે દેશના યુવાનોને, દેશની નવી પેઢીને કહેવા માટે કોઈ સંદેશો પણ નથી.

ઊલટાનું નવી પેઢીને તો તેઓ બેકારીમાં અને મોંઘવારીમાં તથા તેમાંથી પરિણમતી ગુનાખોરીમાં ધકેલી રહ્યા છે. એવા દિવસો આવ્યા છે કે ઘરમાં બાપની આવક ચાલુ છે પણ જુવાનજોધ દીકરો બેકાર છે, એને કોઈ આવક નથી. બેકારીને કારણે ઘણા જુવાનો માટે પરણવાનું સુદ્ધાં મુશ્કેલ બની ગયું છે, જીવન જ અર્થહીન બની ગયું છે.

નવી પેઢીની બેકારી દૂર કરવાનો ઈલાજ છે નાણાપ્રધાનની ખુદની બેકારી. બેમાંથી શું પસંદ કરવા જેવું છે? એટલે નવી પેઢીએ જાતે જ આ ઈલાજ કરવો પડશે.

યુવાનોએ તેથી પોતે જ નેતાગરી લઈને ગ્રામનિર્માણ કરવું પડશે, દેશનાં લાખો ગામડાંને તેમની પોતાની કુદરતી સંપત્તિ અને માનવશક્તિથી તેઓ સમૃદ્ધ કરી શકશે અને એ દ્વારા તેઓ નાણાપ્રધાન જે નથી કરી શકતા તે કરી શકશે — દેશને બચાવીને, ઊભો કરીને, સશક્ત અને સમૃદ્ધ કરી શકશે.

કયું ઉત્પાદન સારું : દેશી, પરદેશી કે આપણા ગામનું ?

પુરુષોત્તમભાઈ ઓસ્ટ્રેલિયામાં યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક તથા ત્યાંના એક સામયિકના તંત્રી છે. અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે મને પહેલી વાર મળતા હતા છતાં એમનો ઉદ્દેગ અને અર્જપો બહાર આવી ગયો : આજે સવારે મેં જોયું કે હું જ્યાં ચા પીઉં છું તે દુકાન અને એની બાજુમાંની ધોળીની દુકાન, દરજીની દુકાન, પાનની દુકાન વગેરેને કાઢી નાખવામાં આવી હતી, કારણ કે આવતી કાલે ત્યાં નજદીકમાં નાણાપ્રધાનનું ભાષણ છે !

અને બીજી બાજુ પરદેશની કંપનીઓને એમનો માલ અહીં ઠાલવવા અને ઠોકવા માટે બધા રસ્તા ખોલી આપવાના છે. કૌશિકે પણ પોતાનો રોષ ઠાલવ્યો. જુઓને આ ગેટ કરાર.

એક મુદ્દો એ જોવાનો છે કે ગેટ - જનરલ એગ્રીમેન્ટ ઓન ટ્રેડ એન્ડ ટેરીફ - એ તો થોડાક ધનિક ઔદ્યોગિક દેશોએ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના નિયમો, આયાત-નિકાસ પરના અંકુશો અને જકાતોના દર વગેરે નક્કી કરવા માટેની ઊભી કરેલી સંસ્થા છે પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના આ જ બધા નિયમો નક્કી કરવા માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની પણ સંસ્થા છે, અન્કટાડ - યુનાઈટેડ નેશન્સ કોન્ફરન્સ ઓન ટ્રેડ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ. પણ અન્કટાડ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સંસ્થા હોઈ એમાં દુનિયાના બધા દેશોને મતાધિકાર છે, એમાં બધા ૧૮૦ દેશો પોતાનો અવાજ ઉઠાવી શકે છે એટલે ધનિક દેશો સંખ્યામાં થોડા હોવાથી તેઓ પોતાનું ધાર્યું અન્કટાડમાં સહેલાઈથી ન કરી શકે. એથી એમણે અન્કટાડ હોવા છતાં પોતાની રૂએ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનાં ધારાધોરણો ઘડવા, જકાત-પરવાનાની નીતિઓ નક્કી કરવા બીજી સંસ્થા ગેટ શરૂ કરી. ગેટ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની બહાર હોવાને કારણે એમાં બધા દેશોને મતાધિકાર ન હોય, એના અધિકારીઓના પગાર અને સંસ્થાના ખર્ચા ધનિક દેશો તરફથી પૂરા પડાય એટલે એમાં ધનિક દેશોનું વર્ચસ્વ ચાલે એ દેખીતું છે. હવે ધનિક દેશો માટે દુનિયામાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ટકવાનું અને આગળ વધવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે અને એમને ત્યાં બેકારી વધવા માંડી છે. એટલે તેઓ અન્કટાડને બાજુએ રાખીને ગેટ દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના નિયમો નક્કી થાય એનો આગ્રહ હવે વધુ રાખે છે અને આપણી પાસે તથા આપણા જેવા બીજા દેશો પાસે એ સ્વીકારવે છે. ધનિક દેશોએ છેલ્લાં બસો વર્ષથી ચંત્રો વડે મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરીને અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વડે એને પરદેશોમાં વેચીને દુનિયામાં પોતાની સમૃદ્ધિ, પોતાની સત્તા, પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સંજ્ઞ્યું છે. તેને ટકાવી રાખવા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ક્ષેત્રે પોતાની રૂએ નિયમો ઘડાય અને પરદેશનાં બજારો પોતાને મળતાં રહે એ જરૂરી છે. એટલે

તેઓ સામ-દામ-દંડ-ભેદ બધા રસ્તાઓ લઈને એમનો માલ અહીં અને બીજે ઠોકશે.

આના અંગે શું થઈ શકે ?

અત્યારની આર્થિક વિચારસરણી તો આ દલીલને તાર્કિક બતાવે છે, કારણ કે ગ્રાહકને ચીજવસ્તુઓ સસ્તી મળે અને નવી ને નવી તથા વધુ ને વધુ મળે એ ધ્યેય છે. જે પરદેશની કંપનીઓ આપણા બજારમાં આપણા દેશની કંપનીઓ કરતાં વધુ સસ્તાં કોમ્પ્યુટર, રેફ્રિજરેટર, ટેલિફોન, ટેલિવિઝન, સિન્થેટિક કાપડ અને બીજી વસ્તુઓ અને વધુ સસ્તું રાસાયણિક ખાતર અને મીઠું આપી શકે તો એનો શા માટે પ્રતિકાર કરવો એમ દલીલ થાય છે. અત્યાર સુધી તો આયાત-જકાતની નીતિઓ અને નિયમો વડે આપણે ત્યાં આવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતી કંપનીઓને સંરક્ષણ આપવામાં આવતું હતું પણ હવે મુક્ત બજારની વિદેશવેપાર નીતિ યોગ્ય છે એ દલીલ આગળ ધરીને આયાત ઉપરનાં નિયંત્રણો દૂર કરી વિદેશી કંપનીઓને અહીં આવવા દેવામાં આવશે.

કૌશિક કહે પણ આપણને તો એમ કહેવામાં આવે છે કે મુક્ત વિદેશવેપારની નીતિને કારણે આપણા દેશની કંપનીઓ વિદેશોમાં એમની નિકાસ વધારશે અને આપણો દેશ દુનિયામાં આર્થિક મહાસત્તા બનશે.

તું ધોળે દિવસે તારા જુએ છે કૌશિક ? આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં આજે દુનિયાના દેશો વચ્ચે કેટલી ગળાકાપ તીવ્ર હરીફાઈ છે તે તું જાણે છે ? ભલભલા જાપાન, જર્મની, કોરિયા અને અમેરિકા જેવા દેશોની કંપનીઓ ત્યાં હાફે છે અને પ્રતિસ્પર્ધી પોતાને ક્યારે ફેડી દેશે એ ભયથી ચિંતામાં છે. દુનિયાના ૧૮૦ દેશોમાંથી આપણા જેવા અનેક દેશો અંદર પેસવા માગે છે. હવે તો ચીન, રશિયા અને પહેલાના સામ્યવાદી દેશો પણ આ તરફ વળ્યા છે. આ મહાયુદ્ધમાં આપણા દેશના વેપારીઓ જીતે અને જીતે તો કેટલા જણ જીતે અને સતત હરીફાઈમાં કેટલો વખત ટકે એ તો તું વિચારી જો ? અને આપણા થોડાઘણા ઉદ્યોગપતિઓ થોડેઘણો સમય જીતે તોપણ આપણી ૯૩ કરોડની પ્રજાને એનો શો લાભ થાય ? અને એ વેપારીઓ જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધામાં ટકી ન શકે ત્યારે પોતે પણ કેટલા ફેંકાઈ જાય ?

તો આપણા દેશની કંપનીઓએ આનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ ?

એ નથી કરતી એનું કારણ એ છે કે આજે આપણા દેશની ઘણીખરી મોટી કંપનીઓએ પરદેશની કંપનીઓ સાથે સહયોગ કરેલો જ છે અને એમની નજર પણ પરદેશ ભણી છે. દેશની ઘણી કંપનીઓ પરદેશની કંપનીઓની અહીં કામ કરતી શાખાઓ જ છે.

બીજું કે પરદેશની કંપનીઓ આપણે ત્યાં એમનો માલ વેચીને આપણને બેકાર કરે એ તો બાજુએ, અત્યારે જ આપણા જ દેશની મોટી કંપનીઓએ આપણને બેકાર કરેલા જ છે.

આ કારણોએ પરદેશની કંપનીઓ ખરાબ અને આપણા દેશની સારી એ દલીલ દીલી પડી જાય છે.

તો શું આપણા જેવા દેશોના લોકોએ માત્ર પ્રેક્ષક બનીને બધું જોયા કરવાનું અને મૂંગે મોઢે જે થાય તે સહન કરવાનું ?

હવે તો દેશ શબ્દ ભૌગોલિક અને રાજકીય અર્થમાં રહ્યો છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ તો

દેશોને બદલે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓની અને બહુરાષ્ટ્રીય તંત્રોની અને બહુરાષ્ટ્રીય બેન્કોની સત્તા ચાલે છે. આ કંપનીઓને કોઈ દેશો પ્રત્યે પોતાની જવાબદારી નથી લાગતી. દાખલા તરીકે, અમેરિકામાં આવેલી કોઈ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીના વડાને અમેરિકા વિદેશ-વેપારમાં નફો કરે છે કે ખોટ એની પરવા પણ નથી હોતી. એમનું તો એકમાત્ર ધ્યેય પોતાને માટે પૈસા કમાવાનું છે. અને આવી ઘણી કંપનીઓનાં નાણાં એટલાં બધાં વધારે છે કે એ ઘણા દેશોની રાષ્ટ્રીય આવક કરતાં પણ વધારે છે. આ કંપનીઓનું લક્ષ્ય પૈસાને પરમેશ્વર માનીને વધુ મોટાં યંત્રો વડે વધુ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન અને વધુ મોટા પ્રમાણમાં વિદેશ વેપાર વડે એને વેચીને વધુ નફો કરવાનું છે. આને કારણે દરેક દેશોમાં પૈસાદારો અને ગરીબો વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે અને દુનિયાભરમાં બેકારી વધતી જાય છે જે અસાધ્ય બની ગઈ છે, એને માટે અત્યારના અર્થતંત્ર પાસે કોઈ ઉપાય નથી.

મને તો ગૂંજામણ અનુભવાય છે, કૌશિકે કહ્યું.

પણ તું મનને શાંત કરીને બીજી બાજુ વિચાર કર. ખરેખર તો યંત્રોથી વસ્તુઓ સસ્તી બને છે એ મૂળ વાત જ ભ્રમ છે. પછી યંત્રોથી એ વસ્તુઓ આપણા દેશમાં બને કે બીજા દેશમાં. આપણા દેશની કંપનીમાં બને કે બીજા દેશની કંપનીમાં કે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીમાં. યંત્રો વાપરવાથી શ્રમશક્તિનો બચાવ થાય એમ આપણે જોઈએ છીએ, જો કે તે સાથે બેકારી વધે એની સામે આંખ આડા કાન કરીએ છીએ, પણ આપણે જે નથી જોતા તે એ કે યંત્રો વાપરવાથી શ્રમશક્તિનો તથા ખર્ચનો બચાવ થવાને બદલે તેમાં વધારો થાય છે, કારણ કે યંત્રોથી ઉત્પાદન કરીએ તો તે ઉત્પાદન ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થતું હોવાથી એને વેચવા માટે દૂરના પ્રદેશોમાં બજારો શોધવાં પડે. એને માટે કાચો માલ પણ વધારે અને અમુક જાતનો જોઈએ એટલે એ તેમ જ ઉત્પાદન માટે જરૂરી બીજી વસ્તુઓ બીજા પ્રદેશોમાંથી લાવવી પડે, મોટા પ્રમાણમાં નાણાં ઊભાં કરવાં પડે, એટલે સરવાળે આ બધાંનો ખર્ચ એટલો બધો વધી જાય કે શ્રમશક્તિ બચાવ્યાનો ફાયદો રહે નહીં. આ જાતના ગંજાવર ઉત્પાદન અને વેચાણને કારણે વોહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, જહેરખબરો, બેન્કો, સરકારો, જસૂસો, કોભાંડો, ત્રાસવાદ, સંરક્ષણ વગેરેનું જાળું વધુ ને વધુ જટિલ થતું જાય અને એ બધાના જબરદસ્ત ખર્ચા છેવટે તો ઘરાક પર પડે.

આની સરખામણીમાં કોઈ પણ સ્થળે સ્થાનિક કાચા માલમાંથી સ્થાનિક તફાન સસ્તો સાધનો વડે સ્થાનિક બજાર માટે બનાવેલો માલ હંમેશાં અત્યંત વધારે સસ્તો પડે. દાખલા તરીકે કોરિયાની મિલનું સિન્થેટિક કાપડ આપણા દેશની મિલના સિન્થેટિક કાપડ કરતાં સસ્તું હોઈ શકે પણ આપણા ગામના જ કપાસમાંથી — શેરડીમાંથી સિન્થેટિક જેવા રેષા પણ બની શકે તેમાંથી — આપણા ગામના જ વણકર પાસે બનાવેલા કાપડ કરતાં કદી સસ્તું ન હોઈ શકે.

આજના જ છાપામાં છે કે મોરબીના એક કારીગરે માત્ર પચાસ જ રૂપિયામાં માટીનું રેફ્રિજરેટર સુદ્ધાં બનાવ્યું છે, જેમાં પાણી ઠંડું થાય છે અને ખોરાક તાજો રહે છે અને વીજળીના ફિજ કરતાં વધુ તાજો રહે છે. એ દરેક જગાએ બની શકે અને મળી શકે.

તે જ રીતે આપણી બધી જરૂરિયાતો માટે આપણા જ ગામમાં વસ્તુઓ બનાવીએ અને સેવાઓ ઊભી કરીએ તો પરદેશની કે દેશની કોઈ પણ કંપનીની વસ્તુઓ કરતાં તે અનેક ગણી સસ્તી બનશે.

અને વધુ સુંદર તથા ગુણવત્તામાં વધુ સારી પણ, કૌશિકે ઉમિર્યું, કારણ કે અત્યારે તો આપણા ગામમાં મોટા ભાગના લોકો બેકાર-અર્ધબેકાર છે એટલે એમની આવડતો પણ મુરઝાઈ ગયેલી છે પણ જો બધાને ધીકતા ધંધા ગામના જ બજાર માટે મળે તો એમની આવડતો પણ ખીલી શકે અને કળાકારીગરી વિકસી શકે.

મુક્ત વિદેશવેપારમાં કોઈ મુક્તિ નથી. એ તો ઊલટું, પરદેશની કંપનીઓને આપણું બજાર સોંપી દઈને એમની શેહમાં રહેવાની ગુલામી છે. આપણા અત્યસરના અર્થતંત્રમાં પણ કોઈ મુક્તિ નથી, કારણ કે એમાં દેશનું બજાર દેશની થોડીઘણી કંપનીઓના હાથમાં સોંપી દઈને બાકીના કરોડો લોકો એમની આર્થિક સત્તા નીચે રહે છે. પ્રજાને બેકાર બનાવનાર પરદેશી નહીં પણ દેશી મોટી કંપનીઓ છે. પ્રજાને મુક્તિ તો ત્યારે મળે જ્યારે દરેક સ્થળે પોતાના સ્થાનિક બજાર માટે લોકો પોતે ઉત્પાદન કરે. એ શક્ય પણ છે, કારણ કે દરેક સ્થળે સ્થાનિક બજાર માટેનું સ્થાનિક ઉત્પાદન બીજા કોઈ પણ ઉત્પાદન કરતાં ઘણું વધારે સસ્તું છે. એમાં લોકોને મુક્તિ જ નહીં, સમૃદ્ધિ પણ મળે, કારણ કે સ્થાનિક બજાર માટેના ઉત્પાદન માટે યંત્રોની જરૂર ન રહે અને સહુને રોજ મળે. બીજી બાજુ એમાં વાહનવ્યવહારથી માંડીને બેન્કો સુધીનાં તંત્રોની જરૂર પણ ન પડે. એટલે એ અઢળક ખર્ચનો અત્યારનો અસહ્ય બોજો હજવો થાય. સ્થાનિક બનતી વસ્તુઓ આપણને સસ્તી પણ પડે અને સહુને રોજ મળવાથી સહુ તે મેળવી પણ શકે.

ગાંધીજીએ જે ‘સ્વદેશી’ વસ્તુઓ વાપરવાનું કહ્યું હતું તેનો અર્થ પણ દેશી નહીં પણ સ્થાનિક બનતી વસ્તુઓ છે. દાખલા તરીકે એમણે કહ્યું હતું બિહારનો માણસ મુંબઈમાં બનતું કાપડ પહેરે એ સ્વદેશી નથી. પોતાના ગામમાં બનતું કાપડ પહેરે એ જ સ્વદેશી છે. પોતાના ગામમાં જો કોઈ વસ્તુ ન બની શકે તો પોતાના જિલ્લામાં બનતી વસ્તુ લે. પોતાના ગામમાં અને બાકી રહે તે જિલ્લામાં આપણને જરૂરી બધી વસ્તુઓ, અને તે સુંદર ગુણવત્તાની, બનાવવાનું શક્ય છે.

આ વાત સ્થાનિક છે અને સાથે જગતવર્તી પણ છે. કારણ કે એ બધાં જ સ્થળે, બધા જ દેશોમાં શક્ય છે.

બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ આજે બજારો શોધવા મરણિયા પ્રયાસો કરી રહી છે પરંતુ તેઓ અનિવાર્યપણે જે વ્યાપક બેકારી સર્જે છે તેને કારણે એમને બજારો મળેલાં હશે તો પણ તે મરેલાં હશે. ગેટના ચે ગેટ કરારો લાવે તો પણ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ લાંબુ ટકી શકે એમ નથી. ગંજાવર મોટે પાયે કરેલું ઉત્પાદન વેચી નહીં શકે ત્યારે નફાને બદલે ખોટમાં જશે.

ભવિષ્યની દુનિયામાં સ્થળસ્થળે સ્થાનિક બજારો માટે સ્થાનિક ઉત્પાદન થશે. આજે જેમ લોકો પોતપોતાને ત્યાં પોતાનો ખોરાક રાંધે છે તેમ પોતપોતાના ગામમાં પોતાને જરૂરી વસ્તુઓ થોડી જ મહેનત અને સમયમાં બનાવશે, તેથી સમૃદ્ધ તેમ જ સ્વતંત્ર હશે.

૩૪

બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓની બેધારી તલવાર

અઢળક નફો કરતી અને અદ્યતન ટેકનોલોજીનાં ચંત્રો ધરાવતી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ આપણા દેશમાં આવશે, આપણે ત્યાં એમની શાખા નાખશે, આપણા લોકોને મજૂરી આપશે, આપણો કાચો માલ ખરીદશે, આપણને એમની ઉત્પાદન કરેલી વસ્તુઓ આપશે, એટલે આપણે તો જાણે ન્યાલ યર્થ જઈશું એમ ભ્રમ ઊભો કરવામાં આવે છે.

પરંતુ દેખીતું છે કે આ હાઈ-ટેક બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ એમના પોતાના લાભ માટે અહીં આવવા માગે છે. આપણા દેશમાં એ ઉત્પાદન કરે, કે કાચો માલ ખરીદે, કે તૈયાર વસ્તુઓ વેચે, કે આપણા દેશની કંપની સાથે સહયોગ કરે તો પણ એ બધી જાતના જોડાણોમાં નાણાં આ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓનાં હોવાનાં, ટેકનોલોજીની જાણકારી, મશીનો વગેરે પણ એમનાં હોવાનાં, મજૂરોથી માંડીને મેનેજરો સુધીના પગાર એમના તરફથી હોવાના એટલે જોડાણ ગમે તે જાતનું હોય પણ પકડ અને વર્ચસ્વ એમનાં રહેવાનાં એથી એમની શસ્ત્રો આપણે માનવી પડવાની.

ઉપરાંત એ પણ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ પણ ઉત્પાદનની ભાગીદારીમાં કાચોમાલ વેચનારને નહીં પણ એ માલમાંથી તૈયાર વસ્તુ ઉત્પાદન કરીને વેચનારને ફાયદો થાશે વધારે થાય. એ અનેક ગણો ફાયદો કરવા માટે તો કાચો માલ ખરીદવામાં આવે છે. તે જ રીતે, કોઈપણ ઉત્પાદનમાં મજૂરીએ રહેનારને નહીં પણ મજૂરીએ રાખનાર માલિકને ફાયદો હોય એ પણ સ્પષ્ટ છે. મજૂરને તો માલિક શક્ય તેટલો ઓછો દર આપે છે અને એની પાસે કામ કરાવીને એ ઉત્પાદનના વેચાણમાંથી નફો કરવા તો એને મજૂરીએ રાખે છે.

એટલે આપણને જે કહેવામાં આવે છે તે તો ઊલટું છે. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ આપણા દેશની ખેતપેદાશો અને કુદરતી કાચો માલ ખરીદશે તો આપણી નિકાસો વધશે અને આપણને હંડિયામણની કમાણી થશે. અને એ કંપનીઓ અહીં ઉત્પાદન કરે તો આપણા દેશમાં રોજગારી વધશે. પરંતુ કાચો માલ વેચવો અને મજૂરી મેળવવી એ તો ખોટનો ધંધો છે. એ તો આપણું શોષણ છે. નફાનો ધંધો તો માલિક બનવામાં અને કાચા માલમાંથી તૈયાર વસ્તુ બનાવવામાં છે. માલિક મટીને મજૂર બનવું એટલે ગુલામી અને ગરીબાઈમાં સપડાવું.

આ અંગે આપણે શું કરી શકીએ? એ જોવા માટે પરેલાં એ જોઈએ કે આ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ આપણને રોટલાના ટુકડાની જેમ જૂજ પૈસા નાખીને પોતે કેવી રીતે ધંધો કરે છે!

નફો વધારવો એ જેનું ધ્યેય છે એવી આ કંપનીઓ આપણે ત્યાં શા માટે

આવે છે? ક્યા હેતુથી આવે છે? શું મેળવવા આવે છે?

એક તો એમને આપણા દેશના કાચા માલ, ખેત પેદાશો, ખનિજ સંપત્તિ, વનસંપત્તિ વગેરેમાં રસ હોય છે. સમશીતોષ્ણ અને ઉષ્ણ કટિબંધોના દેશોમાં અનેક પ્રકારની કુદરતી સંપત્તિ છે જે શીત કટિબંધમાં આવેલા ધનિક દેશોમાં નથી. ઉપરાંત, એમને ત્યાં કેટલીક કુદરતી સંપત્તિ હોય તોય પોતાનાં જંગલો, પર્યાવરણ વગેરે સાચવી રાખવા તેઓ પોતાનો કાચો માલ વાપરવાને બદલે એ બહારથી લાવવાનું પસંદ કરે છે. બીજી બાજુ, આપણો દેશ આવો કુદરતી માલ વેચે ત્યારે આપણને સારી કિંમતો મળતી હોય એમ લાગે, પરંતુ એ કુદરતી માલમાંથી જ્યારે તૈયાર વસ્તુઓ બનીને આપણા દેશમાં વેચાવા આવે ત્યારે એ વસ્તુઓ ઘણી વધારે મોંઘી હોવાની. દાખલા તરીકે, દવાઓ બનાવનારી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ આપણે ત્યાં ઔષધીય વનસ્પતિઓ ખરીદે ત્યારે આપણને વધારે ભાવ આપતી હોય એમ લાગે તોય એ ભાવોના પ્રમાણમાં દવાઓ ઘણા મોંઘા ભાવે વેચે.

બીજું, આ કંપનીઓની નીતિ 'તારું મારું સહિયારું' અને મારું મારા બાપનું' જેવી હોય છે. કોઈ કાચા માલમાંથી તૈયાર વસ્તુ બને એ વચ્ચે ઘણી ઉત્પાદનપ્રક્રિયાઓ હોય છે એમાંથી જે ઉત્પાદનપ્રક્રિયાઓ કપરી તથા સસ્તી મજૂરી માગનારી અને પ્રદૂષણ પેદા કરનારી હોય છે તે આપણા દેશમાં કરવામાં આવે છે અને ઉપરથી આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે આપણા દેશમાં રોજગારી આપવામાં આવે છે, પરંતુ જે ઉત્પાદનપ્રક્રિયાઓ પ્રદૂષણરહિત અને નફાકારક હોય છે તે કંપનીના માલિકો પોતાના દેશમાં કરે છે.

એક દાખલો લેવાથી આ સ્પષ્ટ થશે. દુનિયામાં આજે જેટલું એલ્યુમિનિયમ વપરાય છે તેનું મોટા ભાગનું ઉત્પાદન પાંચથી સાત બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ કરે છે. એ અમેરિકા, કેનેડા, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, રશિયા વગેરેમાં આવેલી છે. એલ્યુમિનિયમનો વપરાશ વીજળીના તારથી માંડીને વિમાનો સુધીની વસ્તુઓમાં એટલે કે ઘણો જ હોય છે અને એ ધાતુ હલકી હોવાથી સંરક્ષણમાં પણ એનો ઘણો વપરાશ હોય છે. એટલે આ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓનું ઉત્પાદન અને એમના નફા કેટલા ગંજાવર છે એ સમજી શકાય તેવું છે. બીજી બાજુ એલ્યુમિનિયમ જે મૂળ ખનિજમાંથી બને છે તેનું નામ બોક્સાઈટ છે અને આ બોક્સાઈટ પૃથ્વીના ઉષ્ણ કટિબંધના દેશોમાં એટલે કે કેરેબિયન દેશો, લેટિન અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ, મધ્ય આફ્રિકા, ભારત, ઈન્ડોનેશિયા વગેરેમાં ઘણા પ્રમાણમાં મળે છે. બોક્સાઈટમાંથી છેલ્લે એલ્યુમિનિયમ બને એ વચ્ચે ઘણી પ્રક્રિયાઓ હોય છે. એમાં વચ્ચે એલ્યુમીના નામની ધાતુ બને ત્યાં સુધીની ઉત્પાદનપ્રક્રિયાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રદૂષણ કરે છે. એ ઉત્પાદનમાં મજૂરો પણ ઘણા જોઈએ અને એ જોખમી કામ કરવા તૈયાર હોવા જોઈએ. એટલે એલ્યુમિનિયમની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ઉષ્ણ કટિબંધના દેશોમાંથી બોક્સાઈટ ખરીદવાને બદલે તે દેશોમાં આર્થિક સહયોગ કરી એલ્યુમીના બને ત્યાર સુધીનું ઉત્પાદન ત્યાં સાવ ઓછી મજૂરી આપીને કરે છે અને પછી પ્રદૂષણરહિત એલ્યુમીના પોતાના દેશમાં લાવી એમાંથી એલ્યુમિનિયમ પોતાને ત્યાં બનાવીને આખી દુનિયામાં વેચે છે અને એલ્યુમિનિયમ અનેક વસ્તુઓ માટે જરૂરી હોવાથી અઢળક નફો કરે છે.

આપણા દેશમાં આ જાતની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ મજૂરો રાખે કે નોકરીઓ

આપે ત્યારે તેના મજૂરીના દર આપણે ત્યાં મળતા મજૂરીના દર કરતાં વધારે હોય એટલે આપણા લોકો એ મજૂરી મેળવવા આકર્ષાય એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ પણ આપણે જે જોતા નથી તે એ કે આ જાતની ઉત્પાદનવ્યવસ્થાને કારણે બજારમાં જે વસ્તુઓ આવે છે તેમની કિંમતો ઘણી વધારે ઊંચે ચડે છે. એટલે મજૂરીની આવક વધારે થઈ હોય તો પણ એનો ફાયદો નથી રહેતો અને જે બધાંને આ મજૂરી નથી મળતી એમને તો મોંઘવારીમાં ટકવું મુશ્કેલ થાય છે. બહુરાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનને કારણે વાહનવ્યવહાર, સંદેશવ્યવહાર, વીજળી વગેરે જાહેર સગવડોની કિંમતો પણ વધતી જાય છે.

ઉપરાંત બહુરાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનને કારણે આપણી પરદેશી હાંડિયામણની જરૂરિયાત વધે છે અને તેથી એ કમાવા માટે આપણે વધુ ને વધુ કાચો માલ વેચવો પડે છે. દેશમાં કાચા માલનો પુરવઠો ઘટતાં અહીં નુકસાન થાય છે.

પરિણામે પરદેશી ચલણનું વર્ચસ્વ અને એની કબજૂ વધે છે. જમૈકાના એક હોટેલના પરિચારકે કહ્યું કે અમારા સમુદ્રતટે એક આલીશાન હોટેલમાં એક ધનિક પરદેશીએ અમને ખરાબ રીતે હાથૂત કર્યા. રમણીય સમુદ્રતટ અમારો, હોટેલ બાંધેલી અમે, ભોજન બનાવેલું અમે, એને સજવટ સાથે પીરસેલું અમે, છતાં એ પરદેશીએ અમારું સખત અપમાન કર્યું. એટલા જ કારણેને કે એના હાથમાં ડોલરનો સિક્કો છાપેલી નોટ હતી ?

આ મૂળ સબક શીખવાનો છે. આ મૂળ સમસ્યા છે. જે આપણે ડોલરની ગુલામીમાંથી, એની જરૂરમાંથી છૂટી શકીએ તો બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ આપણા પર જે ગુલામી અને ગરીબાઈ લાદે છે તેમાંથી છૂટી શકીએ.

ડોલરની જરૂરમાંથી કેવી રીતે છૂટી શકાય ? આપણા કાચા માલમાંથી આપણે જરૂરી વસ્તુઓ જાતે બનાવીને. અને તે પણ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ કરતાં વધારે સારી અને સસ્તી બનાવીને. આ જાતનું ઉત્પાદન આપણે અદ્યતન ટેકનોલોજી અને યંત્રોથી તો ન કરી શકીએ કારણ કે એ એટલા મોટા પાયા પર થાય કે એને પરદેશોમાં વેચવું પડે. એમાં આપણે મહાકાચ કંપનીઓની સામે ન ટકી શકીએ. પરંતુ આપણે કાચા માલમાંથી આપણે જરૂરી વસ્તુઓ બીજી રીતે પણ બનાવી શકીએ — સાદાં સાધનોથી. એ રીતે દરેક સ્થળે ઉત્પાદન સ્થાનિક બજાર માટે કરીએ તો એમાં ઉત્પાદનખર્ચ ઘણો જ ઓછો આવે, કારણ કે વાહનવ્યવહારથી માંડીને જાહેરખર્ચો અને બેન્કો સુધીના કંપનીઓના બધા ખર્ચા આપણને ન આવે. એટલે કોઈ પણ કંપની એનાથી ઓછા ખર્ચે ઉત્પાદન ન કરી શકે અને તેથી આપણી સાથે હરીફાઈમાં ન ટકી શકે.

તો આપણા કાચા માલના ઉત્પાદકોને પણ બહુરાષ્ટ્રીય કંપની કરતાં આપણને કાચો માલ વેચવામાં વધુ લાભ થાય. દાખલા તરીકે કેરીના ઉત્પાદકો ઉત્તમ કેરી પરદેશમાં વેચે છે કારણ કે ત્યાંથી તેમને વધુ પૈસા મળે છે. પરંતુ એ પૈસામાંથી તેઓ જેટલી વસ્તુઓ ખરીદે છે તેનાથી વધારે વસ્તુઓ અને વધુ સારી વસ્તુઓ જે તેમને સ્થાનિક બજારમાંથી જ એટલી કેરીના બદલામાં મળે તો તેમને પરદેશમાં વેચવાનું આકર્ષણ ન રહે. એ જ પ્રમાણે રૂ, ઔષધીય વનસ્પતિઓ, ખનિજો વગેરેની બાબતમાં પણ આ શક્ય છે.

એટલે આપણે જો દરેક સ્થળે આપણા માટે વસ્તુઓ આપણે ત્યાં સ્થાનિક ધોરણે બનાવી એમનો અરસપરસ વિનિમય કરીએ તો ઘણા સમૃદ્ધ થઈ શકીએ અને કોઈ બહુરાષ્ટ્રીય કંપની આપણને દબાવી ન શકે.

પૈસો ક્યાં સુધી દુનિયાને ગોળ ફેરવશે ?

શેરોના ભાવમાં ઉછાળો આવે એટલે શહેરના લોકો આંનદમાં આવી જાય છે. શહેરના ઘણા લોકો શેરમાં પૈસા રોકે છે. તેમની પાસે જે કંપનીના શેરો હોય એમના ભાવ વધે એટલે તેમને પોતાની મૂડી વધી ગયેલી લાગે, પોતાનું ભવિષ્ય સુધરી ગયેલું લાગે. પરંતુ આપણી પાસેના સો-બસો શેરોની સામે એ કંપનીઓના માલિકો અને શેરોનો ધંધો કરનારાઓ પાસે હજારો લાખો શેરો હોય છે. એમની મિલકતના વધારા સામે આપણી રકમનો વધારો કોઈ વિસ્મૃતમાં નથી. બિલકાનું શેરના ભાવ વધવાથી એમની સરખામણીમાં આપણી સ્થિતિ તો નીચે ઊતરે છે, કારણ કે એમની સરખામણીમાં આપણા શેરોની સંખ્યા તો ઘણી ઓછી છે. ઉપરાંત તેઓ તેમના ઉપર કાબૂ ધરાવતી જે સરકારને પૈસા આપે છે તે સરકારની મૂડી તો અનેકગણી વધે છે. દસ વર્ષ ઉપર કરોડ અને અબજના આંકડાની રકમો ભાગ્યે જ સાંભળવા મળતી. આજે તો અનેક કરોડ અને અબજોની રકમમાં જ સરકાર વાત કરે છે. આથી હકીકતમાં તો આમઆદમીના થોડાઘણા શેરોના ભાવ વધે તોપણ એની તુલનાત્મક સ્થિતિ તો વધારે કફોડી થાય છે.

બીજી બાજુ એ કારણે બજારમાં ચીજવસ્તુઓની કિંમતોનો કુગાવો ફૂટે ને ભૂસકે વધતો જાય છે. પરંતુ નોંધપાત્ર વાત એ છે કે આ મોંઘવારી છતાં, કિંમતો વધતી હોવા છતાં, લોકો ખરીદી કરવા માગે છે. જેમની પાસે પૈસા છે તેમને તો પૈસા કેમ વાપરવા એ પ્રશ્ન સતાવે છે. એ બતાવે છે કે લોકોને હવે વગર કશું ખ્યાલ છે કે ભવિષ્યમાં પૈસાનું મૂલ્ય ન પણ રહે. પૈસા સંઘરવાનો અર્થ નથી. હજુ થોડાં જ વર્ષો પહેલાં સુધી લોકોમાં બચત કરવાની જે વૃત્તિ હતી તે હવે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. અત્યારે તો ‘કાલ કોણે દીઠી છે’ એમ માનીને લોકો આડેધડ પૈસા ખરચે છે. દુનિયાના બધા દેશોમાં નવી પેઢીમાં તો કિંમતોની સામે જોવાની જાણે આદત પણ નથી.

પરદેશની કંપનીઓ આપણા દેશના નેવુ કરોડ લોકોના બજાર માટે ટાંપીને બિલેલી છે. પરદેશનો માલ આપણાં બજારોમાં આવે તો આપણા દેશમાં થતાં ઉત્પાદનનું શું થાય ? લોકોને અમુક વસ્તુઓ સસ્તી મળે, જેમકે પરદેશનાં કૉમ્પ્યુટરો ભારતમાં લાવવાની છૂટ અપાઈ એટલે આપણે ત્યાં બનતાં કૉમ્પ્યુટરોના ભાવ પણ બજારમાં નીચે આવી ગયા. પરંતુ જો અહીંના ઉત્પાદનને ફટકો પડે તો રૂપિયાનું મૂલ્ય જ નબળું થઈ જાય.

રૂપિયાનું મૂલ્ય ઘટી જાય એની ગણતરીએ જેઓની પાસે પૈસા છે તેઓ તે ખર્ચવા માગે એ દેખીતું છે. પરંતુ જો કે ફોડ પાડીને બતાવી ન શકાય પણ પૈસા ખર્ચવા શેમાં એ પણ પ્રશ્ન છે. ખાણીપીણી પાછળ પૈસા ખર્ચવા હોય તો પણ બહાર મળતા ખોરાકમાં એટલી બધી ભેજસેજ હોય છે કે એ પૈસા ખર્ચીને આફત વહોરવા જેવું થઈ શકે. ઘરવપરાશનાં સાધનો બસાબસાં હોય તો એ દરેકના દોષો હવે બહાર આવવા માંડ્યા છે. પ્લાસ્ટિક, પોલિથિલીન વગેરે વસ્તુઓ ઉપર હવે પરદેશમાં તો નિષેધ પણ મુકાવા માંડ્યો છે. ફ્રીજ, ટીવી, કોમ્પ્યુટર, માર્ફેકેવેવ ઓવન વગેરેમાંથી નીકળતાં કિરણો શરીર માટે હાનિકારક છે એવી ચેતવણીઓ હવે આવવા માંડી છે. દાખલા તરીકે, કોમ્પ્યુટર સામે બેસીને કામ કરનારા હવે એનામાંથી નીકળતાં કિરણોથી બચવા મોઢા પર હેલ્મેટ પહેરે છે. ફ્રીજ સૂવાના રૂમમાં તો ન જ રખાય એમ સલાહકારો કહે છે. ઘર બનાવવામાં વપરાતા એસ્બેસ્ટોસ, સિમેન્ટ વગેરે શરીર માટે હાનિકારક મનાય છે. તો લાકડું, પથ્થર વગેરે કુદરતી ચીજોના ભાવ મોટા ભાગના લોકોની પહોંચની બહાર છે. છાણ-માટી વધારે આરોગ્યદાયક છે. અત્યાર સુધી લોકો સોનું-ચાંદી લેવા પાછળ પૈસા ખર્ચતા પરંતુ હવે એ ધાતુઓની કિંમત વધવા કરતાં ઘટવા તરફી વધારે છે. દારૂ, જુગાર અને નશા પાછળ પૈસા ખર્ચનાર તો પૈસા સાથે પોતે પણ ખુવાર થાય છે. એટલે પૈસા સારી રીતે કેમ ખર્ચવા એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

એક રીતે જોતાં, જે વર્ગના લોકો ઓછે પૈસે જીવન ગુજારે છે એમનું પલ્લું હવે નમતું જાય છે. કારણ કે આ વર્ગના લોકો પાસે શારીરિક શ્રમ કરવાની શક્તિ છે. પોતાનું કામ જાતે નિપટાવવાની શક્તિ છે. આપણે બીજાઓ ઉપર ખાસ આધાર રાખવાનો નથી હોતો. આપણને ઉપર જોઈ એવી ચિંતાઓ નથી. ખેતીના સાનિધ્યમાં રહેતા હોવાથી જીવન નબી જાય એટલું અનાજ મળી રહે છે. અલબત્ત ગરીબાઈને કારણે જે હાડમારી અને મજબૂરી સહન કરવી પડે છે એ તો નીંદનીય જ છે. પણ પ્રસ્તુત મુદ્દો એ છે કે જેઓની પાસે પૈસા છે તેઓ પણ હવે પૈસા પર મદાર ક્યાં સુધી રાખી શકશે ? તેમને પણ હવે પોતાનાં કામ જાતે નિપટાવતાં શીખવું પડશે. પોતાની સમસ્યાઓ જાતે ઉકેલતાં શીખવું પડશે. પોતાની મુસીબતોમાંથી જાતે રસ્તો કાઢતાં શીખવું પડશે. અત્યાર સુધી પૈસા આપીને ગમે તે કામ કરાવી શકાતું એ હવે ક્યાં સુધી શક્ય બનશે એ પ્રશ્ન છે. એ માટે જે પૈસા આપવા પડે તે પણ ઘણા વધારે આપવા પડશે.

આજે પહેલાંના સામ્યવાદી દેશોમાં તો પૈસાનું મૂલ્ય સાવ ગગડી ગયું છે. અંધાધૂંધી પ્રવર્તે છે. બજારો લગભગ ખાલી છે. એનું કારણ એ નથી કે વેચવા માટે કશું નથી, કારણ એ છે કે લોકોને થોડાઘણા પૈસા મેળવવામાં ખાસ રસ નથી. મોસ્કોમાં ટેક્સી જોઈતી હોય તો ટેક્સી રોકવાથી કોઈ ટેક્સીવાળો ઊભો રહેતો નથી, પરંતુ એને સિગારેટ કે કોઈ વસ્તુ આપવા માટે બતાવો તો જ ટેક્સી રોકે છે. ખોરાકની દુકાનો પર થોડીક જ ચીજો વેચાવા આવે છે અને

જ્યારે આવે ત્યારે તેમને માટે ઘણી મોટી લાઈન લાગે છે. એક અમેરિકન ડોલરના ત્રણ વર્ષ પહેલાં ૩૬ રૂબલ હતા તે આ વર્ષે ૧૬૦૦ રૂબલ છે.

મૂડીવાદી દેશોમાં પણ બેકારી ઘેરી થતી જાય છે. અત્યાર સુધી યુવાનો વધુ સારી નોકરી માટે પરદેશ જતા હતા. પરંતુ હવે તો કોઈ દેશ એવા નથી જ્યાં નોકરીઓની છત હોય અને જ્યાં નોકરી માટે જઈ શકાય.

અત્યારની અર્થવ્યવસ્થાએ માણસ માટે આજીવિકાની અને ભવિષ્યની મોટી ચિંતાઓ જિભી કરી છે. પરિણામે માણસની મોટા ભાગની શક્તિઓ ટકવામાં અને આવતીકાલ માટે વ્યવસ્થા કરવામાં જ પૂરી થઈ જાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ, માણસ જો કુદરત સાથે તાલમેલથી રહે તો કુદરત તો એને બધું જ પૂરું પાડી શકે એમ છે : અનાજ, પાણી, વસ્ત્ર માટે કપાસ અને ઊન, ધાતુઓ, રંગો, દવાઓ, આવાસ માટે માટી, પથ્થર અને લાકડું વગેરે. માણસ જો પૈસા દ્વારા સંગ્રહ કરવાનું છોડે અને પોતાની બુદ્ધિ તથા શક્તિ વડે જરૂરી વસ્તુઓ મેળવે અને ચંત્રો દ્વારા કુદરતનો વિનાશ ન કરે તો કુદરત પાસેથી ઘણું સુખી-સંપન્ન જીવન મેળવી શકે. આજ કે કાલ માટેની ચિંતા કરવાની રહે જ નહીં અને તો તેને પરિણામે જીવન સાર્થક કરવામાં પોતાનો સમય ગાળી શકે.

પરંતુ આજે તો કુદરત પણ પૈસા કમાવાનું સાધન બની ગઈ છે અને ખુદ માણસ પણ બીજાઓ માટે પૈસા કમાવાનું સાધન બની ગયો છે. છેલ્લાં બસો વર્ષથી, ચંત્રોદ્યોગ આવતાં, પૈસો દુનિયાને ગોળ ફેરવે છે, પણ હવે એ ન ફેરવી શકે તો ?

૩૬

બેન્ક ચેક

બેન્કચેક એટલે બેન્કના ચેકની આ વાત નથી. બેન્કચેક એટલે બેન્ક ઉપરના ચેકની, બેન્ક ઉપર ચોકી કરવાની આ વાત છે. બેન્કો તો આપણો હિસાબ રાખે છે. પરંતુ આપણને બેન્કોનો હિસાબ રાખવાનો વિચાર આવે છે ખરો ?

આવો વિચાર ઈંગ્લેન્ડની એક સંસ્થા નૂતન અર્થશાસ્ત્ર સંસ્થા (ન્યૂ ઈકોનોમિક્સ ફાઉન્ડેશન)એ કર્યો, આખી દુનિયાની બેન્કો વિશે એણે સંશોધન કર્યું અને એમાંથી અવનવી વાતો બહાર કાઢી.

હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અને આપણા દેશમાંના ભૂતપૂર્વ અમેરિકન રાજદૂત પ્રોફેસર જહોન ગોલબ્રેથે એમના લાખો નકલ વેચાયેલા પુસ્તક *વૈભવી સમાજ (ધ એક્લ્યુઅન્ટ સોસાયટી)*માં કહેલું છે કે આ બેન્કો ચાલે છે એનું કારણ એ છે કે એ ક્યો સામાજિક હેતુ સિદ્ધ કરે છે એની કોઈને ખબર જ નથી.

આપણને અમેરિકા અને યુરોપના વૈભવોની અદેખાઈ આવે છે, એ દેશોના ટેલિફોનોથી માંડી ગટરવ્યવસ્થાથી આપણે અંજાઈએ છીએ, એમના શિક્ષણતંત્ર અને વાહનવ્યવહારતંત્રથી ચકિત થઈએ છીએ. પરંતુ આ બધા પાછળ આવેલા બેન્કિંગ તંત્રની શી પરિસ્થિતિ છે ?

ઉપરોક્ત અભ્યાસ જણાવે છે કે બેન્કો મુશ્કેલીમાં છે. એમના ઘરાકોને અસંતોષ છે, એમના રોકાણકારો નારાજ છે, એમનો જમા-ઉધારનો હિસાબ ખાધમાં છે.

એમનું પર્યાવરણલક્ષી કામકાજ, નૈતિક દરકાર અને સમાજસેવાનો હેવાલ પણ કંઈ વધુ સારો નથી. શા માટે ? આપણે હવે પૂછવું પડશે.

એટલે આ સંસ્થાએ 'બેન્કવોચ' એટલે કે બેન્કો ઉપર નિરીક્ષણ-ચોકી રાખવાનું નવું કામ શરૂ કર્યું છે. એમાં એને થાપણદારો તથા લેણદારો, સમાજસેવાની સંસ્થાઓ, પર્યાવરણલક્ષી મંડળો એશિયા-આફ્રિકા-લેટિન અમેરિકાના દેશોનાં મંડળોનો સહકાર મળ્યો છે. એ ઉપરથી એણે અનેક પુરાવાઓ એકઠા કર્યા છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં તો છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં હજારથી વધુ બેન્કો બંધ થઈ ગઈ છે અને ૭૦,૦૦૦ બેન્ક-કામદારો બેકાર બન્યા છે.

ત્રણ વર્ષમાં બેન્કોના ચાજમાં બે અબજ પાઉન્ડનો વધારો થયો છે.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ઈંગ્લેન્ડની બેન્કોએ એશિયા-આફ્રિકા અને લેટિન

અમેરિકાના દેશોમાંથી દર વર્ષે સરેરાશ એક અબજ પાઉન્ડ મેળવ્યા છે.

બેન્કો દ્વારા ખર્ચ અને શાખાઓ ઓછાં થવાથી અનેક લોકોને બેન્કોની સગવડો બંધ થઈ ગઈ છે. બર્મિંગહામ, જે ઈંગ્લેન્ડનું બીજા નંબરનું શહેર છે ત્યાં ૨૮ ટકા લોકોને હવે બેન્કિંગની સગવડો બંધ થશે.

બેન્કોમાંનો થાપણદારોનો તથા લેણદારોનો વિશ્વાસ ડગી ગયો છે અને છેક તળિયે પહોંચી ગયો છે. દસ વર્ષ પહેલાં ૨/૩ ધરાકોને સંતોષ હતો તેની સરખામણીમાં હવે આજે માત્ર ૧/૩ થાપણદારોને સંતોષ છે.

વેપારી બેન્કો ઉદ્યોગોને લોન આપવા અંગે ચકાસણી કરતી વખતે પર્યાવરણલક્ષી પરિબલોની ભાગ્યે જ ગણતરી કરે છે.

બેન્કો એમને મળતી માહિતી ઉપર આધાર રાખે છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં માહિતી વધારે મેળવવામાં આવી છે પરંતુ એને વધુ સારી માહિતી સમજવી એ ભૂલ છે.

સંબંધો ઉપર આધારિત બેન્કિંગની જગાએ આજે કોમ્પ્યુટરોની ગણતરીઓ પર આધારિત પદ્ધતિઓ આવી ગઈ છે. કોમ્પ્યુટરોમાં માહિતીનો કચરો ઠલવાય છે અને એમાંથી કચરા જેવાં તારણો બહાર આવે છે.

આ અને બીજાં કારણોસર બેન્કિંગની કાર્યદક્ષતા ઓછી થાય છે અને એમને પોતાનો ખર્ચો હોય છે. ઓછી થયેલી કાર્યદક્ષતા દૂર થવાનાં કોઈ ચિહ્નો દેખાતાં નથી.

એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાને અપાતું દેવું ગંજાવર નફા, કટકી ખાનારાઓ, અતિ-આક્રમક હરીફાઈ, કંગાલ માહિતી વગેરેને કારણે 'બીજા બજાર' તરીકે ઓળખાય છે. ૧૯૯૨માં લેટિન અમેરિકામાં જે નવું ૧૦ અબજ અમેરિકન ડોલરનું દેવું લેવામાં આવ્યું તે એ બધાં જ લક્ષણો ધરાવે છે કે જે ખોટા નિર્ણયોવાળા અને કરુણ અંજમવાળા બેન્કિંગ પગલાંઓને કારણે ખુદ દેવાની કટોકટી' ઊભી થઈ હતી.

બેન્કો જો પોતાના નિર્ણયોમાં સફળ થાય તો તેમને તેનો તરત જ ફાયદો થાય છે.

પરંતુ બેન્કોને પોતાના ખરાબ નિર્ણયોની ખરાબમાં ખરાબ અસરો સામે રક્ષણ હોય છે. કારણ કે એમની નિષ્ફળતાઓની ખોટ એમના ધરાકો ઉપરના ચાર્જ ઉપર અથવા સરકારી કર ઉપર ફાળવાય છે.

દર છમાંથી એક અમેરિકન બેન્ક ડગુમગુ છે અને વચગાળાની ખોટમાં જાય એમ છે. એનો અર્થ એ કે એમને બચાવવા માટે કર ભરનારાઓની આવતી પેઢી ઉપર સો અબજ ડોલરનો ખર્ચ આવશે.

ખોટાં દેવાં અને તૂટતા મિલકતબજારને કારણે નોર્વેમાં ત્રણ મોટી બેન્કોને સરકારે હાથમાં લેવી પડી છે. યુરોપભરમાં બધી કેન્દ્રીય બેન્કોએ વચમાં પડવું પડ્યું છે.

આવો ટેકો - ખાસ કરીને ફડચામાં ન જવાની સ્વતંત્રતા - બેન્કોને એક ખાસ એવા દરજ્જામાં મૂકે છે કે સમાજને એટલું જ વળતર આપવાની બેન્કોને ફરજ પડે. એટલે કે વાજબી ધોરણો અપનાવવાની અને બેન્કિંગ સગવડો સમસ્ત સમાજને આપવાની બેન્કોને ફરજ પડે.

૩૭

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કેટલો સફળ ?

આ વર્ષે (૧૯૯૫માં) સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (યુનો) પોતાની સુવર્ણજયંતિ મનાવી રહ્યું છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી, દુનિયાના દેશો વચ્ચે શાંતિ જળવાય એ મુખ્ય હેતુથી સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. પછીથી દુનિયાના દેશોની પ્રગતિ માટે પણ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે પોતાની વધુ ને વધુ શાખાઓ સ્થાપી.

હવે પચાસ વર્ષ પછી એ જોવું રસપ્રદ છે કે વિશ્વમાં શાંતિ સ્થાપવા અને પ્રગતિ લાવવા માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કેટલું સફળ થયું છે અને હવે પછી એ શું કરી શકે એમ છે ? એનું પોતાનું ભવિષ્ય શું છે ?

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં દુનિયાના બધા દેશો સભ્ય છે છતાં એની જુદીજુદી સંસ્થાઓના અધિકારીઓની નિમજ્જોથી માંડીને, એમની કાર્યવાહી, એમની પરિષદો, એ પરિષદોના નિર્ણયો સુદ્ધાં ઉપર ઔદ્યોગિક દેશોનો — ખાસ કરીને અમેરિકાનો — અંકુશ રહેતો હોય છે. એ ઉપરાંત પણ અમેરિકા અને બીજા ઔદ્યોગિક દેશો સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના નિર્ણયોની ઉપરવટ પણ જાય છે. દાખલા તરીકે, વિદેશવ્યાપાર માટેની સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સંસ્થા અન્ક્રાડમાં દુનિયાના બધા જ દેશોને મત આપવાનો અધિકાર હોઈ તે નિર્ણયો પોતાની પૂરી તરફેણમાં ના પણ આવે તેથી ઔદ્યોગિક દેશોએ વિદેશવ્યાપારના નિયમો નક્કી કરવા પોતાના અંકુશવાળી જુદી સંસ્થા, ગાટ, ઊભી કરી અને હવે ગાટના નિર્ણયોને આધારે વિદેશવેપાર ચાલે છે.

દુનિયામાં શાંતિ અને પ્રગતિ લાવવા અંગે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની કામગીરી કેવી છે ?

તાજેતરનાં વર્ષો પર નજર કરીએ તો સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની શાંતિ અંગેની કામગીરી કોઈ દેશો વચ્ચેના સંઘર્ષને નિવારવા અંગેની નહીં પણ જુદાજુદા દેશોના પોતાના અંદરના સંઘર્ષને નિવારવા અંગેની રહી છે. જેમ કે સ્વાન્ડા, સોમાલિયા, યુગોસ્લાવિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં આંતર્યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે ત્યાં જઈને દરમિયાનગીરી કરી હતી.

કોઈ દેશની આંતરિક બાબતોમાં આ રીતે દરમિયાનગીરી કરવાનું સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે પોતાના માટે ઉચિત ઠેરવ્યું હતું એ વાત બાજુએ રાખીએ પરંતુ આ દેશોમાં આંતરિક શાંતિ સ્થાપવામાં પણ એને ખાસ સફળતા મળી નથી.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની દુનિયાના દેશોમાં પ્રગતિ લાવવાની કામગીરી તપાસીએ તો આજે દુનિયાના બધા દેશોમાં મોંઘવારી, બેકારી, પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ, શૈક્ષણિક

તથા આરોગ્યસેવાઓમાં પડતી, ગુનાખોરી, હિંસા વગેરે બેકામ અને બેલગામ વધતાં જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં જોઈએ તો છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન દુનિયાના દેશો વચ્ચે આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટવાને બદલે અનેકગણી વધી છે. દુનિયાની ૧૦% વસ્તી બાકીના ૯૦%ને ભોગે ધનિક બની છે. વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધનો ઉપરના દુનિયાના કુલ ખર્ચના ૯૯% ખર્ચ માત્ર ટોચના દસ યંત્રોદ્યોગના દેશોમાં થાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારી અને નાણાકીય અંકુશ એમના હાથમાં હોવાથી એમના તરફથી ઘડાતા વિદેશવેપારના નિયમોની અને એમના તરફથી દુનિયાના બીજા દોઢસો દેશોને અપાતી નાણાકીય મદદની રૂએ આખા વિશ્વસમાજને ચાલવું પડે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ આ રોકી શકે એમ નથી. ધનિક દેશોએ રાષ્ટ્રસંઘની બહાર સ્થાપેલી સંસ્થાઓ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ, ગાટ અને વિશ્વબેંક ઘણી વધારે શક્તિશાળી છે.

ઉપરાંત, બીજી બાજુ ઉલ્લેખનીય મુદ્દો તો એ છે કે આજે બધા દેશોમાં પ્રજાના પ્રશ્નો હલ કરવા દેશની સરકાર પોતે જ સમર્થ નથી, ઉપયોગી નથી. તો પછી એ પ્રશ્નો હલ કરવા બધા દેશોની સરકારોમાંથી બનેલું સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કેવી રીતે ઉપયોગી નીવડી શકે?

આ સંદર્ભમાં દયાજનક હકીકત એ છે કે યંત્રોદ્યોગના દેશોની પ્રજાઓની સ્થિતિ ગુલામ જેવી છે, કારણ કે એ દેશોમાં બધા ઉદ્યોગો જંગી પાયા પર ઊભા કરાયેલા છે, તેથી એમને ઉત્પાદન કરવા પરદેશોમાંથી કાચામાલ પર તેમ જ ઉત્પાદન વેચવા પરદેશોનાં બજારો પર નભવું પડે છે અને પરિણામે એમને એમની સરકારો ઉપર આધારિત રહેવું પડે છે, સરકારની નીતિઓને આધીન રહેવું પડે છે. મોટા ભાગની પ્રજા આવી જંગી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ અથવા એમની સાથે સંકળાયેલી સંસ્થાઓમાં કામ કરતી હોઈ લોકોની નોકરી તથા આજીવિકા ઉપર સરકારી નીતિઓની ઘણી અસર પડે. ઉદ્યોગો અને સેવાઓની જંગી કંપનીઓમાં નોકરી હોવાને કારણે દરેક જણને ઉપરી, 'બોસ', હોવાથી લોકોને પોતાનો રોટલો બીજાની દયા પર રજવો પડે. અમેરિકાની એક કોલેજમાં મેં એક વર્ષ ભણાવ્યું હતું ત્યારે તેના આચાર્યે બોલાવેલી એક મિટિંગમાં, મારા વર્ગમાં પરીક્ષા હોવાથી, હું જઈ ન શકી તેથી તેમણે મને બોલાવીને ધમકાવેલી, એમ કહીને કે તમે મારી આજ્ઞા ઉઠાવી ન શકો, કારણ કે “હું તમને ખોરાક આપું છું, હું તમને કપડાં આપું છું.” અમેરિકાના વિચારકો આજે પણ આ ભય સામે પોતાના દેશવાસીઓને ચેતવણી આપે છે કે આપણે ત્યાંની મોટી કોર્પોરેશનો આપણને ભૂખે મારી શકે, ટાઢમાં થથરાવી શકે, આપણે સ્વાયત્ત બનવું જોઈએ. પરંતુ ત્યાં હસ્તઉદ્યોગો જ નથી. એમને વિશે જાણકારી સુદ્ધાં નથી. કશું જાતે બનાવતાં આવડતું નથી. ગ્રામીણ સંસ્કૃતિથી તેઓ બહુ દૂર ચાલી ગયા છે.

આમ સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીનાં બાણગાં ફૂંકનાર અને આખી દુનિયામાં એનો ઉપદેશ આપતા ફરનાર દેશમાં પણ સાચી સ્વતંત્રતા નથી. કારણ કે મોટા

ભાગના પ્રજાજનોને પોતપોતાના 'બોસ'ના અંકુશ નીચે વર્તવું પડે છે અને આ ગુલામી જાણે કોઠે પડી ગઈ છે. અને સરકાર પ્રજાના પ્રશ્નો હલ ન કરી શકતી હોવા છતાં પ્રજાને એના અંકુશમાં રહેવું પડે છે.

વળી સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘને પણ આ સરકાર પોતાના આર્થિક બળ વડે અંકુશમાં રાખતી હોય છે. કહેવાય છે કે અમેરિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખની મરણ વિરુદ્ધ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં પાંદડું પણ હાલી ન શકે — તો એ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દુનિયાના દેશોનું શું ઉઝાળી શકે ?

જે બે મુખ્ય ધ્યેયો, દુનિયાના દેશોમાં શાંતિ અને પ્રગતિ, માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી એ પ્રાપ્ત ન થઈ શકવાનું કારણ સરકારો પાસે પૈસા નથી એ નથી, પણ વિશાળ પ્રજા પાસે રોજરોટી નથી એ છે. અત્યારની દુનિયાનો રોગ વ્યાપક અને વધતી જતી બેકારીનો છે અને એ રોગનું કારણ પૈસાનો અભાવ નહીં, બજારનો અભાવ છે. સરકારો કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ માત્ર પૈસા જ ફાળવી શકે, બજારો ઉભાં ન કરી શકે. દુનિયાના પાંચ અબજના જનસમાજના દરેક જણ માટે રોજરોટી ઊભી કરી શાંતિ તેમ જ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની નહીં, ગામડે ગામડે ઉદ્યોગીકરણ લાવવા શરૂઆતમાં વગર પૈસે કાપડ ઉદ્યોગ ઉભો કરવા માટે ગાંધીજીએ બતાવેલાં રૈંટિયા અને સાળની જરૂર છે.

વિકાસની નવી દિશા વિશે સજાગ બનીએ

દર વર્ષે દુનિયાનાં સૌથી ધનિક સાત રાષ્ટ્રોની મિટિંગ ૭-૭ મળે છે ત્યારે સાથે તે જ શહેરમાં અત્યારના આર્થિક વિકાસની રીતની ટીકા કરનારાઓ 'જુદું અર્થશાસ્ત્ર મિટિંગ' પણ ભરે છે. દુનિયાભરમાંથી આવતા આ વિદ્વાનો બતાવે છે કે અત્યારની સમસ્યાઓ, ખાસ તો ગરીબાઈમાં અને પર્યાવરણના પ્રદૂષણમાં થઈ રહેલો વધારો કોઈ આકસ્મિક કારણે નથી, પણ અત્યારના આર્થિક વિકાસની જે રીત છે તેને કારણે છે.

ઈંગ્લેન્ડની આ વિષયમાં કામ કરતી સંસ્થાઓનું તાજેતરમાં લંડનમાં સંમેલન યોજાયું હતું. સંમેલનનાં તારણો સ્પષ્ટ છે.

જો સમસ્યા ગરીબાઈની છે તો સામાન્ય રીતે એનો ઉકેલ બતાવાય છે વિકાસ, પરંતુ વારંવાર આપણે જોયું છે કે વિકાસ ગરીબાઈનું માત્ર આધુનિકીકરણ કરે છે, તે પણ અત્યંત પ્રદૂષણને ભોગે, અને પરાવલંબનના નવા પ્રકારે ઉભા કરે છે.

અક્ષરજ્ઞાન, બાલ-સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ વગેરેમાં મહામુશ્કેલીએ મેળવેલા સુધારાઓ હવે અસરકારક રહ્યા નથી અને ગરીબાઈ સહેતા માણસોની સંખ્યા વધતી રહી છે.

વિશ્વબેન્ક અને એવી બીજી સંસ્થાઓ, આ પ્રશ્નો વિષે ઉગ્ર ટીકાઓ કરવા છતાં, તેના નક્કર ઉકેલો ભાગ્યે જ સૂચવે છે. આપણે અત્યારે પછાત દેશોની સમસ્યાઓ વિશે લખાતાં પુસ્તકો જોઈએ તો દસમાંથી નવ પ્રકરણો તો શું ખોટું છે એના વિશે જ હોય છે અને ટૂંકું છેલ્લું પ્રકરણ વિકલ્પોની ચર્ચા કરે છે.

સંમેલનનું એક તારણ એ હતું કે અત્યારની વિકાસનીતિઓની નબળાઈ એ છે કે એ ગરીબ લોકોને બોજાડપ માને છે, સમાજ પર અને અર્થતંત્ર પર, કે જેમને સહાયની જરૂર છે.

બીજા એક તારણ મુજબ ગરીબો નવરા નથી. તેઓ કામ તો કરે છે એટલે કે 'ગરીબ' શબ્દ નામ નહીં પણ વિશેષણ છે. ગામડાંના ગરીબો એટલે ગરીબ ખેડૂતો, ગરીબ રબારીઓ, ગરીબ માછીમારો. ટૂંકમાં, તેઓ ગરીબ ઉત્પાદકો છે. એમની ગરીબાઈ ઘટાડવાનો રસ્તો એ છે કે એમને એમના કામમાંથી વધુ કમાણી મળે. જો કે, એ કેવી રીતે મળે એ હવાલમાં નથી બતાવ્યું. ઉપરાંત કરોડો ભૂમિહીન ગ્રામજનો જેમની એકમાત્ર આવક ખેતમજૂરીની છે એમનો પણ ઉલ્લેખ નથી.

આવાં સંમેલનો અને સંસ્થાઓમાં ઈંગ્લેન્ડના લોકોનો સ્સ વધતો જાય છે.

એક ટેકેદાર કહે છે કે કોઈકે કોઈ જગાએ કોઈ દિવસે તો એ સ્પષ્ટ કરવું પડશે કે ક્યા ફેરફારો જરૂરી છે. બીજા કહે છે કે આવાં સંમેલનોને કારણે મને માનસિક ટેકો મળે છે કે આવા વિચારો હું જ નહીં, બીજા પણ કરે છે. ત્રીજા કહે છે કે જો આપણે આર્ય કશીય સફળતા મેળવીશું તો એ વધારે હોંશિયારીથી વાત કરીને નહીં પણ વધારે સરળતાથી વાત કરીને.

હવે પછીના ધંધાઓ એવા હશે જેમાં નફાની પહેલાં લોકોને અને કુદરતને અગ્રિમતા હશે. લોકોને તેમના કાબૂની બહારના વૈશ્વિક તંત્રના ગુલામ બનાવવાને બદલે આવા ધંધાઓ માનવતાના હિતમાં અર્થતંત્રને યોજવાનું ધ્યેય રાખશે.

અત્યારનો કહેવાતો આર્થિક વિકાસ મોટે ભાગે તો ઊલટી જ અસર કરે છે. એ લોકોની તેમના પોતાના જીવન પર કાબૂ રાખવાની અને પોતાના જીવનની યોજના કરવાની શક્તિ હણી લે છે. પ્રચંડ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને કારણે હવે તો રાષ્ટ્રો સુદ્ધાં પોતાની યોજના નથી કરી શકતાં.

આ 'વિકાસ' લોકોને પરાવલંબી બનાવે છે. એટલું જ નહીં, એ પૃથ્વીને પણ નુકસાન પહોંચાડે છે. એ આપણી કુદરતી સંપત્તિ એટલી ઝડપથી વાપરી-વેડફી નાખે છે કે એટલી ઝડપથી પૃથ્વી એ દ્રવ્યો ફરી પેદા નથી કરી શકતી.

હવે ઈંગ્લેન્ડમાં વધુ સમાજે પોતાનું સ્થાનિક અર્થતંત્ર સ્થાપી રહ્યા છે અને એ દ્વારા એમની જીવનની ગુણવત્તા વધે છે તેમ જ તેઓ વિચારોને માત્ર નિષ્ક્રિયપણે સાંભળવાને બદલે તેમને અમલમાં પણ મૂકે છે.

ઈંગ્લેન્ડ કે જ્યાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો જન્મ થયેલો અને એ કારણે જેણે પોતાનું મોટા પાયા પર ઉત્પન્ન થતું કાપડ ચેન કેન પ્રકારેણ આપણે ત્યાં ઠોકી બેસાડેલું, એટલે સુધી કે આપણા વણકરોને ફૂર અત્યાચારો કરી નાબૂદ કરેલા અને એ રીતે આપણાં ગામડાંમાં ધમધમતો કાપડનો ધંધો અને પરિણામે બીજા ધંધા ખેરવી નાંખેલા અને આપણાં સમૃદ્ધ ગામડાંને પાયમાલ કરી નાખેલાં, તે ઈંગ્લેન્ડમાં હવે જુદી જ દિશાની વિચારસરણી જોર પકડતી જાય છે. આ નવી વિચારસરણી આપણી જે અર્થરચનાને એમણે બસો વર્ષ પહેલાં તોડી તેને જ હવે પાછી લાવવા અંગેની છે.

ગયા જૂન મહિનામાં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં “આધુનિક પછીનું ભવિષ્ય” પર બે સેમિનારો યોજાયા હતા. એક “ટકાવી શકાય એવું ભવિષ્ય” પર અને બીજો “નવો વૈશ્વિક લોકસમાજ” પર. આધુનિક યુગ જે ૧૮મી સદીમાં શરૂ થયો અને ઔદ્યોગિક, અમેરિકન તથા ફ્રેંચ ક્રાંતિઓમાં ખીલ્યો એનો હવે અંત આવી રહ્યો છે. જીવન અને ચિંતન વિશેના, સંપત્તિ અને કામ વિશેના, વિકાસ અને પ્રગતિ વિશેના, જ્ઞાન અને સત્તા વિશેના, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિશેના ચાલુ આધુનિક રસ્તાઓ હવે વધુ વખત ટકાવી શકાય એવા નથી.

આધુનિક-પારના, યુરોપિયન-પારના ભવિષ્યની રૂપરેખા ઊભી થઈ રહી છે. એ સભાનતા વધી રહી છે કે આપણે લોકોએ હવે એને આકાર આપવા શક્તિ અને જવાબદારી કેળવવી પડશે.

વિકાસની નવી દિશા શોધવાની જરૂર ઔદ્યોગિક દેશોમાં પણ જણાઈ રહી છે.

હોળીના રંગ

આ રવિવારે ફન-પાર્ક જવું છે ?” રીનીએ પૂછ્યું. “પ્રવેશ ફી રૂ. ૧૦૦ છે પણ ખૂબ લહેર પડશે. ઊંચી લપસણીથી સડસડાટ લપસીને પાણીમાં પડવાનું. પાણીમાં જાતજાતની રમતો. દૂર સુધી પથરાયેલી હરિયાળી લૉન. નાસ્તા પણ ત્યાં ચટપટા મળે છે. પિન્ડી, પ્રેમલ, નૈમિષ અને નેહા પણ આવવાનાં છે.”

“ઓ.કે.” રીનીએ જવાબ આપ્યો, બહુ ઉત્સાહ વગર.

રીની : કેમ આમ મોજું બોલે છે ?

રોની : હમણાં મારા હાથમાં એક અમેરિકન પુસ્તક આવ્યું ફર્નલ એક્ઝિટ. આપઘાત કઈ રીતે કરવો — એ વિશેનું છે. એણે મને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધો છે. અમેરિકામાં તો ફન-પાર્ક કરતાં પણ કેટલા સુંદર પાર્ક છે ? જાતજાતના આનંદપ્રમોદનાં કેટલાં બધાં સ્થળ છે ? મોજમજની કેટલી બધી સામગ્રી છે ? અને તેમ છતાં પણ આપઘાત વિશેનું પુસ્તક કેમ આટલું બધું વેચાતું હશે ?

રીની : હા, રોની, મેં પણ હમણાં છાપામાં વાંચ્યું કે જાપાનમાં પણ એક ૩૬ વર્ષના છોકરાએ આપઘાત કરવા માટેના માર્ગદર્શન અંગે પુસ્તક લખ્યું છે. આપઘાત કરવાની જુદીજુદી રીતો એમાં વિગતવાર સમજાવી છે. એ પુસ્તક પણ એટલું બધું વેચાઈ રહ્યું છે કે લેખક છોકરો અબજોપતિ બની ગયો છે અને એ ડૉ. ડેથ નામે ઓળખાય છે. જાપાનીઓ તો કેટલા બધા ધનિક છે અને કેટેકેટલા વૈભવો એમની પાસે છે ? તો આપઘાતની વાતમાં કેમ રસ પડતો હશે ?

વાંક એમાં એમનો નથી, પ્રો. રાજેશે ચર્ચામાં ઝંપલાવ્યું, વાંક અત્યારની અર્થરચનાનો છે.

રીની : મને પણ એમ લાગ્યા કરે છે. અમે જાણે અત્યારના તંત્રના શિકાર છીએ. એની જાળમાં ફસાયેલા છીએ. બહારથી તો નવી નવી ફેશનનાં કપડાં પહેરીએ છીએ પણ અંદરથી જાણે મુરઝાઈ રહ્યા છીએ.

રોની : પણ અર્થરચનાની આ એવી તે કઈ જાળ છે ?

પ્રો. રાજેશ : એ જાળ એ છે કે અત્યારની સમાજરચના સ્વાર્થના પાયા ઉપર રચાયેલી છે. તે દરેક જણને પોતાનો સ્વાર્થ જ તાકવા પ્રેરે છે, દરેકને પોતાનો વિચાર કરવો પડે છે. અને સ્વાર્થનું માધ્યમ છે પૈસો. દુકાનદારને વધુમાં વધુ પૈસે પોતાની ચીજ વેચવી છે, પણ બીજા બાજુ ઘરાકને ઓછામાં ઓછા પૈસે ચીજ ખરીદવી છે. દુકાનદારને ઉત્પાદક પાસેથી વધુમાં વધુ કમિશન જોઈએ છે, પણ

બીજી બાજુ ઉત્પાદક વધુમાં વધુ નફો કરવા કમિશનનો ખર્ચ ઘટાડવા માગે છે. માલિકને ઓછામાં ઓછો મજૂરીનો દર આપવો છે, પણ બીજી બાજુ મજૂરોને વધુમાં વધુ મજૂરી જોઈએ છે. મકાનમાલિકને વધુમાં વધુ ભાડું જોઈએ છે પણ બીજી બાજુ ભાડુઆતને ઓછામાં ઓછા ભાડે મકાન જોઈએ છે.

રોની : અને પૈસા વગર આજે કોઈને ચાલે એમ નથી એટલે આ ખેંચતાણ, આ કાપાકાપી તો રહેવાની જ ને? ઉપરાંત અમારી પેઢીમાં બેકારી એટલી વધતી જાય છે કે નોકરી અને તેમાંય સારા પગારની નોકરી મેળવવા માટે જબરદસ્ત હરીફાઈ છે. એમાં જીતવું હોય તો દાવપેચ ખેલવા પડે છે અને હારીએ તો હતાશ થઈ જવાય છે. પૈસા કમાવાનું ધ્યેય એટલું સર્વોપરી બની ગયું છે કે એની ખાતર દગો-ફટકો, જૂઠ-બનાવટ બધું ચલાવવામાં આવે છે. અરે એ ખોટો માર્ગે વધારે પૈસા કમાઈ શકે તો એ દુર્ગુણોને બિરદાવવામાં આવે છે!

પ્રો. રાજેશ : અત્યારનું અર્થતંત્ર એ પાયા પર ઊભું થયેલું છે કે માણસ સ્વાર્થી છે. પરંતુ ખરેખર તો આપણે સ્વાર્થી નથી. ઊલટાનું ખરેખર તો આપણે પ્રેમી છીએ. આપણને સહુની પાસેથી પ્રેમ જોઈએ છે અને બીજાઓને પણ આપણી પાસેથી પ્રેમ જોઈએ છે.

રીની : આપણે સ્વાર્થી પણ છીએ તો ખરા ને?

પ્રો. રાજેશ : પરંતુ અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન, દવા અને બીજી જરૂરી વસ્તુઓ તો કુદરત આપણને મબલખ પ્રમાણમાં આપી શકે એમ છે, જે આપણે એમનો સંચય ન કરીએ તો. પણ અત્યારના તંત્રની ખામી એ છે કે અત્યારે આ વસ્તુઓ પૈસાથી મળે છે અને પૈસાનો સંચય થઈ શકે છે. છેલ્લાં બસો વર્ષોથી પૈસો અમુક દેશોમાં અને બીજા દેશોમાં અમુક ખિસ્સાઓમાં એકઠો થતો આવ્યો છે, એને કારણે આજે આ વસ્તુઓ બાકીના કરોડો લોકો માટે ઘણી મોંઘી થતી જાય છે. તેથી સહુને આવતી કાલની ચિંતા છે. ઘણાંને તો આજ સાંજના રોટલાની પણ ચિંતા છે. મોંઘવારી વધતી જાય છે તેથી પૈસાનો સંચય કરવો પડે છે. એટલે અત્યારનું અર્થતંત્ર સહુને સ્વાર્થી બનાવે છે.

રીની : તમે એ કહેવા માગો છો કે આજે બધાને પૈસાનો સંચય કરવો પડે છે એટલે બધાં સ્વાર્થી બને છે? બીજાને માટે ઘસાવાનું તો બાજુએ, બીજાને માટે દરકાર પણ નથી. કોઈ જે બીજાનું કામ કરે તો માત્ર પૈસા માટે. નોકરી કરનારાઓનો એકમાત્ર હેતુ પૈસા કમાવાનો છે અને માલિકોનો હેતુ નફો કમાવોનો. જેઓ મીઠું સ્મિત વેરીને વસ્તુઓ બતાવવા જાહેરખબરો કરે છે એ પણ પોતાના પૈસા કમાવા માટે જ એ નાટક કરે છે. સમાજના બધા સંબંધોમાં આ હેતુ સર્વોપરી છે એટલે એકબીજા વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે.

પ્રો. રાજેશ : એક બીજી વાત પણ છે. પૈસા કમાવા માટે આપણે, સારા શબ્દોમાં કહીએ તો, ચમચાગીરી કરવી પડે છે, આંખ આડા કાન કરવા પડે છે, અંતરાત્માને દબાવવો પડે છે. સાફ શબ્દોમાં કહીએ તો, ગુલામી વેઠવી પડે છે.

દરેકને કોઈ ને કોઈ 'બોસ' નીચે રહેવું પડે છે. જેઓ પોતાનો ધંધો કરે છે તેમને પણ બજારનાં પરિબળોને આધીન રહેવું પડે છે.

રોની : મને હમણાં એક જર્મન વૈજ્ઞાનિક મળ્યા હતા. એમણે મને જે સવાલ કર્યો એણે મને વિચારમાં મૂકી દીધો. એમણે પૂછ્યું કે તમારે વિદેશી પ્રવાસીઓ માટે પર્યટનનાં સ્થળોની સગવડો શા માટે વધારવી છે? એટલા માટે કે જર્મનો આવીને તમારા વેઈટરના મોં પર કોફીનો ખાલો ફેંકીને કહે કે લઈ જાઓ આ કોફી પાછી, એ નથી સારી?

રીની : પણ આમાંથી રસ્તો શો છે?

પ્રો. રાજેશ : જો કમ સે કમ પાયાની જરૂરિયાતો એટલે કે અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન, દવા વગેરે પૈસા વગર પણ મળે, એટલે કે સ્થાનિક ધોરણે વસ્તુવિનિમયથી મળે તો આપણી ઘણી ચિંતાઓ, ઘણા તનાવો, ઘણી હિંસાઓ ઓછી થઈ જાય.

રીની : તો કોઈ કોઈને દબાવી ન શકે. તો સહુ મુક્ત મનથી, મોકળા દિલથી એકબીજાની સાથે હળીભળી શકે. સ્વાર્થના શુષ્ક વાતાવરણને સ્થાને ભીનાશ અને ઉષ્મા મેળવી શકે.

પ્રો. રાજેશ : આપણા દેશના લોકોને તો એ જ ગમે છે. જુઓને આપણી ફિલ્મો. એ હંમેશાં આપણે ત્યાં લોકપ્રિય રહી છે. એમાં અનેક અવરોધો વચ્ચે પણ છેવટે તો પ્રેમનો જ વિજય થાય છે. એ જ આપણને જોઈએ છે. એ જ આપણી અંદરની આરજૂ છે.

રોની : રીની, ફન-પાર્કમાં પૈસા ભરીને પાણીમાં છબ્બબિયાં કરવાની વાત બાલિશ નથી લાગતી?...અરે, અરે, તે તો મને અહીં જ હોળીના રંગોથી ભીજવી દીધો.

શ્રમજીવીની સૂઝ અને આવડત

“હવે એવો સમય આવ્યો છે કે આપણે આપણા પ્રશ્નો ઉકેલવા હશે તો અભણ લોકો પાસે શીખવા જવું પડશે.”

“અતુલભાઈ, વાત તો તમે હસતાં હસતાં કહી પણ એનો ગંભીર વિચાર કરો ને ?”

“જેઓ ભણેલા નથી અને ખુરશી પર બેસીને નહીં પણ હાથપગનો ઉપયોગ કરીને આજીવિકા મેળવે છે તેઓ હાથપગની કળા તો જાણે જ છે પરંતુ તેથી તેમનાં મગજ પણ બરોબર ચાલે છે. તેમની સામે પડેલું કામ જાતે પાર પાડી શકે છે.”

જ્યારે બીજી બાજુ જેઓ બુદ્ધિજીવીઓ છે, તેઓ માત્ર પોતાના વિચારોની દુનિયામાં જ રહે છે, વાસ્તવિકતાથી બહુ દૂર ચાલી ગયા છે, તેથી તેમના વિચારોમાં પણ ગૂંચવાડા છે અને તેઓ પ્રશ્નો ઉકેલી શક્તા નથી, સમજી પણ શક્તા નથી. સામે પડેલું કામ ઉકેલવા માટે તેઓ માત્ર ફોન જ કરી શકે છે.”

કોઈ એક વાત જુદી જુદી કક્ષાના લોકોને કરીએ તો એમના પ્રતિભાવ કેવા જુદા જુદા હોય છે ?

ઉચ્ચ બુદ્ધિજીવી ગણાતા વર્ગથી શરૂ કરીએ તો હમણાં એવી કેટલીક વ્યક્તિઓની એક મીટિંગ થઈ હતી. સમાજસુધારા અને ખાસ તો ગામડાંના ઉદ્ધાર વિશે એમણે વિચારો વ્યક્ત કર્યા. ગામડાના લોકો, તેમાંય જમીન વગરના નબળા લોકો, જાતે કાપડ બનાવીને ત્યાંના જ બજારમાં વેચી શકે તો નક્કર કામ થાય એ અંગે મહાનુભાવોના અભિપ્રાય શા હતા ? : ગામડાના લોકોને તો ટેરેલીન જ જોઈએ, એમને ત્યાં બનતું ખાદ્યનું કાપડ ન ગમે, આપણે એમને અદ્યતન વિકાસના લાભો પહોંચાડવા જોઈએ. ઉપરાંત એમણે બીજી દલીલ એ કરી કે યંત્રોથી જ માલ સસ્તો ઉત્પાદન કરી શકાય. યંત્રો દ્વારા થતા ઉત્પાદનને કારણે, ઊલટાનું વિદેશવેપાર, વાહનવ્યવહાર, દુકાનો અને જાહેરખબરો, વીજળી, બેન્કો, સરકારો, કોભાંડો, લશ્કરો, શસ્ત્રો વગેરે અદ્યતન ખર્ચા થાય છે એ વાત એમણે કાને ન ધરી. એમણે તો કહ્યું કે એ તંત્ર ઊભું કરેલું છે એટલે એને સાચવવું જ પડે. એ તંત્ર પોતે જ પોતાની જ ખામીઓને લીધે તૂટી રહ્યું છે અને તેથી સમાજને બીજા જુદી જાતના વિકલ્પની જરૂર છે એ વિશે તેઓએ ગંભીર સૂચન ન કર્યા. ખુરશી કે ગાદી પરથી નીચે ઊતરીને બુદ્ધિજીવીઓએ ગામડાંના ખેતમજૂરોનાં

ગ્રામડામાં જઈને વાત ન કરવી જોઈએ ?

બીજો વર્ગ પણ છે બુદ્ધિજીવીઓનો જેઓ ગામડાં માટે કામ કરે છે એ માટેની સંસ્થાઓ ચલાવે છે. ગામડાંના જમીન વગરના અને તેમાંય નિવૃત્ત ઘરડા લોકો સ્થાનિક બજાર માટે સ્થાનિક કપાસ-રંગ અને રેંટિયા-સાળથી કાપડ બનાવે. આ વાત એમના અત્યારના કામની દિશાથી જુદી હોવા છતાં તેમને આ કામ કરવા જેવું લાગે છે. અત્યારે ખાદી કમિશન દ્વારા ગામડાંમાં ખાદી બને છે એ કહેવું ખોટું ગણાશે કારણ કે એમાં ગામડાંના લોકો ખાદી નથી બનાવતા, તેઓ તો માત્ર ખાદી કમિશનની સંસ્થાઓ શહેરમાં વેચવા 'ખાદી' નામનું કાપડ બનાવી શકે તે માટે સૂતર બનાવવાની મામૂલી દરે મજૂરી કરે છે કારણ કે ખાદીની આવક અને સરકારની ગ્રાન્ટ્સ તો એ સંસ્થાઓ સાથે છે.

બીજો એક વર્ગ છે ઉપરની કક્ષાના વ્યવસાયી લોકોનો. આવા કેટલાક લોકોનું એક ગ્રુપ દર રવિવારે સવારે મળે છે એમાં હું ગઈ હતી. એમાં વકીલ, ડોક્ટર, ટેલિફોન ઓફિસર, શિક્ષક, ડિઝાઈનર, અમેરિકાથી પાછા ફરેલા એન્જિનિયર વગેરે જુદા જુદા વ્યવસાયનાં ભાઈબહેનો હતાં. એમને પણ સમાજસેવામાં રસ છે અને ગ્રામવિકાસ અંગે ચર્ચા કરવા મને બોલાવી હતી. પહેલી જ મીટિંગમાં પચીસમાંથી પાંચ જણે કહ્યું કે તેઓ મારી સાથે આગામી રવિવારે જ ગામડામાં જઈને કામ શરૂ કરવા માગે છે, દરેક જણ જુદા જુદા ગામડામાં. મેં કહ્યું કે સવારે આઠ વાગે નીકળીને બપોરે બે વાગે પાછું અવાશે કારણ કે ત્યાં જમીનું નહીં, તો તે માટે પણ તેઓ તૈયાર હતા. અને આ કામ તેઓ કોઈ સમાજસેવા કરવાના ઢાંચામાં જોડાવા માટે નહીં પણ ઊંડા વિચારપૂર્વક કરવા માગે છે, જેમ કે એક ભાઈ બોલ્યા કે ડંડલ પ્રસ્તાવનો વિરોધ કરવા વાતો કરવાને બદલે આ કામ કરવું જોઈએ. એ માટે પહેલાં બધાં પોતે ડાળી રેંટિયો જાતે બનાવતાં અને ચલાવતાં શીખે એમ નક્કી થયું જેથી તેઓ ગામડામાં જઈને તરત જ ત્યાં કામ શરૂ કરી શકે કારણ કે બીજી વસ્તુઓ - રૂ, સુથાર, વણકર તો ગામડામાં છે.

બીજો વર્ગ છે યુવાનોનો, જેમની સામે સમસ્યાઓ માત્ર વિચારરૂપે નહીં પણ વાસ્તવિકરૂપે ખડકાયેલી છે કારણ કે એમની જિંદગી લાંબી છે અને ભવિષ્યમાં છે બેકારી, મોંઘવારી અને એમાંથી પરિણમતી ગુનાખોરી. હજુ મારે એમના એક ગ્રુપને મળવાનું તો છે આવતી કાલે, પણ એમણે જે રીતે મળવાનું આયોજન કર્યું છે તે સૂચક છે : શનિ-રવિ બે દિવસ એક દૂરના ગામડામાં મળવાનું છે. વાસ્તવિકતાની સામે જ બેસવાનું છે, જેથી સમજણ પણ બરોબર દિશામાં ચાલે. કોલેજોમાં જે નથી શીખવા મળતું તે જોવા મળે તો રસ્તો શોધી શકાય.

અને મોટો વિશાળ વર્ગ છે ગામડાના ખેતમજૂર લોકોનો પોતાનો. એમની સમક્ષ જ્યારે મેં રજુઆત કરી કે તેઓ ત્યાં જ રેંટિયા-સાળ બનાવીને ત્યાં ઊગતા કપાસ તથા રંગમાંથી કાપડ બનાવી શકે અને ત્યાંના જ બજારમાં વેચી શકે તો બહારનું કપડું ખરીદવા તેમના ગામડાના લોકોને જે પૈસાની જરૂર પડે છે તે

ન પડે; ત્યારે આ અંગે એમને કોઈ પ્રશ્ન જ નહોતો. એ વાત એક ને એક બે જેવી સ્પષ્ટ લાગી. બધાંએ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો : રૈંટિયો કાંતી બતાવો અને અમને શિખવાડો. ઘણાંએ મારો રૈંટિયો લઈને કાંતી જોયું. કપાસ, સુથાર, વણકર, પીંજરાનું કેવી રીતે ગોઠવવું એ અંગે તો એમણે કહ્યું કે કોઈ ચિંતા જ નથી, અમે ગોઠવી લઈશું. ગામના ખેડૂતો પણ એમની સાથે જોડાયા હતા. એ કહે કે આ પાંચ વીઘા જમીનમાં કપાસ વાવી દઈશું અને આ સાલ માટે લઈ આવીશું.

આ કહેવાતા ‘અભણ’ લોકોમાં નકકર કામ કરવાની અખૂટ તાકાત છે. પોતાની સામેની સમસ્યાઓ તેઓ જાતે ઉકેલતા આવ્યા છે. પરંતુ સમસ્યાઓના મૂળ ઉકેલરૂપ રૈંટિયો વીસરાઈ ગયો છે તેથી તેઓ પૈસાની જાળમાં ફસાયા છે. એ રૈંટિયો જો તેમને પાછો મળી જાય તો તેઓ જાતે જ ઘણા આગળ વધી શકે.

દેખીતું છે કે જેઓ અનાજ ઉગાડે છે તેઓ ઘરતી, સૂરજ, નક્ત્રો, વરસાદ, આબોહવા, પ્રકાશ, પાણી અને ખાતર વિશે પણ જાણે જ છે, એટલે વૈજ્ઞાનિક સમજ ધરાવે છે.

શ્રમજીવી લોકોના હાથપગમાં જ નહીં, મગજ અને હૃદયમાં પણ ઘણી વધારે તાકાત છે. બુદ્ધિજીવીઓએ એમને શીખવવાનું નહીં પણ એમની પાસેથી શીખવાનું છે. શરૂઆત તો થઈ ગઈ છે. શહેરના લોકો હવે ગામડાં તરફ નજર કરવા લાગ્યા છે. ગામડાંના ભવિષ્યમાં પોતાનું ભવિષ્ય છે એમ જોવા માંડ્યા છે અને એથી ગામડાં કેવી રીતે સવ્વળ અને સમૃદ્ધ બને એ માટે સક્રિય પણ થવા માંડ્યા છે.

તો ભાવિ સંમાજનું નેતૃત્વ કોણ કરશે ? બુદ્ધિજીવીઓ નહીં, પણ શ્રમજીવીઓ.

મહેનત કરના સીખો ઓ પઢને-લિખને વાલોં

દૂરદર્શન દર્શકોને સંદેશાઓ પણ સંભળાવે છે. એનો એક સંદેશો છે : ‘પઢના લિખના સીખો ઓ મહેનત કરનેવાલોં.’ પણ વધારે જરૂરી સંદેશો તો એ છે કે : ‘મહેનત કરના સીખો ઓ પઢને લિખનેવાલોં.’ સુચંદ્રાની વાત રસ પડે એવી હતી.

રમ્યાએ એમાં સૂર પૂરાવ્યો. ભણેલાઓને પણ હવે તો નોકરીઓ નથી મળતી અને વ્યાપક બેકારીને કારણે જેમને નોકરી મળે છે એમની નોકરીની ગુણવત્તા પણ ઘટતી જાય છે.

સહુને મહેનત કર્યા વગર સહેલાઈથી મળતા પૈસા જોઈએ છે, પછી ભલે એમાં ઊંધુંચતું અને કાળુંધોળું કરવું પડે. એની ખાસ અસર તો એ થાય છે કે એશ-આરામથી આવેલા પૈસા જાય છે પણ એશ-આરામને રસ્તે. શ્રમ કર્યા વગર હાથમાં આવેલા પૈસા કાં તો રેસ્ટોરાંમાં કે ડિસ્કોમાં જવામાં કાં તો કોફી ક્લબમાં કે કીટીપાર્ટીમાં પત્તાં રમવામાં કાં તો બ્યુટી પાર્લરમાં કે જિમ્નેશ્યમમાં ફી ભરવામાં જાય છે.

મહેનત કરીને પરસેવો પાડીને મળતા પૈસા તો જરૂરના પ્રમાણમાં હોય. પણ મહેનત કર્યા વગર મળતા પૈસા જરૂર કરતાં ઘણા વધારે હોય છે એટલે એ પૈસા કાં તો કેવી રીતે વાપરવા કાં તો કેવી રીતે એમને વધારવા માટે એમનું રોકાણ કરવું એની વેતરણમાં સમય બરબાદ થાય છે.

સુચંદ્રા કહે, મારા એક મિત્ર ઘણું ભણેલા છે પણ એમનો આખો દિવસ શેરબજાર અંગે માહિતી ભેગી કરવામાં અને ગણતરીઓ કરવામાં જાય છે. જેમ ક્રિકેટમાં બલ્લેબાજ સ્કોરબોર્ડ પર નહીં પણ મેદાનમાં સામી ટીમના ખેલાડીઓ ક્યાં ગોઠવાયા છે એની પર નજર રાખે છે અને દર્શકોની તાલીઓનું નહીં પણ દરેકે દરેક દડો કેવી રીતે આવે છે એનું ધ્યાન રાખે છે, એમ આ રીતે પૈસા બનાવવામાં પણ કેટલી બધી કંપનીઓ વિશે કેટલું બધું ધ્યાન રાખવું પડે? એમાં લાખો લોકોનો કેટલો બધો સમય બરબાદ થાય?

એકૂત જે રીતે જમીન ખેડીને અનાજ ઉગાડીને રોટલો ખાય છે એમાં અને આ રીતે પૈસા કમાઈને આજીવિકા મેળવવામાં ઘણો ફેર છે. આ રીતે એશ-આરામ મળે તોય આ જીવન કૃત્રિમ છે. એટલે જ આજે મોટાં શહેરોમાં નગરજનોને મૂંઝવણ છે કે ઘણી વસ્તુઓ સમજાતી નથી, બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ છે. પરિણામે

જીવનમાં એક બાજુ દંભ અને આડંબર તથા બીજી બાજુ કંટાળો અને ખાલીપો આવે છે. બધું નિરર્થક લાગે છે.

જેઓ ઊંચા પદ ઉપર છે અને ઘણું કમાય છે કે સત્તા ચલાવે છે તેઓ પણ કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થાય ત્યારે માત્ર મિટિંગો ભરે છે કે ટેલિફોનો કરે છે અને જે પગલાં ભરે છે તે પણ પૈસા ખર્ચવા અંગેના કે આદેશો આપવા અંગે હોય છે. આ આખી રીત પછી નીચે બધા સ્તરોમાં પ્રસરે છે. આખા તંત્રમાં નક્કર કામ થતું નથી અને અંદરથી બધું ખોખલું થતું જાય છે.

બીજી બાજુ જેમની પાસે પૈસા છે તેમને શરીર જ સાથ ન આપે તો એનો અર્થ શો? અને મહેનત કર્યા વગર તો શરીર કટાઈ જાય. એટલે શરીર સારું રાખવા માટે પણ મોંઘાં ચંત્રો વસાવે છે જેમાં, દાખલા તરીકે, જોઈ શકાય કે એક જ જગાએ સાર્થકલ ચલાવવા છતાં કેટલા કિલોમીટર કેટલા વખતમાં કાપ્યા!

સુચંદ્રા કહે આના કરતાં તો એ રમૂજ સારી હતી કે એક ગામડાનો માણસ એકવાર શહેરમાં આવ્યો ત્યારે નૃત્યનો કાર્યક્રમ જોવા ગયો હતો અને છેવટે એણે કહ્યું કે આણે દોઢ કલાક સુધી અહીં ને અહીં ઠેકડા માર્યા એના કરતાં આટલા વખતમાં ત્રણ કિલોમીટર પહોંચી ગયો હોત!

રમ્યા કહે પણ શહેરની હકીકતો તો રમૂજ કરતાં પણ ખરાબ હોય છે. હમણાં એક દુકાનમાં બહેનો માટેની નખને રંગવાની શીશીની જાહેરખબરમાં મેં વાંચ્યું કે ‘હજવા ઘરકામ માટે હાથને મુક્ત રાખે છે.’ શું આપણે નખ રંગવાના એટલા ગુલામ થઈ ગયા છીએ કે ઘરકામ એ કંપની કરવા દે એટલું કરવાનું!

જવા દે ને વાત! સુચંદ્રાએ આગળ વાત કરી. નખ રંગવા એ તો સામાન્ય વાત થઈ. હવે પૈસાદારોને ત્યાં દીકરીની ઢીંગલી માટે કેશ-સજવટની ‘વીગ’ અને દીકરાના કૂતરાના વાળ ધોવા માટે સુગંધી શેમ્પૂ ક્યાં સારાં મળે છે એની ચિંતા થાય છે.

રમ્યા મૂળ વાત પર આવી. પણ ક્યારેક તો માણસે જીવનની વાસ્તવિકતાનો સામનો કરવો જ પડે છે. આજનો જમાનો અનેક અનિશ્ચિતતાઓનો છે. મહેનત વગરના પૈસા જેટલા જલદી આવે છે એટલા જ જલદી જાય છે. અને પૈસા હોય તોય આજે મજૂરો મેળવવાનું વધુ ને વધુ મુશ્કેલ થતું જાય છે.

વ્યાપક બેકારી છતાં મજૂરો મેળવવાનું મુશ્કેલ એ વિરોધાભાસનું કારણ જ એ છે કે પૈસાનું મૂલ્ય ઘટતું જાય છે.

પૈસાનું મૂલ્ય કેટલું બધું ઘટતું જાય છે! ધીનો ભાવ કિલોના રૂ.૯૦થી વધીને સીધો રૂ.૧૮૦! ધી તો બજારમાંથી અદશ્ય જ થઈ ગયું છે.

અને કોફી! જે ગઈકાલ સુધી રૂ.૨૨માં મળતી હતી તેના આજે રૂ.૪૨ છે!

ધી-કોફી જેવી વસ્તુઓ જ પરવડે નહીં તો અતિથિસત્કાર પર શી અસર થાય? ભારતીય સંસ્કૃતિ તો આતિથ્યભાવના પર ઘડાયેલી છે.

વસ્તુઓ ઉપરાંત મજૂરો પણ મેળવવા મુશ્કેલ થશે ત્યારે પૈસા હશે તો પણ કામમાં નહીં આવે.

હવેના જમાનામાં તો આપણે આપણાં ઘણાં કામો જાતે જ નિપટાવતાં શીખવું પડશે. અમેરિકા જેવા દેશોમાં પણ લોકોને ઘરકામ હાથે કરવું પડે છે. બરફ પડે તો તે પણ ઘરના રસ્તા પરથી જાતે ઉલેચવો પડે છે.

અમેરિકાની વાત નીકળતાં રમ્યાએ બીજી વાત કરી. એ હમણાં જ ત્યાં ભણાવા ગઈ હતી પણ ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિ ન ગમતાં તે છોડીને પાછી આવી હતી. એ કહે કે ત્યાંની એક જાણીતી યુનિવર્સિટીમાં ગયે વર્ષે બાર જણને પીએચ.ડી.ની પદવી મળી એમાંથી માત્ર બે જ જણને નોકરી મળી છે. ઔદ્યોગિક દેશોમાં આટલી બધી બેકારી વધી રહી છે તો બીજા દેશોમાં તો શું આશા રહે ?

દુનિયાના બધા દેશોમાં આજે યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ પછી છે બેકારી. પછી એ શિક્ષણમાં કોને કેટલો રસ રહે ?

અને ભણેલાઓને જ જો નોકરીઓ ન મળતી હોય તો મહેનત કરીને રોટલો રળનારા અભણોને અત્યારનું શિક્ષણ મેળવવાનું શું પ્રોત્સાહન રહે ?

એટલે પ્રસ્તુત સંદેશો તો એ છે કે ‘મહેનત કરના સીખો ઓ પઢને લિખને વાલો.’

આપણા હાથમાં કુદરતે એટલી બધી શક્તિ મૂકી છે કે આજે પૈસા પાછળ દોડવામાં જિંદગી વેડફવાથી આપણે એ શક્તિનો અંદાજ પણ ભૂલી ગયા છીએ, એનો લાભ ગુમાવી બેઠી છીએ.

ગાંધીજીએ સુંદર કહ્યું હતું કે જો હું કવિ હોઉં તો હાથની પાંચ આંગળીઓ વિશે મહાકાવ્ય લખું.

૪૨

આપણાં કપડાં અને પર્યાવરણ

આપણા અર્થનો મોટો ભાગ આપણાં કપડાં પાછળ હોય છે અને આ અર્થ દરેકે દરેક વ્યક્તિ કરે છે. ગરીબ અને બેકાર લોકો પણ. એટલે આપણા દેશનો કાપડ પાછળનો અર્થ અત્યંત મોટો અને સતત છે.

આજે આપણે અનેક જાતનું કાપડ વાપરીએ છીએ. સિન્થેટિક, સુતરાઉ, રેશમ, ઊન વગેરે. આ જુદીજુદી જાતનાં કાપડની આપણા પર્યાવરણ પર શી અસરો છે ?

કાપડની ખરીદી મુખ્યત્વે બહેનો કરે છે. વળી તેઓ પોતાના કુટુંબને માટે પણ કાપડ ખરીદે છે. એટલે જ નવી નવી ફેશનો દ્વારા બહેનોને કાપડ ખરીદવા લલચાવવા કાપડ ઉદ્યોગ કરોડો રૂપિયા જાહેરખબરો પાછળ ખર્ચે છે. બીજી બાજુ કાપડના ઉત્પાદનમાં અને જાહેરખબર તેમ જ વેચાણમાં પણ ઘણી બહેનો કામ કરે છે. તેથી જુદીજુદી જાતનાં કાપડની આપણા પર્યાવરણ પર શી અસરો છે તેની માહિતી લાંડનની એક સંસ્થા 'ધ વીમેન્સ એન્વાયર્નમેન્ટ નેટવર્ક ટ્રસ્ટ' (બહેનોનું પર્યાવરણ માહિતી માટેનું ટ્રસ્ટ) એ બહાર પાડી છે. એનાં તારણો જાણવાં જેવાં છે.

સિન્થેટિક કાપડ : સૌથી પહેલું સિન્થેટિક કાપડ નાયલોન હતું, જે ૧૯૩૫માં બનાવાયું હતું. તે પછી એક્રીલિક અને પોલિએસ્ટર કાપડ આવ્યાં. છેલ્લે લિક્રા જેવાં ઈલાસ્ટિક કાપડ આવ્યાં. આ બધાં કાપડ અને એમની અનેક જુદી જુદી જાતો એ પેટ્રોકેમિકલ ઉદ્યોગની બનાવટો છે. એમનાં ઉત્પાદન માટે જે ખનિજ તેલ વપરાય છે એના અંદાજ જુદાજુદા છે, પણ દુનિયાના ખનિજ તેલના કુલ વપરાશના લગભગ ૯ ટકા સુધી આ કાપડના ઉત્પાદન માટે વપરાય છે. એક અંદાજ પ્રમાણે રોજના ૨૩,૦૦૦ બેરલ ખનિજ તેલ આ ઉત્પાદન માટે વપરાય છે.

સિન્થેટિક કાપડ બનાવવા માટે કુદરતી કાપડ બનાવવા કરતાં ઘણી વધારે ઊર્જા વપરાય છે. ઉપરાંત એ કાપડ ફરીથી કુદરતી દ્રવ્યોમાં ફેરવી શકાતું નથી. ઈંગ્લેન્ડનાં હમણાંનાં સંશોધનો બતાવે છે કે ત્યાં જે નાર્થટ્રસ ઓક્સાઈડનું પ્રદૂષણ છે એમાંનું અડધા ઉપરાંતનું નાયલોનના ઉત્પાદનને કારણે છે.

નાયલોન, પોલિએસ્ટર અને એક્રીલિક બનાવવામાં વપરાતા સુંવાળા થર્મોપ્લાસ્ટિકની અસર, ખાસ કરીને જે લોકો દમ અને એલર્જીથી પીડાય છે તેમને થઈ શકે છે કારણ કે એ તાંતણા શરીરની ચામડીનાં સંપર્કમાં આવતાં ગરમી પકડે છે અને તેથી રસાયણોની નિશાનીઓ મૂકી શકે છે. લગભગ ૧૦ ટકા લોકો ખાસ કરીને બાળકો ઉપર કોઈ ને કોઈ સિન્થેટિક કાપડની અસર થાય છે.

વિસ્કોસ અને રેયોન એ બનાવટી રેષાઓ છે. અને લાકડાના રસમાંથી બનાવવામાં આવે છે. દુનિયામાં વપરાતા કુલ લાકડાના રસમાંનો ૩ ટકા આ ઉત્પાદન માટે વપરાય છે. આ રેષાઓ બનાવવા માટે સામાન્ય રીતે યુકેલિપ્ટસ વાપરવામાં આવે છે. યુકેલિપ્ટસનું એક ઝાડ ૪૦૦ લિટર જેટલું પાણી ચૂસી જઈ શકે છે અને તેથી સ્થાનિક લોકોને પાણીનો પુરવઠો ઓછો થાય છે. લાકડાના જાડા રસને કોસ્ટિક સોડા અને કાર્બન-ડાયસલ્ફાઈડ વડે ઓગાળવામાં આવે છે અને પછી એમાં સલ્ફ્યુરિક એસિડ ઉમેરાય છે. આ પ્રક્રિયા પ્રદૂષણ ઉત્પન્ન કરનારી અને પુષ્કળ ઊર્જા વાપરનારી છે. લાકડાના રસને ક્લોરાઈન વડે સફેદ બનાવવામાં આવે છે, જેનાથી અનેક પ્રદૂષિત રસાયણો પેદા થાય છે જેમાં ડાયોકસિન જેવા અત્યંત પ્રબળ ખતરનાક રસાયણો પણ હોય છે. આ પ્રક્રિયાને કારણે દુનિયાભરમાં માછલી ઉછેર નાશ પામ્યો છે. ડાયોકસિન અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં હોય તો પણ ઝેરી છે અને ખોરાકમાં ભળી અને વધી શકે છે. એનાથી કેન્સર જેવા રોગો થાય છે. એનું અત્યંત અલ્પ પ્રમાણ પણ બાળકોના માનસતંત્રને જન્મ પહેલાં જ અસર પહોંચાડે છે.

રેશમી કાપડ : રેશમી કાપડ બનાવવા માટે રેશમ ઉત્પન્ન કરતાં કોશેટાઓને ઊંચળતા પાણીમાં અથવા તેજબમાં નાખીને મારી નાખવામાં આવે છે. જો કે હવે કોશેટાને માર્યા વગર રેશમ મેળવવાની પ્રક્રિયાઓ શોધાઈ રહી છે. એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં જે જમીન અનાજ ઉગાડવા માટે વાપરી શકાય તે જમીન કોશેટા ઉછેરવા માટેનાં શેતુરનાં ઝાડ ઉગાડવા માટે વપરાઈ રહી છે. રેશમના દરેક કિલોગ્રામ માટે કોશેટાઓને ખવરાવવા માટે ૨૦૦ કિલોગ્રામ પાંદડાંની જરૂર પડે છે.

ઊનનું કાપડ : ઠંડી હવાના દેશોમાં અને બીજા દેશોમાં ઠંડી ઋતુમાં ઊનનાં કપડાં જરૂરી છે. ઈંગ્લેન્ડમાં અઢી કરોડ બેટાં છે અને દર વર્ષે ૪ કરોડ કિલો ઊનનું ઉત્પાદન થાય છે. ઊનનાં કપડાં બનાવવા માટે બીજા કાપડ કરતાં ઓછાં રસાયણોની જરૂર પડે છે. જ્યારે ઊનના ભાવ ઘટતાં બેટાના ભાવ ઘટી ગયા હતા ત્યારે ઘણાં બેટાંનો નાશ થયો હતો. બેટાં પાસેથી વધારે પ્રમાણમાં અને ઊંચી ગુણવત્તાનું ઊન મેળવવાની પ્રક્રિયાઓને પરિણામે બેટાં નબળાં પડ્યાં છે અને રોગો સામે ટકી શક્તાં નથી.

બેટાં પરથી ઉતાર્યા પછી ઊનમાંથી કચરો અને તૈલી દ્રવ્યો દૂર કરવામાં આવે છે. એને પરિણામે જંતુનાશકોવાળું પાણી સ્થાનિક તળાવ કે નદીને પ્રદૂષિત કરે છે. કુદરતી રેષો હોવાથી ઊન કુદરતી દ્રવ્યોમાં પાછું ભળી જઈ શકે એવું છે.

સુતરાઈ કાપડ : કુદરતી રેષાઓમાં કપાસ એ સૌથી સસ્તો અને લોકપ્રિય રેષો છે, પરંતુ હવે મિલોનું ઉત્પાદનખર્ચ વધતાં સુતરાઈ કાપડ મોંઘું થવાથી એનો વપરાશ ઘટ્યો છે. હવે દુનિયાના કુલ કાપડના વપરાશનું માત્ર અડધું કાપડ સુતરાઈ કાપડ છે. આ કાપડ મોંઘું, છતાં ચામડીને અનુકૂળ હોઈ તથા રંગો સરસ રીતે ઝીલી શકતું હોઈ તે મુખ્યત્વે ધનિક દેશોમાં ખરીદાય છે.

કાપડની મિલોનાં મશીનો માટે લાંબા તાંતણાનો કપાસ જરૂરી હોઈ અને તેને ઉગાડવા અત્યંત ફળદ્રુપ જમીન જરૂરી હોઈ સુતરાઈ કાપડ બનાવવા અત્યારે મોટા પાયા પર ફળદ્રુપ જમીનનો વ્યય થઈ રહ્યો છે. આ પાક દુનિયામાં ખાસ કરીને એશિયાના દેશોમાં ૩ કરોડ હેક્ટર ફળદ્રુપ જમીન પર ઉગાડવામાં આવે છે, પણ આ પાક જમીનને ચૂસી લે છે, તેનો રસકસ ખલાસ કરી નાંખે છે. વળી એને ઉગાડવા મોટા પાયા પર નહેરો અને પાણીની વ્યવસ્થા જરૂરી બને છે. રશિયામાં આ કપાસના ઉત્પાદનને કસરો એરલ સમુદ્ર સુકાઈ ગયો હતો !

ઉપરાંત કાપડની મિલો માટે કપાસ એશિયાના દેશોમાં પૈસા કમાવાના રોકડિયા પાક તરીકે ઉગાડવામાં આવતો હોઈ ગામડાંના લાખો લોકોને પોતાની ફળદ્રુપ જમીન ખાલી કરવી પડે છે અને સ્થળાંતર પણ કરવું પડે છે. લાંબા તાંતણાનો કપાસ ઉગાડવા માટે રાસાયણિક ખાતરો અને પરિણામે જંતુનાશક દવાઓ પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જરૂરી બને છે. લંડનના ઉપરોક્ત અભ્યાસના અંદાજ પ્રમાણે દુનિયામાં જંતુઓના કુલ વપરાશના પચીસેક ટકા જેટલા ગંજવર પ્રમાણમાં જંતુઓ કપાસના પાક પર છાટવામાં આવે છે ! એશિયાના દેશોની ઘણી સરકારો આ જંતુઓ માટે સબસિડી-રાહતદર આપે છે ! આ રાહતની ઘણીવાર પરદેશી મદદ દ્વારા જોગવાઈ થતી હોય છે ! બીજી બાજુ જમીનના એકર દીઠ ઉત્પાદન વધવાથી ખેડૂતો પણ આનો વિરોધ કરતા નથી. લંડનની સંસ્થાનો અભ્યાસ જણાવે છે કે આ જંતુઓમાં એવાં રસાયણો હોય છે જેમાંનાં અડધાં ઉપર તો ઔદ્યોગિક દેશોમાં મનાઈ ફરમાવાયેલી છે. આ રસાયણો સામે જંતુઓ રીઠા થઈ જતાં હોવાથી ખેડૂતો તે વધારે ને વધારે છોટે છે. ક્યારેક વર્ષમાં ૩ થી ૪ વખત. ગામડાંની હવા તેમ જ તળાવ-કૂવાનાં પાણી આનાથી ખૂબ પ્રદૂષિત થાય છે. આ જંતુઓનાં પેકેટો પરની ભાષા ગામડાંના લોકો સમજી ન શકે એવી હોય છે. કાપડને ભારત તથા પાકિસ્તાનથી ઈંગ્લેન્ડ લઈ જવાય છે ત્યારે સુદ્ધાં, વહાણોમાં તે બગડે નહીં તે માટે પેન્ટેક્લોરોફીનોલ નામનું મનાઈ ફરમાવાયેલું રસાયણ તેના પર છંટાય છે. જો કે આ કાપડ રંગતાં પહેલાં તેને ધોવામાં આવે છે. પરંતુ આ ખતરનાક રસાયણ ઈંગ્લેન્ડની નદીઓને તો પ્રદૂષિત કરે જ છે. આ કારણે યુરોપના લોકો એમ કહે છે કે એશિયાના કાપડ મોકલનારાઓને વધારે પૈસા આપીને અહીં આવતા કાપડનું બરાબર પેકિંગ કરાવો પણ આ રસાયણ ન નાખો અને એ વધારેનો ખર્ચ અમે ખરીદનારાઓ વેઠીશું. જો યુરોપના લોકો એક રસાયણ માટે આટલો ઊહાપોહ કરે છે તો આપણા અને આપણા જેવા બીજા દેશોમાં કપાસ ઉગાડવા માટે દુનિયાનાં કુલ જંતુઓનાં ૨૫ ટકા જેટલાં બધાં વપરાય છે તેનું શું ?

ખાદી : જો કે અત્યારે ખાદીકમિશન દ્વારા અંબરચરખો વપરાય છે જેમાં લાંબા તાંતણાનો કપાસ વપરાય છે એથી એ 'ખાદી'માં પણ ઉપરના દોષો છે.

પરંતુ સાદા રેટિયા વડે ટૂંકા તાંતણાના કપાસમાંથી સૂતર બનાવી શકાય અને એને ઉગાડવા માટે ફળદ્રુપ જમીન કે સિંચાઈ કે રાસાયણિક ખાતરો કે જંતુઓ કશું જ જરૂરી નથી. એ ખરાબાની જમીનમાં ઊગી શકે છે. આ ખાદી એ કોઈ પણ પ્રદૂષણો વગરનું અને પર્યાવરણને સંપૂર્ણપણે સુરક્ષિત રાખતું એકમાત્ર વસ્ત્ર છે.

મા અને બાળકના પોષણનો સવાલ

અમદાવાદના સાબરમતીને કિનારે આવેલા એક ઝૂંપડાવાસમાં હું ગઈ, ત્યાં મેં જોયું કે દરેક ઝૂંપડાની (ખરેખર તો ઓરડીની, શહેરના ગરીબોને તો ઝૂંપડા જેટલી જગા પણ આં મળે છે?) બહાર છોકરીઓ લાલ મરચું અને લસણ વાટી રહી હતી. પહેલાં તો મને લાગ્યું કે આ લોકોને સ્વાદમાં કેટલો રસ પડતો હશે કે બધાં તીખી ચટણી બનાવે છે. પણ એ મારી મૂર્ખામી હતી. પછી મને જાણ થઈ કે એ ચટણી તેઓ એટલા માટે બનાવતી હતી કે લાલ મરચું અને લસણ વાટીને ખાઈએ તો તેની ઉપર એટલું બધું પાણી પીવું પડે કે ભૂખ મરી જાય. એટલે ઘરમાં ખાવાનું ન હોય તો ભૂખને મારી નાખવાનો આ ઉપાય હતો !!

એટલે એ અરસામાં યુનીસેફની ઓફિસે મને બાળકો માટેના પોષણક્ષમ આહાર માટે તપાસ કરવા માટે પૂછ્યું ત્યારે એ કામ હું લઈ ન શકી, કારણ કે જ્યાં મૂળે ખાવાનું જ કંઈ ન હોય ત્યાં પોષણક્ષમ ખોરાકની વાત કેવી રીતે કરવી? ભૂખ ન લાગે એ માટે પાણીથી પેટ ભરવા મરચું અને લસણ ખાઈને પેટમાં આગ લગાડવાની હોય એમને એ કંઈ રીતે કહી શકાય કે ચણા અને ગોળ ખાવાથી પોષણ મળે છે?

એમાં જ થોડું ખાવાનું હોય તેમાંથી પણ કુટુંબના બધા સભ્યોમાં મા અને નાના બાળકને ભાગે તો તદ્દન ઓછો ભાગ આવે છે. ઝૂંપડાવાસમાં એમ કહેવાય છે કે કુટુંબમાં જે જુવાન પુરુષ મરી જાય તો તેની પાછળ બહુ રોકકળ થાય. કારણ કે એના જવાથી કુટુંબના રોટલાનો રળનાર જતો રહે છે, કુટુંબ નિરાધાર થઈ જાય છે. પણ સ્ત્રી મરી જાય તો એટલી રોકકળ થતી નથી અને બાળક, તેમાંયે નાનું બાળક મરી જાય તો તેની પાછળ ખાસ કોઈ રડતું નથી. આ વાત કુટુંબના જુદાજુદા સભ્યોને મળતા ખોરાકમાં પણ લાગુ પડે છે. સાંજ પડે જે કંઈ થોડી કમાણી થઈ હોય એમાંથી જે થોડું ખાવાનું બને એમાંથી સામાન્ય રીતે પુરુષને સૌથી મોટો ભાગ જાય. કારણ કે એ રોટલાનો રળનાર છે, પછી થોડો છોકરાઓને જાય અને મા તથા નાના બાળકને માટે તો સૌથી ઓછો જ ભાગ આવે. ગરીબ વર્ગમાં આ કારણે મા અને બાળકને પોષણની અછતના મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

આ કુટુંબોમાં બાળકો પણ વધારે હોય છે. વસ્તીવધારાને નિયંત્રિત કરવા અંગે બેમત ન હોઈ શકે. પરંતુ ગરીબ માણસને એનાં બાળકોની સંખ્યા ઓછી કરવાનું કહેવું એ પૈસાદાર માણસને એનું બેંક બેલેન્સ ઓછું કહેવા બરાબર છે. કારણ કે ગરીબોની પાસે કોઈ જીવન વીમો કે કોઈ સામાજિક સુરક્ષા ફંડ કે કોઈ મૂડી-મિલકત નથી કે જે તેને ઘડપણમાં કે અપંગ અવસ્થામાં કે આફત વખતે સહાયરૂપ બને. એને તો એનાં બાળકો જ એકમાત્ર સહારો છે. જે એને

આપણે ઘડપણમાં કે અપંગ અવસ્થામાં રોટલો મેળવવા માટેનું કામ ન આપી શકીએ તો એને એનાં બાળકો ઓછાં કરવાનું કેવી રીતે કરી શકીએ? પૈસાદાર માણસને તેનું બેંક બેલેન્સ ઓછું કરવાનું કરીએ તો તે એમ કરે?

બીજી બાજુ માતા અને શિશુને પોષણક્ષમ ખોરાક મળે એની જરૂરત અવગણી શકાય તેમ નથી. નાની ઉંમરે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં શરીરને જે પોષણ મળે તેમાંથી આખી જિંદગી માટેનો પાયો બંધાય છે. એ વર્ષોમાં જો શિશુને અને માતાને પોષણવાળો ખોરાક ન મળે તો આખી જિંદગી શારીરિક પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે.

સરકાર આ અંગે કેમ કંઈ કરતી નથી એ પ્રશ્ન ઊભો કરવા આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે સરકાર દ્વારા કરું થતું નથી, થવાનું નથી, તે છતાં. પરંતુ તો એ કે સરકાર તો અર્થતંત્રને ‘મુક્ત’ કરવામાં, વિદેશી મૂડી આકર્ષવામાં અને હુંડિયામણ મેળવવામાં એવી તો પડી છે કે સામાજિક સેવાઓ પાછળના બજેટમાં કાપ મુકાયો છે. એમાંય ગરીબ વર્ગની માતાઓ અને શિશુઓ જેવા મૂંગા, છેવાડાના લોકોની (કે જેઓ ચળવળ-આદોલન તો કરી શકે એમ જ નથી) તો અવગણના જ થાય છે.

ઉપરાંત, જે થોડું બજેટ એમના માટે ફાળવાય એમાંથી તદ્દન થોડો જ ભાગ એમના સુધી પહોંચે છે. આવા થોડા કાર્યક્રમો દ્વારા એમને મદદ કરવાનું કામ જો કોઈ કરવા માગે તોય એ કાર્યક્રમોની શરતો અને કલમો એવી હોય છે કે એક પૂરી કરે તો બીજી બાકી રહી જાય. એટલે એને અમલમાં મૂકવાનું મુશ્કેલ બને છે.

બીજી બાજુ, સરકારની સામાન્ય નીતિઓ તો ગરીબોને પોષણક્ષમ ખોરાક મળી રહે એમાં અવરોધરૂપ છે. દાખલા તરીકે ગયા મહિને, ઘણા ટૂંકાણથી કહેવાયેલા પણ આ સંદર્ભમાં ઘણા અગત્યના સમાચાર એ છે કે સરકારે હવે હલકી જાતના ચોખાની નિકાસ માટે પણ છૂટ આપી છે. અત્યાર સુધી માત્ર ઊંચી જાતના ચોખાની જ નિકાસ થઈ શકતી, એટલે હલકી જાતના ચોખા દેશમાં ગરીબો સુધી પહોંચી શકતા પરંતુ હવે એ પણ બંધ થશે. બીજા સમાચાર એ છે કે સરકારી મદદથી પંજાબમાં ઘણી જગાએ ઘઉંને વાવવાને બદલે રોકડ કેશ કમાઈ શકાય તેવા વેપારી પાકો ઉગાડવાનું શરૂ થયું છે, તેમ જ ઓરિસ્સામાં પાણી ભરેલા ખેતરોમાં જ્યાં ચોખા ઉગાડવામાં આવતા ત્યાં ‘પ્રોન્સ’ ઉછેરવાનું શરૂ થયું છે જેથી તેમની નિકાસ કરીને હુંડિયામણ કમાઈ શકાય! આ બંને પ્રોજેક્ટમાં વિશ્વબેંકની મદદ છે. આમ હુંડિયામણ કમાવાની ઘેલછામાં લોકોને જે મૂળ ખોરાક માટે ઘઉં અને ચોખા મળતા એના પર પણ કાપ પડશે.

આ સંજોગોમાં ગરીબ વર્ગ અને તેમાં પણ નાના બાળકને કારણે ઘરે રહેતી માતાઓ પોતાના ઝૂંપડામાં પોતાની જાતે જ કોઈ હળવા ઉદ્યોગો કરી શકે અને પોતાના ગામડામાં જ કે આસપાસમાં વેચી શકે અથવા બદલામાં અનાજ-ફૂદ મેળવી શકે એ જરૂરી બને છે. જેથી તેઓ જાતે જ પોતાની જરૂરતો મેળવી શકે. સાદા રૅટિયા વડે સૂતર બનાવીને અને પોતાના જ ગામમાં તે વણાવી-છપાવીને સુંદર કાપડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ આ માટે ઘણો જ ઉપયોગી થઈ શકે.

વિસારે પાડેલી એક વાત

વેનેઝુએલાના અર્થશાસ્ત્રી ફ્રાન્ક બ્રાચો માનવતાવાદી અર્થશાસ્ત્રી છે. ભારતમાં તેઓ વેનેઝુએલાના રાજદૂત તરીકે પણ રહી ચૂક્યા છે. દુનિયાના ઔદ્યોગિક દેશો ઉત્તરના દેશો તથા બીજા દક્ષિણના દેશો તરીકે ઓળખાય છે, તે દક્ષિણના દેશોનું તેમણે ‘સાઉથ કમિશન’ રચ્યું હતું. હવે તેઓ ‘માનવીય વિકાસ’ માટે કામ કરી રહ્યા છે અને સ્વાસ્થ્ય, પર્યાવરણ અને અર્થતંત્રને એકબીજા સાથે સાંકળી રહ્યા છે.

એમની સંસ્થાનું નામ આકર્ષક છે : ‘લીવિંગ બેટર ફાઉન્ડેશન (વધુ સારું જીવવા માટેની સંસ્થા)’. તેમાં સ્વસ્થ અને કુદરતી જીવન અંગેની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. એ સંસ્થામાં એક ભારતીય પણ છે, ડૉ. કેશવ ભટ્ટ, જેઓ આ પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરણારૂપ છે. તેઓ આધુનિક વિજ્ઞાની સંશોધક છે અને સાથે પ્રાચીન આરોગ્ય વિજ્ઞાનોના પણ ભક્ત છે. પચીસ વર્ષોથી વેનેઝુએલામાં રહેતા ડૉ. ભટ્ટ પોતાને ‘વિશ્વ નાગરિક’ તરીકે ઓળખાવે છે. એમણે પોતાના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન સાથે વેનેઝુએલા અને લેટિન અમેરિકાના પરંપરાગત જ્ઞાનનો સમન્વય સાધ્યો છે અને આરોગ્યના તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉપચારનો નવો ચીલો શરૂ કર્યો છે. એમનો મુખ્ય ભાર વ્યક્તિગત સ્તરે સ્વાવલંબન અને ઉજ્જકટિબંધની કુદરતી સંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવા ઉપર છે.

ફ્રાન્ક બ્રાચોની પોતાની વાત રજૂ કરવાની રીત બહુ અસરકારક છે. આપણું શરીર એ આપણી સૌથી મહામૂલી સંપત્તિ છે, તેઓ સાદાસીધા શબ્દોમાં અગત્યની વાત કહે છે અને આપણને લાગે છે કે ખરેખર આપણે આ મહત્ત્વની વાત દેખીતી હોવા છતાં વિસારે પાડી દીધી છે. આપણે પૈસા પાછળ દોડાદોડી કરીએ છીએ, કમાણી વધારવા લોહીનું પાણી કરીએ છીએ, નફો કમાવા ઊંઘાયતા કરીએ છીએ, પણ આપણા શરીર અંગે ભાગ્યે જ પૂરતું ધ્યાન રાખીએ છીએ. આપણે શું ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ અને શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા માટે શું કરીએ છીએ એની પાછળ થોડો જ વિચાર કરીએ છીએ.

તમે તમારી મોટરમાં કોઈ ખોટી વસ્તુ નખાય તો ચલાવી લો છો? બ્રાચો પૂછે છે. મોટરમાં ભેજસેજવાળું પેટ્રોલ પૂરાય તો તમે કેટલી બધી ચિંતા કરો છો? તો પછી તમારા પોતાના પેટમાં ખોટી વસ્તુ નખાય એ તમે કેવી રીતે ચલાવી શકો છો? મોટરમાં શું નાખો છો એનું ઘણું ધ્યાન રાખો છો અને પોતાના શરીરમાં શું નાખો છો એનો વિચાર પણ કરતા નથી? એમનું આ દૃષ્ટાંત આપણને

એટલું જડબેસલાક લાગે છે કે એ પછી આપણે જે કંઈ ખોરાક લઈએ એના વિશે વિચાર કરતા થઈ જઈએ છીએ.

બ્રાચો આ પ્રમાણે ઉપદેશ જ આપે છે એમ નથી, પોતે તો એનું કડક રીતે પાલન કરે છે. હમણાં અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે એમને માટે મેં શિખંડ બનાવેલો પણ એમની આ વાતો સાંભળીને શિખંડ પીરસ્યો પણ નહીં કે એની વાત સુદ્ધાં ન કરી શકી. એમના માટે કટલેસ બનાવવાની હતી, પણ તળેલી વસ્તુઓ તો તે તદ્દન નાપાસ કરે છે. ઉપમા બનાવી તો પણ તે ધીમાં વધાર કરીને.

જો કે થોડા જ અનુભવે આપણને સમજાય છે કે સ્વાદ વિશે આપણા મનમાં જે ખ્યાલો હોય છે તે ખોટા હોય છે. દાખલા તરીકે ધીમાં વધારેલા ખોરાકમાં ઊલટાની વધુ સારી સોડમ આવે છે. આપણને થાય કે શિખંડ વગર કેવી રીતે ચાલે પણ બ્રાચોએ જ્યારે કેરી માગી ત્યારે લાગે છે કે કેરી આગળ બધી મીઠાઈઓ પાણી ભરે છે. તેઓ ખાંડના તો સખત વિરોધી છે. ખાંડના વપરાશથી ખાંડના ઉત્પાદકો સિવાય બધાને પુષ્કળ નુકસાન થાય છે. એમની સલાહ મુજબ મેં બીજે દિવસે ચામાં ખાંડને બદલે ગોળ નાખ્યો તો ચા સ્વાદિષ્ટ જ લાગી. ત્યારે મને ભાન થયું કે યુરોપના લોકો ચામાં ખાંડને બદલે મધ લેવાનું વધુ પસંદ કરે છે અને એ ફેશન ગણાય છે. તો પછી આપણે ચામાં ગોળ શા માટે ન લઈ શકીએ ?

રાજદૂત તરીકે રહી ચૂકેલા બ્રાચોએ દેખીતું છે કે ઘણી પાર્ટીઓમાં ભાગ લીધો હશે અને જેને ‘હાઈ સોસાયટી’ કહે છે એવા લોકો સાથે પીણાં લીધાં હશે. પરંતુ શરાબની વાત તો બાજુએ, એ કોકાકોલા જેવાં હળવાં પીણાંને પણ અડતા સુદ્ધાં નથી. ભારતમાં એમનું પ્રિય પીણું છે તુલસીનું પાણી. કોઈને ઘેર પાર્ટીમાં જાય અને તુલસી કે બીજું કંઈ ન મળે તો જીરું નાખીને ઉઠાળીને ગાળેલા પાણીનું પીણું તેઓ લિજ્જતથી માણે છે. આપણામાં ઘણાને તો આપણે શરાબ નથી પીતા એવું પાર્ટીમાં કહેતાં પણ સંકોચ થાય છે, જાણે કે એ પછાતપણું હોય અને આપણે શરાબ પીવાને જિંચા દરજ્જાનું પ્રતીક માનીએ છીએ ત્યારે આ રાજદૂત એ દંભના કુચ્છકુચ્છા ઉડાડી નાખે છે. ઊલટું આપણી બુદ્ધિને ઠેકાણે લાવીને આપણા હિતમાં શું છે તે પોતાના દાખલા ઉપરથી સમજાવે છે.

અનેક પ્રકારની કુદરતી વનસ્પતિઓ વિશે તેઓ ઘણું જાણે છે. નાના જસૂદના છોડના પણ ફૂલનો અને પાંદડાનો શું શું લાભ છે તે એમણે મને સમજાવ્યું. તેઓ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ચૈત્ર મહિનાની નવરાત્રિ ચાલતી હોવાથી હું લીમડાનો રસ લેતી હતી પણ તે કડવો હોવાથી એમને તે આપ્યો નહીં. ત્યારે એમણે ઘણી તાર્કિક દલીલ કરી : તમને ખબર નથી કે કડવી વસ્તુ તો ઘણી સારી, તે તો આપણામાંની બધી કડવાશ દૂર કરે છે ?

લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં વેનેઝુએલા ખનિજ તેલનું ઉત્પાદન કરતો દેશ હોવાથી ઘણો ધનાઢ્ય દેશ છે. પરંતુ ત્યાં પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું પુનર્જીવન કરવાના

પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

વેનેઝુએલામાં બ્રાચોએ ‘નેચરલ હેલ્થ રી-એજ્યુકેશન મુવમેન્ટ (કુદરતી સ્વાસ્થ્યના પુનર્શિક્ષણની ચળવળ)’ શરૂ કરી છે. એમાં પુનર્શિક્ષણ શબ્દ ઘણો ચોટદાર છે. એ આપણને ભાન કરાવે છે કે આપણે કશું નવું શીખવા જેવું નથી, પણ જે ભૂલી ગયા છીએ એને પાછું મેળવવાનું છે.

આ ચળવળનો હેતુ લોકોને એ રીતે તૈયાર કરવાનો છે કે તેઓ જાતે જ પોતાની તંદુરસ્તી સાચવી અને વધારી શકે. અત્યારની કૃત્રિમ અને ભૌતિક સંસ્કૃતિએ કુદરતી સ્વાસ્થ્ય અંગેના પાયાના સિદ્ધાંતોને કચડી નાખ્યા છે. એણે કુદરત અને માનવશરીર વચ્ચેની સમતુલાઓથી માણસોને વિખૂટા પાડી દીધા છે. આ સિદ્ધાંતો હજુ પણ દુનિયાના પરંપરાગત સમાજોમાં સચવાયા છે અને સ્થાનિક રીતરિવાજોમાં મળી આવે છે.

ચળવળનો ઉદ્દેશ આ પરંપરાઓને પુનર્જીવિત કરવાનો છે અને એ માટે એનો ભાર એના ઉપર છે કે આપણી ઉત્પાદન અને ઉપભોગની રીતો દરેક સ્થળે સ્થાનિક મળતાં કુદરતી દ્રવ્યો પર આધારિત હોવી જોઈએ. એટલે આ ચળવળ પર્યાવરણલક્ષી છે અને વ્યક્તિગત તેમ જ સ્થાનિક ધોરણે સ્વાવલંબન લાવવા માગે છે. ચળવળની કેન્દ્રીય પ્રવૃત્તિ કુદરતી અને તાજા ખોરાક દ્વારા તંદુરસ્તી અને પોષણ મેળવવાની છે. કુદરત આપણા શરીરને જરૂરી બધો પોષક ખોરાક આપે છે એટલું જ નહીં પણ માંદગી આવે તો પણ એને દૂર કરવાની જડીબુટ્ટીઓ આપે છે.

બ્રાચો કહે છે કે પહેલાના જમાનામાં ખોરાક પોતે જ દવા હતો. એટલે કે ખોરાક તરીકે એવી જ વસ્તુઓ લેવાતી કે માંદા ન પડાય. એટલે આજની જેમ દવા તો લેવી જ નહોતી પડતી પણ માંદા પડવાનો પણ સવાલ ઊભો જ નહોતો થતો.

આપણને તંદુરસ્ત રાખતાં આવાં કુદરતી પોષક દ્રવ્યો વિષુવવૃત્તની આજુબાજુ ઉષ્ણકટિબંધમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. દુનિયામાં જે જુદીજુદી જાતની વનસ્પતિઓ છે, એમાંથી ૨/૩ ભાગની આ પ્રદેશોમાં ઊગે છે અને આજે એમાંની મોટા ભાગની વનસ્પતિઓ ઉપયોગમાં નથી લેવાતી.

વેનેઝુએલામાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના અંદાજ પ્રમાણે એ દેશમાં ઊગતી ૭૦,૦૦૦ ઔષધીય વનસ્પતિઓમાંથી માત્ર આઠસો જેટલી જ અત્યારે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

આ ચળવળ એ મુદ્દો ધ્યાને પર લાવે છે કે ખરેખર તો ઉષ્ણકટિબંધમાં વનસ્પતિઓની વિપુલતા, અનુકૂળ પ્રકાશ અને હવામાન, ફળદ્રુપ ધરતી અને જમાનાઓથી સંચિત થયેલા લોકોના પરંપરાગત જ્ઞાનનો ભંડાર છે. અને એટલે જ આ કટિબંધના દેશો જેમને ક્યારેક ત્રીજા કે છેલ્લી દુનિયા કહેવામાં આવે છે એમને પહેલી દુનિયા તરીકે ઓળખવા જોઈએ.

૪૫

સૌથી વધુ વળતર આપતું રોકાણ

સુપ્રિયાએ દલીલ કરી : ગ્રામોદ્યોગોની વાત જ છોડી દો, કારણ કે માણસ સ્વાર્થી છે અને એટલે એ પૈસા પાછળ જ દોડશે.

પણ સુપ્રિયા, સ્વાર્થને કારણે પણ આપણને સાદાં સાધનોથી જાતે વસ્તુઓ બનાવવાનું વધુ ગમશે, વધુ નફાકારક લાગશે.

એક સાદો જ દાખલો લે. તું રોજ શેરના ભાવ તો જુએ છે ને ? તો એક ઈન્વેસ્ટમેન્ટ એવી છે કે ૫૦ પૈસાના રોકાણ પર ત્રણ જ મહિના પછી દરરોજ રૂ.૨૫નું વળતર મળે, ચાર મહિના સુધી. કોઈ શેર આટલું વળતર આપે છે ? પણ કુદરત તો તે હંમેશા આપી શકે.

આંગણની આ નાનકડી જગામાં પચાસ પૈસાનાં શાકનાં બી લાવીને રોપી દે. સો એક છોડ થશે. બે-ત્રણ મહિને છોડ મોટા થતાં રોજનું દોઢેક કિલો શાક મળશે. ચોમાસામાં તો પાણી પાવા જેટલીય મહેનત નથી. પેલા ખૂણામાં નાનો ખાડો કરી એમાં આ ઝાડનાં ખરેલાં પાન જે રોજ વાળીએ છીએ તે, થોડાં અળસિયાં અને રસોડાનો કચરો નાંખ્યા કર. એનું ખાતર માટીને જીવતી રાખશે. રોજ પચીસેક રૂપિયાનું શાક મળશે. તાજું અને રસાયણરહિત. ખરીદવા જવાની અંજલ નહીં. ફ્રીજમાં ભરી રાખવાની જરૂર નહીં અને ખરેલાં પાંદડાં તથા રસોડાનો કચરાનો પણ સહેલો નિકાલ.

મુંબઈના ફ્લેટસમાં આ ન ફાવે, છતાંય બાલકનીમાં દસ-બાર ફૂંડાંનો પ્રયોગ કરવા જેવો છે. સુપ્રિયા, તને પીટર અને પેટ્રા યાદ છે ? જર્મની જેવા દેશમાં પણ તે અને ઘણાં બીજાં, એમના ફ્લેટના રસોડાની બારીમાં નાનાં નાનાં ખોખાંઓમાં કોથમીર, લસણ, પાલખ વગેરે ઉગાડે છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ચૂંટી લેવાની અને હંમેશાં તેચાર. એનાથી બારી પણ સુશોભિત લાગે છે. ગાજર, સૂરણ, અળવીનાં પાન, મરચાં, ટામેટાં તો સજવટમાં પણ મૂકી શકાય એટલા સુદર છોડ હોય છે. તુલસીનો છોડ તો ગૃહલક્ષ્મી કહેવાય છે. એ જંતુનાશક દવાનું કામ કરે છે કારણ કે તુલસીને લીધે આસપાસના છોડમાં જંતુઓ નથી પડતાં.

ઝૂંપડાવાસમાં જગા ન હોય પરંતુ ત્યાં પણ દૂધી, ગલકાં, કારેલાં, પાપડી વગેરેના વેલા તો ઝૂંપડાને છાપરે ચડાવી શકાય. ઘણી વાર ત્યાં ગંદા પાણીના નિકાલનો પ્રશ્ન હોય છે, તો ગંદું પાણી એક બાજુ વાળી તેમાં કેળ ઉગાડી શકાય.

સુપ્રિયા, તારો રેડિયો-ટેપરેકોર્ડર ટુ-ઈન-વન છે ને ? તો આ કેળનો છોડ તો ટેન-ઈન-વન છે: ૧. ગંદા પાણીનો નિકાલ અને કોરા રસ્તા, ૨. મચ્છર-માખીના ત્રાસમાંથી રાહત, ૩. ખાવા માટે કેળાં, ૪. જમવા માટે કેળનાં પાન, ૫. થાળીઓ માંજવાની ખટપટ નહીં, ૬. વાસણ સાફ કરવાના સાબુની જરૂર નહીં, ૭. વપરાયેલાં પાન ખાડામાં નાખો તેનું ખાતર, ૮. કુળાવાની ચિંતા નહીં, ૯. કેળના ઝાડમાંથી

મળતા રેષા અને ૧૦. આંગણાની શોભા. કેળનું આડ તો કેટલું સુંદર દેખાય છે, બાલગોપાલ કૃષ્ણને તેની આગળ વાંસળી વગાડવાનું ગમે એવું.

એ જ પ્રમાણે લીમડો અને જગા ન હોય તો બાવળનો નાનો છોડ રાખ્યો હોય તો એનું દાતણ ફાઈવ-ઈન-વન છે: ૧. ટૂથબ્રશ, ૨. ટૂથપેસ્ટ, ૩. ચીરી, ૪. પેદાં મજબૂત કરતી ચાવવાની કસરત અને ૫. દરરોજ નવું અને તાજું. લીમડો તો ખૂબ ઓકિસજન અને અનેક સ્વાસ્થ્યદાયક ઔષધો પણ આપે છે.

થોડી વધારે જગા હોય તો તુવેર, ચણા, ચોળી અને મગ પણ વાવી શકાય. જમીનની અંદર બટાકા, મગફળી વગેરે ભેગી શકે.

આપણા ધરની આજુબાજુ જે કોઈ જમીન હોય તેને ખરેલાં પાંદડાં, અળસિયાં, રસોડાનો કચરો અને જ્યારે મળે ત્યારે છાણ વગેરેનું ખાતર નાખીને જીવતી રાખીએ તો વગર મહેનતે ઘણું વળતર મેળવી શકીએ.

મને એક કહેવત યાદ આવી ગઈ, સુપ્રિયા બોલી, ‘કણ વાવો મણ લણો.’

આ તો સાવ સાદી ખેતીની વાત છે. પણ આપણે જરૂરી ઘણી વસ્તુઓ સાદી રીતે સહેલાઈથી અત્યંત સસ્તી બની શકે. બીજા શબ્દોમાં જોઈએ તો થોડી જ મૂડી પર ઘણું વળતર મળી શકે. ગામડાંના લોકોને તો એથી ઘણો ફાયદો થાય.

કાપડ બનાવવાની વાત તો આપણે જોયેલી છે, કે એક કિલો ટૂંકા તાંતણાનું રૂ, જે વાવીએ નહીં અને ખરીદીએ તોયે વીસેક રૂપિયે મળે તેમાંથી આઠ મીટર એટલે કે બસો રૂપિયાનું કાપડ બને. નળિયાં, રંગો, દવાઓ વગેરે તો ઘણું સસ્તું બને.

આ મૂડીરોકાણ આજની જેમ જંગી પાયા પર ન થઈ શકે પણ એમાંથી મળતું અઢળક વળતર હંમેશાં મળી શકે એટલે એમાં એઈ જોખમ નથી. કારણ કે ઉત્પાદન કરવા માટે સ્થાનિક બજાર જોઈએ અને અત્યારે ગામડાંમાં મોટું અને સતત બજાર કાપડનું જ છે અને કાપડનું ઉત્પાદન શરૂ થવામાં મુશ્કેલી એ છે કે રૂ, કાંતનારાઓ અને વણકરોનું સંધાન નથી.

એટલે હવે આપણે પહેલા વણકરને કાપડ ઉદ્યોગનો આર્થિક લાભ બતાવી અને પોતાની આજુબાજુ કાંતનારા ભિલા કરવાની વાત કરવી પડશે.

અત્યારે આપણું આ કામ ધીમું પડ્યું છે કારણ કે ખેતીની ઋતુ હોવાથી વણકરો ખેતીકામમાં રોકાયેલા છે. પરંતુ તે દરમિયાન ગુજરાતનાં ક્યાં ક્યાં ગામડાંમાં વણાટ કરતા વણકરો છે, તેમની પાસે કેટલી સાળ છે અને ખાસ તો કોની સાળ બંધ પડેલી છે એની માહિતી ભેગી કરી રહી છું.

અનન્ત થોડા મહિના પહેલાં જ ઓરિસ્સાથી આવ્યો છે. એ અત્યાર સુધી શાંત બેઠો હતો. એણે વાતમાં નવો મુદ્દો ઉમેર્યો : ગ્રામોદ્યોગના ખરા લાભ તો છે સહુને મળતી રોજગારી, સમાનતા, સ્વતંત્રતા, માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ, સર્જનાત્મકતા, ભાઈચારો અને શાંતિ.

પરંતુ અનંત, સુપ્રિયા કહે છે તેમ આજે પૈસાની બોલબાલા એટલી બધી છે કે નૈતિક કારણો બાજુ પર મૂકાઈ જાય છે. એથી અત્યારના પૈસાના, નફાના, લાભના ત્રાજવે પણ ગ્રામોદ્યોગનું પલ્લું ઘણું ભારે નમતું છે એ પાસું આગળ કરીને ગ્રામોદ્યોગને અમલમાં લાવી શકીએ.

અનન્તના રસનો વિષય છે માણસની સર્જનશક્તિ. એ બોલી ઊઠ્યો, ગ્રામોદ્યોગો શરૂ કરીએ આર્થિક નફા માટે, પણ જો એ શરૂ થાય તો સહુને સ્વતંત્રતા મળી શકે અને તો જ સર્જનાત્મક શક્તિ ખીલી શકે. હું પણ વણકરોને આ નવી રીતે, તૈયાર કરવાના કામમાં જોડાઈશ.

૪૬

આરોગ્ય તમારા આંગણામાં

અમૃતભાઈએ ચિંતાજનક વાત કરી. અત્યાર સુધી એમ કહેવાતું કે તમારી તંદુરસ્તી વધારવા શાકભાજી અને ફળ ખાઓ. જુદાંજુદાં શાકભાજી અને ફળમાં તમારા શરીરને પોષણ આપનારાં ક્યાં ક્યાં વિટામિનો અને બીજાં દ્રવ્યો છે એ જાણીને સમતોલ આહાર લો. પરંતુ હવે તો શાકભાજી અને ફળ લેવાથી આપણી તંદુરસ્તી સુધરવાને બદલે બગડવાનો ભય જિભો થાય છે. કારણ કે એમને ઉગાડવા માટે, સાચવવા માટે, દૂરની જગાએ વેચવા મોકલવા માટે અને એમનો રંગ તાજો અને ચળકતો રાખવા માટે એટલાં બધાં કૃત્રિમ રસાયણો વપરાય છે કે એ રસાયણોને કારણે આપણા શરીરને નુકસાન થવાનો ઘણો ભય રહે છે.

અને બીજી બાજુ, બજારમાં શાકભાજી અને ફળની કિંમતો કેટલી વધતી જાય છે! ગરીબ લોકોને તો તે પોસાય પણ નહીં. મધ્યમવર્ગ માટે પણ મોંઘાં છે.

શાક-ફળ સર્હેલી છતાં સરસ રીતે કેવી રીતે ઉગાડી શકાય એ વિશે હું તપાસ કરી રહી હતી ત્યાં વાંસદાથી આવેલા ડૉ. વૈદ્યે કહ્યું કે નવલભાઈ શાહે અહીં અમદાવાદમાં જ એમના આંગણામાં સરસ શાકભાજી ઉગાડ્યાં છે.

નવલભાઈ તો આપણા પ્રખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી, સમાજસેવક અને ભૂતપૂર્વ પ્રધાન. એમને પૂછ્યું તો એમણે તરત જોવા-આવવા-વાત કરવા માટે સમય આપ્યો.

એમને ઘેર દાખલ થતાં જ મકાન અને રસ્તા વચ્ચેની દસ ચોરસફૂટની જગામાં એમણે બહારની બાજુએ પપૈયું, સીતાફળ, સરગવો અને લીમડાનાં ઝાડ, આગળની બાજુએ કારેલાં અને દીડોળાંના વેલા, એમની નીચે ભીંડા, ગુવાર, ચોળી વગેરેના છોડ, છેક નીચે પત્તરવેલિયાનાં પાન, ભાજી, તુલસી, દરેક છોડની બાજુમાં એને નાઈટ્રોજન આપવા સુબાવુલ ઉગાડ્યાં છે. પાછળના ખૂણામાં અળસિયાં બનાવવાની ડોલ, આગળની હારમાં ઋતુનાં રંગીન ફૂલ અને દરવાજામાં પ્રવેશતાં ખૂશ્બોભર્યાં સ્વાગત માટે જૂઈની વેલ. કારેલીનાં પીળાં ફૂલ અને દીડોળીનાં સફેદ ફૂલને એ સોનું અને રૂપું કહે છે.

દરેક છોડનું પાંદડું પાંદડું તાજું અને તંદુરસ્ત.

એમણે બતાવ્યું કે કોઈ માળી, ખર્ચ કે ખાસ મહેનત કે વધુ પાણી વગર કોઈ પણ વ્યક્તિ આ કરી શકે.

નવલભાઈની વૈજ્ઞાનિક ખેતી વિશે એટલી બધી જાણકારી છે કે તાતા

ગુપ્તના મોટા 'ફાર્મ'ના ટ્રસ્ટના પણ તે પ્રમુખ છે, અને એમના ગુંદીના આશ્રમમાં પણ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરે છે. મેં એમને વિનંતી કરી કે ગરીબ અને મધ્યમવર્ગના માણસો પણ તમારી જેમ થોડી જ જમીનમાં કેવી રીતે શાક-ફળ ઉગાડીને તંદુરસ્ત રહી શકે એની માહિતી આપો.

એમણે ઉદાર ભાવે સહર્ષ વિનંતિ સ્વીકારીને મને પત્ર લખ્યો.

“પ્રિય નંદિનીબહેન,

જન્મભૂમિમાં ગરીબીની સમસ્યાના ઉકેલ માટે સ્વાવલંબી ખાદી અંગેના તમારા લેખો વાંચું છું. એક નવી દૃષ્ટિ આપે છે. ત્રીજા વિધની મૂળ સમસ્યા છે ગરીબી. એનો ઉપાય વિકસિત દેશોમાં વિકસેલા અર્થતંત્રમાં નથી.

તમે મારે ત્યાં આવ્યાં. મારા મકાન પાસેથી થોડી જમીનમાં ઉગાડેલાં શાકભાજી જોઈ તમે પ્રસન્ન થયાં. જે માણસ ગરીબ છે તે પૂરતાં શાકભાજી લઈ શકતો નથી, તેને કારણે તે માંદો પડે છે, રોગનો પ્રથમ ભોગ બને છે. કારણ કે તેનું શરીર પ્રતિકાર શક્તિ ગુમાવી બેઠું હોય છે. વળી તેને રહેવાની જગ્યા પણ એવી છે કે ત્યાં ગંદકી, માખ અને મચ્છર વધારે થાય છે.

ગરીબમાં ગરીબ માણસ (ગામડાં)ના ઘર આગળ થોડી જમીન હોય છે. આપણા દેશમાં દુનિયાની ૧૬ ટકા જેટલી વસતિ છે જ્યારે ફક્ત અઢી ટકા જેટલી જ ખેતીલાયક જમીન છે. તે વરસોથી ખેડાય છે. હાલ આપણા દેશની વસતિ ૯૨ કરોડ છે. એકવીસમી સદીમાં પ્રવેશતાં તે એક અબજ ઉપર થઈ જશે.

એટલે જ ઝૂંપડાંની આસપાસ જે કાંઈ શાકભાજી ઉત્પન્ન થઈ શકે તે કરવામાં આવે તો જ ગરીબ ઘરમાં જન્મેલા બાળકનું આરોગ્ય ટકી શકે. દૂધી, કારેલી, ગલકાં, પાપડી, ચોળી જેવાં વેલાવાળાં શાકને ઝૂંપડા પર કે માંડવા પર ચઢાવી નીચેની જમીનમાં પાલક, તાંદળજે, મેથી અને ખાસ તો પત્તરવેલિયાં ઉગાડી શકીએ.

ઘરને આંગણે કે પાછળ જ્યાં જગ્યા હોય ત્યાં સુધારેલાં આંબળાં, સરગવો કે સીતાફળનાં એક-બે વૃક્ષ ઉગાડી શકાય. સરગવાનાં પાન તેમ જ સીંગ વિટામિન સીથી ભરપૂર છે અને આંબળાં તો આરોગ્ય માટે ઉત્તમ છે.

જમીન ઓછી છે? તેનો ઉકેલ છે સઘન ખેતી. ૧૫ થી ૨૦ ફૂટ ઉપરની ઊંચાઈએ આંબળા-સરગવો, ૬ થી ૮ ફૂટની ઊંચાઈએ ઋતુ પ્રમાણેના વેલાઓ, એમની વચ્ચે શાક અને સૌથી નીચે વેલાથી એકાદ ફૂટે અંતરે ઋતુ પ્રમાણેની ભાજી અને એથી પણ વધારે સઘન ખેતી કરતી હોય તો જમીનમાં થતાં કંદ.

છોડને પ્રકાશ જોઈએ. તો આ રીતે જમીનથી ૨૫-૩૦ ફૂટ ઊંચાઈ સુધીનાં હવા-પ્રકાશનો ઉપયોગ ઉત્પાદન માટે કરી શકીએ.

તમે મારે ત્યાં આવ્યાં. વાવેલી ટીડોળીના રોપાને મેં મારા મકાનના બીજા ને ત્રીજા માળે ચઢાવ્યા છે. પહેલા માળ સુધી તો ટીડોળીનું થડ જ છે. બધાં

પાન કાપી નાંખ્યાં છે. એક જ ટીંગોળીનો રોપો અઠવાડિયે એક દિવસનું શાક આપે છે. પાને પાને ટીંગોળાં બેસે છે. વેલા ઉપર જાય તો નીચે ભીંડા, ગુવાર, ચોળી ઉગાડી શકાય.

આજે બજારમાં શાક મોંઘું છે અને દિવસે દિવસે મોંઘું થતું જાય છે. કારણ કે દૂરથી લાવવાનો ને વેચવાનો ખર્ચ વસ્તુને બે થી ત્રણ ગણી મોંઘી બનાવી દે છે. ગરીબ માણસ શાકભાજી ખાઈ શકતો નથી તેથી માંદો પડે છે. દવા ને દાકતર પણ મોંઘા થતા જાય છે. છેલ્લાં બે-ત્રણ વરસમાં દવાના ભાવ બેથી ત્રણ ગણા થઈ ગયા.

ઘરઆંગણે તાજું, જંતુનાશક દવાઓ છાંટ્યા વગરનું શાક અને વિટામિન આપતાં ફળ મળે તો દાકતરને ઘેર દોડવું ન પડે. સ્વસ્થ માણસની કાર્યક્ષમતા વધશે. એટલું જ નહીં નવરાશના સમયમાં નાનાંમોટાં સહુ આ કામ કરે. તેમાંથી આનંદ લૂટે.

સર્જનનો અનેરો આનંદ હોય છે. બજારમાંથી આણેલી દૂધી કે ભીંડાં કરતાં આપણા જ થ્રમથી પેદા કરેલી તાજી દૂધીનું શાક ખાવાનો આનંદ અનેરો છે.

એકવીસમી સદીનું સૂત્ર છે : સૌને માટે આરોગ્ય. શું આપણે તે દવાખાનાં, ડોક્ટરો અને દવાઓ વધારીને કરી શકીશું? ગરીબીમાં સબડતા સમાજ સુધી આ પહોંચવાનું નથી અને પહોંચે તોપણ તેનો આર્થિક ભાર તે વહી શકવાનો નથી. ઉપાય છે ઘર આંગણે શાકભાજી અને ફળ દ્વારા વિટામિન પેદા કરવું તે.”

લિ. નવલભાઈ શાહના વં.મા.

દરેક શાકના ચારથી પાંચ રોપા, ફળનો એક રોપ, અને ભાજી તો એકાદ ચોક્કસકૂટમાં ઉગાડીએ તો તે પૂરતું છે. તેથી વધુ મહેનત પણ ન રહે, વૈવિધ્ય મળે અને છોડ થોડા હોવાથી તેમની માવજત પણ રાખી શકાય.

કુદરતમાં કશું નકામું નથી

ગયે સમાહે શરૂ કરેલો નવલભાઈ સાથેની વાતનો દોર જ આગળ વધારીએ : નવલભાઈ, ઘર કે ઝૂંપડીની આસપાસની ઘણી થોડી જમીનમાં પણ તંદુરસ્તી આપનારાં શાકભાજી ઉગાડવાનો વિચાર તો સરસ છે. પણ થોડી જ જમીનમાં ફળનાં વૃક્ષ પણ ઊછરે, વેલા પણ વધે, શાકના છોડ પણ થાય અને ભાજી પણ ઊગે? આ બધાંને આટલી થોડી જમીન પોષી શી રીતે શકે?

એમણે વિગતવાર સમજણ આપી.

છોડ જમીનમાંથી કસ ચૂસે છે. છોડનાં પાન તેનું ખોરાકમાં રૂપાંતર કરે છે. તે માટે સૂર્યનો પ્રકાશ જઈએ. પ્રકાશ ન મળે તો છોડ પીળો પડી જાય. એથી બધા છોડને વધારેમાં વધારે પ્રકાશ મળે એ રીતે વાવવા જોઈએ. ફળનું ઝાડ, વેલા, શાકના છોડ અને ભાજી બધાંની ઊંચાઈ જુદીજુદી હોવાથી તે દરેકને પ્રકાશ મળે એ રીતે સાથે વાવી શકાય. વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં આને ત્રણ (કે ચાર) સ્તરની ખેતી કહે છે.

ઉપરાંત થોડી જમીનમાં આટલા વિવિધ જાતના છોડ વધતા હોય તો એમને પોષણ પૂરું પાડવું જોઈએ. આપણે છોડનાં મૂળ સહેલાઈથી લઈ શકે એવું પોષણ પૂરું પાડીએ તો જ આ શક્ય બને.

ખેતી માટે ખાતર જરૂરી છે. આપણાં શહેરોમાં પાનખરમાં વૃક્ષોનાં ખરેલાં પાંદડાંને એકઠાં કરી બાળી દે છે. તેને બદલે પાંદડાંને કીમતી ખાતરમાં ફેરવી શકીએ. રોજ સવારે હું ઘરની આસપાસ પડેલાં પાન એકઠાં કરું છું. સાથે આંગણાની સફાઈ પણ થઈ જાય છે. પાનના નાના ટુકડા કરું છું. એમને વૃક્ષના મૂળની આસપાસ પાથરું છું. આ માટેનો મને ગમતો શબ્દ છે પાનપથારી. અંગ્રેજીમાં તેને મલ્ચિંગ કહે છે. આ પાનપથારી પર થોડું છાણનું ઓગાળેલું પાણી છાંટું છું. વૃક્ષના છાયામાં અળસિયાં પેદા થશે અને તે પાનને ખાતરમાં ફેરવશે. બે-ત્રણ મહિને ખાતર તૈયાર થઈ જાય એટલે શાકભાજીના રોપાને આપી શકાય. પછી રોપાની આજુબાજુ પાન પાથરવાનાં. આ રીતે રોપા આગળ સીધું પણ અળસિયાંનું ખાતર બનાવી શકાય. કોઈને ત્યાંથી અળસિયાં લાવીને પણ શરૂ કરી શકાય. એમને પાન, છોડનો છાયો અને ભેજ મળવાં જોઈએ.

અળસિયાંએ તૈયાર કરેલું ખાતર કોમ્પોસ્ટ ખાતર કરતાં વધારે કસવાળું હોય છે. ઈન્સ્ટન્ટ કોફીની જેમ અળસિયાં તરત જમીનની અંદર છોડનાં બારીક

મૂળિયાંના છેડા સુધી પહોંચી જાય છે. છોડને વધવા માટે જે પોષણ જોઈએ તે નજીકમાંથી જ મળી રહેતું હોય તો છોડ શા માટે ખોરાક મેળવવા દૂર સુધી મૂળ ફેલાવે ?

ટૂંકમાં, પાન અને અળસિયાં દ્વારા છોડને તૈયાર પોષણ પૂરું પાડવું એ ઉત્પાદનની ચાવી છે. આ માટે ઘરનાં બાળકો અને વડીલો પણ મદદ કરી શકે. પાન જ નહિ, ઘરનો બધો કચરો ખાતરમાં ફેરવી શકાય.

કુદરતના જીવનચક્રમાં કશું જ નકામું નથી.

પાનપથારી ત્રણ કામ કરશે. પહેલું તો જમીનમાંના લેજને ઊડી જતો રોકશે. કુદરતમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ઉનાળો આવતાં પહેલાં વૃક્ષો પોતાનાં પાન ખેરવી પોતાને તળિયે પાથરી દે છે જેથી ઉનાળાની ગરમીથી જમીનમાંનો લેજ ઊડી ન જાય.

બીજું, પાન એ અળસિયાંનો ખોરાક છે. એ ખોરાક તો અળસિયું ખાશે જ પણ સાથેસાથે અળસિયું માટી પણ ખાશે. અળસિયાંનાં શરીરની રચના એવી છે કે તેના પેટમાં ચક્રી હોય છે. માટીના કણો અને સજીવ પદાર્થો આ ચક્રીમાં પિસાય છે અને અળસિયાંની અઘાર ઉત્તમ અને તરત જ પોષણ આપે એવું ખાતર બનાવે છે.

ત્રીજું અને મહત્ત્વની વાત એ છે કે અળસિયાં જ ખેતી કરશે. અળસિયાં કુદરતનાં હજ છે. જમીનને ખેડવાથી કે ખોદવાથી તો ઊલટાનું આપણે જમીનમાંના જીવાણુઓના કુદરતી ક્રમને ખોરવી નાંખીએ છીએ. દરેક અળસિયું હવા લેવા માટે દિવસમાં ૮ થી ૧૦ વાર જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે અને પાછાં જમીનની અંદર જતાં નવું કાણું પાડે છે. આમ જમીન પોચી પડે છે. અળસિયાંએ બનાવેલાં એ પાતળાં પોલાણોમાં લેજ સંઘરાઈ રહે છે. અને ખાતરનો કસ એ પોલાણોમાં થઈને છોડના મૂળના ટોચકા સુધી પહોંચે છે. અળસિયાંની ફરવાની રચના કેશનળી જેવી હોય છે. એટલે લેજ અને ઓગળેલો ખોરાક છોડ કે વેલના મૂળ પ્રદેશમાં રહે છે. એને પરિણામે જે કાંઈ લેજ અને કસ હોય તેનો લગભગ સો ટકા છોડના વિકાસમાં ઉપયોગ થાય છે.

પાનપથારી અને અળસિયાંની મદદથી શાકભાજી અને છોડ ૩૦ ટકા ઓછા પાણીની મદદથી ઊગી શકે છે.

અળસિયાંની મદદથી શાકભાજી ઉગાડવામાં ખેડ કે ગોડ કરવાની પણ જરૂર નથી. કારણ કે એ કામ અળસિયાં કરે છે. ઊલટાનું ગોડ કરવાથી અળસિયાં ઘવાય છે. જમીન ખુલ્લી થતાં પક્ષીઓ તેમને ખાઈ જાય છે. તેમણે બનાવેલી નાળો તૂટી જાય છે. જમીન પરનું વનસ્પતિનું પડ જતું રહે તો તે ઉપર સુધી આવતાં નથી. એટલે ગોડ કરવાને બદલે અળસિયાંનો ખોરાક પાંદડાં છોડની આજુબાજુ પાથરવાનું વધુ ઉપયોગી છે.

આમ, નહીં ખેડ, નહીં ખાતર, નહીં જોખમી રાસાયણિક જંતુનાશકો, માત્ર

કુદરત આધારિત ખેતી. કુદરતને કુદરતનું કામ કરવા દો. કુદરતના જીવન-વિજ્ઞાનને સમજો અને તેને મદદગાર થાઓ. પાંદડાંને બાળો નહીં. પાનપથારીની વચમાં વધેલા છોડ જુઓ કેવું સુંદર ઉત્પાદન આપે છે?

હવે તો અનેક દેશોમાં લોકો કુદરતી ખેતી અપનાવી રહ્યા છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં પણ અનેક પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. ડૉ. શિરીનબહેન ગઢિયા (ઠાકોર પાર્ક, અબ્રામા ગામ, વલસાડ ૩૯૬૦૦૧) કહે છે કે જમીનને ૨ થી ૩ ફૂટ ઊંડી ખોદી તેમાં વનસ્પતિ કચરો અને માટીના ઘર કરી તેના પર વાવવાથી વીસ વર્ષ સુધી ખેડ, ખાતર અને સિંચાઈની મહેનત ઘટી જાય છે. જમીનની નિતારશક્તિ અને ભેજસંગ્રહશક્તિ વધે છે. તેમાં સજીવો કાર્યરત રહે છે. આને ‘માઝીબુકની ખાઈ’ કહે છે.

મહેન્દ્ર ભટ્ટ (પ્રયાસ, માંગરોળ, ભરૂચ ૩૯૩૧૫૦) ‘બીલં મોલીસનનું તરૂચક’ સમજાવે છે કે ઘરના વપરાશના પાણીના નિકાલની જગાએ ૬ ફૂટનો તાવડી આકારનો ખાડો કરી તેને ઘાસકચરાથી ભરવો. એની ફરતે ૧૨ ફૂટના ગોળાકારમાં (કુલ ૩૦ ફૂટ વ્યાસનું વર્તુળ) ઋતુ પ્રમાણે શાકભાજી અને ફળ ઉગાડવાં.

આ રીતે શાકભાજી અને ફળ ઘરઆંગણે, તદ્દન ઓછા ખર્ચે અને ઓછી મહેનતે મળે છે અને પૌષ્ટિક, તાજાં અને વધુ સ્વાદિષ્ટ મળે છે. ઘરમી હવા પણ શુદ્ધ બને છે.

ઘરઆંગણે રંગબેરંગી પતંગિયાં અને કલરવ કરતાં પંખી પણ આવે છે.

ધરતી પાસેથી જે લો તે તેને પાછું આપો.

શાક-ફળ-અનાજનું ઉત્પાદન એ કોઈ ઉદ્યોગ નહીં કુદરતી ઘટના છે. કૃષિ એટલે જીવનનું જતન, સંવર્ધન.

૪૮

‘પૃથ્થ થઈ ફાલી રહ્યો આકાશો’

જાતે શાકભાજી ઉગાડીને વિટામિન અને બીજાં પોષક તત્ત્વો મેળવવાની વાત નવલભાઈ શાહે આપણને કરી.

ગામડાંમાં તો ઝૂંપડાં ફરતી થોડી જમીન હોય, પણ જન્મભૂમિ-પ્રવાસીમાં ઘણા વાચકો તો શહેરના ફ્લેટમાં રહે છે તો તેઓ આ અંગે શું કરી શકે ?

ફ્લેટની બાલ્કનીમાં ફૂડમાં છોડ ઉગાડી શકાય. તે છોડ પર સારો પાક મેળવવા તેને પોષણ બહારથી બનાવીને આપી શકાય.

છોડ માટેનું આ પોષણ બહાર કેવી રીતે બનાવવું તે માટે અજસિયાના ઉછેર અને અજસિયાના ખાતરના અર્કની વાત જોઈએ.

અજસિયાને વધવા માટે અંધકાર એટલે કે છાંયડો જોઈએ, ખોરાક એટલે કે પાંદડાં જોઈએ અને સતત ભેજ જોઈએ. ઘેર અજસિયા ઉછેરવા માટે એક પ્લાસ્ટિકની મોટી ડોલ લઈ તેમાં નીચે ઈંટનાં નાનાં રોડાં ગોઠવવાં. એની ઉપર પાંદડાં અને રસોડાનો કચરો ભરવો અને સૌથી ઉપર અજસિયાવાળી માટી એક ઈંચ પાચરવી. ડોલને છાંયમાં રાખવી અને બે ત્રણ દિવસે પાણી છાંટી સતત ભેજ રાખવો. ઉપરની માટીનાં અજસિયાં પાંદડા અને કચરો ખાશે અને બીજાં ઘણાં અજસિયાં પેદા કરશે અને સવા-દોઢ મહિનામાં અજસિયાનું ખાતર તૈયાર થશે. આ ખાતર બાલ્કનીમાં રાખેલા ફૂડમાં નાખવું.

જેમની પાસે બિલકુલ જમીન નથી અને જેઓ ફ્લેટમાં રહે છે તેઓ ફૂડમાં શાકભાજી ઉગાડી શકે. એ માટે ફૂડની નીચે નાનું કાણું કરવું જેથી વધારાનું પાણી બહાર નીકળી શકે. એ કાણાને નાની ઠીકરીથી ઢાકી ફૂડને તળિયે એક ઈંચ સુધી ઈંટના નાના ટુકડાં ભરવા. પછી ૫-૭ ઈંચ સડેલાં પાનના ટુકડા અને તેની ઉપર ૪-૫ ઈંચ અજસિયાનું ખાતર ભરવું. આવા ફૂડમાં ભાજી, પત્તરવેલનાં પાન અને શાક ઉગાડી શકાશે. થોડું મોટું ફૂંડ લેવામાં આવે તો વેલ ઉપર ઊગતાં શાકની વેલ ઉગાડી શકાય.

અજસિયાં ઉછેરવાની ડોલમાં બે-ત્રણ દિવસે પાણી છાંટીએ એટલે તેમાંથી ડોલની નીચે પ્રવાહી એકઠું થશે. આ પ્રવાહી ફૂડમાંના છોડ માટે અદ્ભુત પોષણ ગણાય છે. ડોલને નમાવીને તે કાઢી શકાય, પણ વ્યવસ્થિત રીતે તેને કાઢવા માટે ડોલની નીચે કાણું પાડી એમાં નળ કે પાઈપ ભરાવી તે વાટે તે કાઢી શકાય. નવલભાઈએ તો આ પ્રવાહી મેળવવા માટે એમની અજસિયાં-ઉછેરની મોટી ડોલની અંદર, તળિયે વચ્ચે એક પ્લાસ્ટિકનો મોટો વાડકો ઊંધો મૂક્યો છે, એટલે બધું પ્રવાહી એમાં ભેગું થાય છે. ઊંધા વાડકાની ઉપર વચ્ચે કાણું પાડી એમાં પાઈપ ભરાવી એ પાઈપમાં કેરોસીનનો કે કોઈ પણ પંપ મૂકી આ પ્રવાહી એ પંપ વાટે ખેંચી લે છે. આ પ્રવાહી છોડને આપવાથી એમના છોડ ખૂબ તંદુરસ્ત રહે છે અને ઘણું શાક આપે છે.

આમ ફૂડના છોડને બહાર ડોલમાં ઉછેરેલાં અજસિયાંના ખાતરનું તથા તેના પ્રવાહીનું પોષણ આપવાથી ફૂડમાં છોડ સરસ રીતે ઉછેરી શકાય. ફૂડમાંની

માટી તો માત્ર છોડના ટેકા માટે અને મૂળને ફેલાવા માટે છે અને છોડને પોષણ બહારથી તૈયાર કરેલું મળે છે.

અળસિયાં ઉછેરવાની ડોલને નીચે બે ઈંટો કે ટેકો મૂકી અદ્ધર રાખવી. એમાંનાં અળસિયાં બહાર નહીં આવે.

એક પ્રશ્ન થશે કે અળસિયાં ઉછેરવા માટે ડોલમાં પણ ઉપર અળસિયાંવાળી માટી પાથરવાની છે તો એવી માટી ક્યાંથી લાવવી? આ પ્રશ્ન દહીંના મેળવણ જેવો છે. દહીં બનાવવાની શરૂઆત કરવા માટે પહેલાં એક વખત થોડુંક દહીં બહારથી લાવવું પડે, પણ પછી દર વખતે દહીં વાપરતી વખતે એમાંથી એક ચમચી મેળવણ રાખીને ફરી દહીં બનાવતાં રહેવાય. એ જ પ્રમાણે ડોલમાં અળસિયાં ઉછેરવા માટે શરૂઆતમાં એક વખત થોડી અળસિયાંવાળી માટીનું ‘મેળવણ’ લાવવું પડે. પછી સવા-દોઢ મહિને આખી ડોલમાં અળસિયાંનું ખાતર તૈયાર થઈ જાય ત્યારે તે ખાતર ફૂંડામાં નાખીને તેમાંથી થોડુંક રહેવા દેવાનું અને એમાંથી ફરી ડોલમાં અળસિયાંનું ખાતર બનાવતાં રહેવાનું.

હવે તો આવું અળસિયાંવાળી માટીનું ‘મેળવણ’ વેચવાનો મોટો ધંધો ચાલે છે. આવી એક ઘાસતેલના ડબ્બા જેટલી માટી ચારસો જેટલા રૂપિયાની આવે છે.

આવી માટી જતે પણ બનાવી શકાય. કોઈ ઝાડના છાંયડામાં ઝાડના મૂળ પાસે અળસિયાંનું ખાતર બનાવી શકાય. મૂળની જમીન ઉપર પાંદડાં પાથરી તે સતત ભેજવાળાં રહે એવી વ્યવસ્થા રાખીએ તો એમાં અળસિયાં ઉત્પન્ન થશે. થોડું છાણ નાખીએ તો સહેલાઈથી થશે. ચીકુ, નાળિયેરી, કેળ વગેરે પાણીનાં ઝાડ છે એટલે તેમની નીચે અળસિયાંનું ખાતર થઈ શકે.

સૂકા પ્રદેશમાં કે જ્યાં ભેજ અને અંધકાર ન હોય ત્યાં તાડપત્રી કે બીજો છાંયો બનાવીને આ ખાતર બનાવી શકાય. ભેજ માટે પાંદડાં-છાણના ઢગલાને ભીના કંતાનના કોથળાથી ઢાંકી દેવાથી ઢગલેબંધ અળસિયાં પેદા થશે. ખાતર તૈયાર થાય ત્યારે એ ખાતરને પ્લાસ્ટિક ઉપર પાથરી દેવાથી પ્રકાશમાં આવવાને કારણે બધાં અળસિયાં તળિયે નીચેના થરમાં જતાં રહેશે. પછી ઉપરથી પકવ દાણાદાર ખાતર લઈલઈને છોડને આપવું. આ ખાતર કોમ્પોસ્ટના ખાતર કરતાં વધારે કસવાળું હોય છે અને તાત્કાલિક અસર કરે છે.

દવાઓ મોંઘી થતી જાય છે ત્યારે ઘરની બાલકની, ઓટલા કે અગાસીમાં ઉપર-નીચે ફૂંડા ગોઠવી શાકભાજી ઉગારી કુટુંબની તંદુરસ્તી માટે વિટામિન અને લોહતત્ત્વ મેળવી શકીએ. કુટુંબના બધા સભ્યોને આ સર્જનમાં રસ પડે એ જુદો.

ફૂંડામાં શાકભાજી ઉગાડવાનું આનંદપ્રદ છે, ઉત્પાદક છે અને આરોગ્ય આપનાર પણ છે.

માણસે જ્યારે નવીનવી શોધો કરીને કુદરતને નાથવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે કુદરતે પણ માણસને થપ્પડ લગાવી છે. પરંતુ માણસ એ કુદરત સાથે હળીમળીને રહે તો કુદરત પણ એને સાથ આપે છે, પોષે છે.

રાસાયણિક ખાતરોથી અને રાસાયણિક જંતુનાશકોથી જમીનનાં તત્ત્વોનો નાશ થાય છે અને એ જમીનમાં થયેલા પાકથી માણસની તંદુરસ્તીનો નાશ થાય છે. એટલે જ ગુરુજનો કહે છે કે જીવાડીને જીવો. રાસાયણિક ખાતરો વગર ઉપર બતાવેલી સજીવ પદ્ધતિએ થતી ખેતી એ અહિંસક ખેતી છે.

આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ શ્રી હરિ વિશે ગાયું છે: ‘પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફાલી રહ્યો આકાશે.’

૪૯

તંદુરસ્તીનો ઉપાય આપણા હાથમાં

થોડા વખત પહેલાં અમેરિકાના કેલિફોર્નિયા જેવા સમૃદ્ધ રાજ્યમાં ખેતરોમાં પાકને રોગ લાગુ પડ્યો હતો. ઘણી જંતુનાશક દવાઓ છાટી, છેલ્લાં શોધાયેલાં રાસાયણિક જંતુનાશકો છાંટ્યાં પણ રોગ ગયો નહીં. પછી લીમડાંનાં પાંદડાં પાણીમાં પલાળીને તે છાટ્યું તો રોગ ગયો. અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકો ભારતના લીમડાના પ્રેમમાં પડ્યા છે. જર્મનીમાં તો લીમડા વિશે ઘણું સંશોધન શરૂ થયું છે.

આપણને નવલભાઈ શાહે વાત કરી કે વૃક્ષોનાં પાંદડાં છોડની આજુબાજુ પાથરવાથી અને તેમની સાથે થોડાં અળસિયાં ભેળવવાથી છોડ ખૂબ સરસ ખીલે છે.

નવલભાઈ ગયે વર્ષે અમેરિકા ગયા ત્યારે દીકરીના ઘરના આંગણામાં આ પદ્ધતિથી ત્રણ મહિનામાં એટલાં બધાં શાકભાજી અને ફળ ઉગાડ્યાં કે આ વગર રસાયણો ઉગાડેલાં પાકથી અમેરિકનો દંગ રહી ગયેલા.

એમને મેં પૂછ્યું કે આ રીતે શાક-ફળ ઉગાડવાની વાત તો સરસ છે પણ આટલાં બધાં પાન લાવવાં ક્યાંથી ?

બે રીતે, એક તો આંગણામાં બે-ત્રણ વૃક્ષો પણ વાવવાં. લીમડો, સરગવો, લીંબુ વગેરે તો જલદી મોટાં થાય છે. જગા ઓછી હોય તો લીમડાને કાપતાં રહીને નાનકડો રાખવો. આ ઝાડનાં પાન ખરે તેમને છોડની આજુબાજુ પાથરો. એ જ પાન રસ્તા ઉપર કચરો બને, ગંદકી ઉત્પન્ન કરે, સજીવ સડેલી વસ્તુ માખીનો, જીવાતનો ખોરાક છે. એટલે આ પાનને ભેગાં કરીને છોડની આસપાસ પાથરવાથી ગંદકીને ફળમાં અને શાકભાજીમાં ફેરવવાનું કામ થાય છે. ઘરનો બધો કચરો પણ આ રીતે ખાતરમાં ફેરવી શકાય.

પાન ભેળવવાની બીજી રીત એ છે કે નવલભાઈએ એમના આંગણામાં શાકના છોડની વચ્ચેવચ્ચે સુબાવુલના છોડ ઉગાડ્યા છે. સુબાવુલ જમીનમાં નાઈટ્રોજન ઉમેરે છે અને તેમની ફૂણી ડાળી પરનાં પાન નાઈટ્રોજનથી ભરપૂર છે. તેના છોડને વધવા દઈએ તો એ ઘણો મોટો થઈ જાય પરંતુ એ એકાદ ફૂટ ઊંચો થાય પછી એને વધાવા નહીં દેવાનો અને કાપ્યા કરવાનો અને એનાં પાન શાક-ફળના છોડની આજુબાજુ પાથર્યાં કરવાનાં.

જમીનને નાઈટ્રોજન પૂરું પાડતો એવો જ બીજો છોડ છે ગ્લીરીસીડીઆનો. એનાં પાનમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નાઈટ્રોજન છે. એની ડાળી અને પાંદડાં પણ ઝડપથી જમીનમાં ભળી જઈ જમીનનું પોત સુધારે છે. ઈન્ડોનેશિયાની ડાંગરની ખેતીમાં ખારાના શેઠે ઊગાડેલા ગ્લીરીસીડીઆથી જ ડાંગરનો પાક લેવાના અખતરા થયા છે અને સાબિત થયું છે કે આવા છોડના ખાતરથી રાસાયણિક ખાતર જેટલી જ ડાંગર પણ પકવી શકાય છે.

ઉપરાંત છોડને પાંદડાંનો ખોરાક આપવાથી એને રોગ પણ લાગુ પડતા નથી.

આંગણાની નાનકડી જમીનમાં બે-ત્રણ સ્તરે શાક-ફળ ઉગાડીએ એટલે છોડને પ્રકાશ પૂરતો ન મળતાં તેને રોગ વધુ લાગે પણ આપણા સૌનો અનુભવ છે કે શરદી કે ટીબીનાં જંતુ હવામાં બધે હોવા છતાં અમુક માણસોને જ શરદી કે ટીબી થાય છે. જે વ્યક્તિની રોગ સામે ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ વધુ હોય તેને રોગ થતો નથી.

એવું જ છોડની બાબતમાં. જે છોડ નબળા અથવા ઓછી પ્રતિકારકશક્તિ ધરાવતા હોય તેને ઝટ રોગ લાગે છે. એટલે રોગની સામે ટકે એવી તાકાત અને તંદુરસ્તીવાળા છોડ ઉછેરી શકાય તો જંતુનાશક દવાઓ મોટા પ્રમાણમાં છાટવી ન પડે.

છોડની તંદુરસ્તી માટેનું સરસ સૂત્ર છે : તંદુરસ્ત ધરતી તો તંદુરસ્ત છોડ, તંદુરસ્ત છોડનો ખોરાક પણ તંદુરસ્ત અને તેવા છોડનો પાક જે લે તે માણસ પણ તંદુરસ્ત.

એટલે માનવજાતનું આરોગ્ય વધારવું હોય તો તંદુરસ્ત છોડ ઉછેરો. છોડની તંદુરસ્તીનો ઉપાય તંદુરસ્ત જમીન છે.

જમીનને તંદુરસ્ત બનાવવાનો ઉપાય એ છે કે જે જમીનમાં જીવાણુઓ જેટલા વધુ તેટલી એ તંદુરસ્ત. અત્યારે રાસાયણિક ખાતરોનો અને જંતુનાશકોનો આડેધડ ઉપયોગ કરવામા આવે છે તે જમીનને જીવંતી રાખતાં કરોડો જીવાણુઓને મારી નાખે છે. એ જમીનનું સમતોલપણું ખોરવાઈ જાય છે. એવી જમીનમાં ઊગેલો છોડ ભલે દેખાવમાં લીલો કચ લાગે પણ એ માંદલો હોય. એને રોગ થયા વગર ન રહે.

આપણે જે પાનપાયરી અને અળસિયાંની મદદથી છોડ ઉગાડવાની વાત કરી એ ખેતી જમીનને તંદુરસ્ત બનાવે છે. એટલે એ છોડને રોગ ઓછો લાગે છે અને એ રોગ સામે ટક્કર ઝીલી શકે છે.

બીજું કે આપણે એકલો ગુવાર કે ભીંડા કે કોઈ એક જ વસ્તુ ઉગાડીએ તો તેને રોગ લાગવાની શક્યતા વધારે રહે છે. એટલે જુદીજુદી જાતના છોડ સાથે વાવવાનું કહેવામાં આવે છે.

આપણે નાનકડા આંગણામાં ત્રણ સ્તરે એની ખેતી કરીએ તેમાં જુદાજુદા છોડ સાથે વાવી શકીએ. અગાસી કે ત્રીજે માળે ટીંગળી ચડાવી હોય, બીજે માળે કારેલી હોય, નીચે ભીંડા કે ગુવાર હોય અને છેક જમીન પર પત્તરવેલી હોય. વળી, વચમાં તુલસીના છોડ હોય તો તેની સુવાસથી પણ રોગ ઓછા આવે છે.

શિયાળો આવતાં ડુંગળી, લીલું લસણ વાવીએ તો તેની ગંધથી જંતુઓ તે વિસ્તારથી દૂર ભાગે છે અને આજુબાજુના છોડને રોગ સામે રક્ષણ મળે છે.

માણસની તંદુરસ્તીનો આધાર તંદુરસ્ત અનાજ

તંદુરસ્ત અનાજનો આધાર તંદુરસ્ત છોડ

તંદુરસ્ત છોડનો આધાર તંદુરસ્ત જમીન.

જમીનની તંદુરસ્તી માટે જમીનમાંથી જે લો તે જમીનને પાછું આપો. તેનાં ડાળાં, પાંદડાંને નકામાં ગણીને બાળો નહીં. તેમને જમીનમાં પાછાં નાંખી બીજા પેઢીની સેવામાં તેમનો અર્થ ધરો.

કવિએ આપણા ભારત દેશ વિશે કહ્યું છે કે “જ્યાં ડાલ ડાલ પર સોને કી ચીડિયા કરતી હે બસેરા.”

૫૦

માણસ અને પૃથ્વી

વિજ્ઞાન આજે માણસનો આરાધ્યદેવ છે. સહુ કોઈ વિજ્ઞાન અને યંત્રોદ્યોગની સિદ્ધિઓથી અંજાયેલું છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રોદ્યોગ જાણે કે આપણા સુખના, આપણી પ્રગતિના, આપણા ભવિષ્યના આધારરૂપ છે.

એક પ્રખ્યાત અમેરિકન વૈજ્ઞાનિક તથા રસાયણ-વિજ્ઞાનના નોબલ પારિતોષિક વિજેતા પ્રા. જેરોમ કાર્લને હું એક પરિષદમાં મળી હતી. એમણે એ પરિષદમાં માણસની અને પૃથ્વીની સ્થિતિ વિશે જે સૂચનો રજૂ કર્યા એ વિચારવા જેવાં છે :

પ્રો. કાર્લ કહે છે કે માનવ ઇતિહાસના છેલ્લા થોડા સૈકાઓમાં વિજ્ઞાન અને ઉત્પાદનપદ્ધતિઓમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ છે. એને કારણે માણસના જીવન પર ઘણી અસર થઈ છે, સિવાય કે અવિકસિત દેશોમાં. એમાં પણ શરીર-સ્વાસ્થ્ય, સગવડો અને વ્યક્તિગત જીવનની ગુણવત્તાને પ્રો. કાર્લ ઘણી મહત્વની ગણાવે છે. જીવનનિર્વાહની મૂળ જરૂરતો અન્ન, વસ્ત્ર, છાપડું અને તબીબી સગવડોથી આ આગળની વાત છે. જીવનની ગુણવત્તા એટલે સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક ગુણો, માનવીય પ્રમાણિકતા, ઊંચા સ્તરનું વર્તન, અહિંસા, વિશ્વાસ, બીજા માણસો સાથે સૌજન્યતાથી વહેવાર, માણસના ગૌરવ માટે આદર અને રહેવા માટે પૂરતો અવકાશ. પ્રો. કાર્લ બતાવે છે કે વસ્તીવધારાને કારણે આ ગુણોને એટલે કે જીવનની ગુણવત્તાને હાનિ પહોંચે છે.

આજે તો 'આર્થિક પ્રગતિ' એ સૂત્રની બોલબાલા છે. આને કારણે દુનિયાના દેશો વચ્ચે ભયંકર હરિકાઈ ઊભી થઈ છે અને એ યુદ્ધોમાં પરિણમે છે. નફાનો હેતુ એટલો સર્વોપરી અને રોકી ન શકાય એવો લાગે છે કે એના પર અંકુશો મુશ્કેલ બને છે. એમાંથી મળતો આર્થિક લાભ ટૂંકા ગાળાનો હોય છે, પણ એમાંથી પરિણમતું નુકસાન ઘણું મોટું અને લાંબા ગાળાનું હોઈ શકે. ઉદ્યોગોના આર્થિક નિર્ણયો ટૂંકા ગાળાની દૃષ્ટિએ થતા હોય છે.

વીસમી સદીનો ઇતિહાસ સૂચવે છે કે દુનિયા ઉચ્ચ-વિચારોવાળી પ્રગતિ માગે છે, પરંતુ એ એને માટે બરોબર તૈયાર નથી.

દુનિયાની સમસ્યાઓ ઉકેલવા વિજ્ઞાન અને યંત્રોદ્યોગ પૂરતા નથી. એ માટે નીતિના ધોરણોએ, નેતાગીરીએ, અર્થતંત્રે અને સામાજિક દૃષ્ટિને પણ અગત્યનો ભાગ ભજવવાનો છે.

વિજ્ઞાન અને યંત્રોદ્યોગનું એક લક્ષણ સમાજ ઉપર એવી અસર કરે છે કે એને કારણે ખાસ ચિંતા ઊભી થાય છે. જેમ જેમ સમાજો વધારે ને વધારે

જટિલ યંત્રોદ્યોગ પર આધાર રાખતા જાય છે, તેમ તેમ એક જ માણસ પર બધું આધારિત થઈ જાય છે. માત્ર એક જ માણસ ભૂલ કરે કે માત્ર એક જ ભાગ તૂટી પડે તો સમાજના મોટા ભાગનું કામકાજ ખોરવાઈ પડે. આનો એક અંતિમ દાખલો છે ત્રાસવાદ અથવા ચાંચિયાગિરી.

તેથી યુવાનોને નાની ઉંમરથી એ શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે કે અત્યારના જે વિચારો અને ખ્યાલો એમના પર લાદવામાં આવે છે તેમને વિશે તેઓ પ્રશ્ન ઉઠાવે. તેમને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાનું અને જાતે જ નિર્ણયો તારવવાનું શીખવવું જોઈએ, પ્રો. કાર્લ, જે પોતે જ નિષ્ણાત વૈજ્ઞાનિક છે, કહે છે કે જો કે શુદ્ધ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ જરૂરી છે, પરંતુ જે શિક્ષણ સજ્જ વિચારશક્તિ અને નૈતિક સંવેદનશીલતા વગર મળે છે તે અત્યારના સામાજિક રોગોનું મુખ્ય કારણ બને છે.

દસકાઓ પહેલાં જ્યારે પ્રો. કાર્લ પોતે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે ન્યૂયોર્કમાં શિક્ષણતંત્ર વિદ્યાર્થીઓને વિશાળ અર્થમાં શિક્ષણ પૂરું પાડતું, અનેક બૌદ્ધિક ક્ષેત્રોમાં જાણકારી તેમ જ ઊંચી દ્રષ્ટિ અને સમજણ સાથે દુનિયામાં પ્રવેશવાની તૈયારી પૂરી પાડતું. સ્નાતકોને તેમના વિકલ્પો વિશે સ્પષ્ટ સમજ હતી, તેમને પોતાની શક્તિઓ વિશે વિશ્વાસ હતો અને તેઓ મોટે ભાગે સારા નાગરિકો હતા. જેઓ કોલેજમાં ન જતા તેમને પણ શિક્ષણતંત્ર માધ્યમિક શાળામાં ધંધો-રોજગારની તાલીમ પૂરી પાડતું. પ્રો. કાર્લને એ વખતનું, પહેલાનું, શિક્ષણતંત્ર અત્યારના શિક્ષણતંત્ર કરતાં વધારે સફળ લાગે છે.

આજના સમાજમાં ચારિત્ર્ય અને નૈતિકતાનું જે સ્તર છે તે ચિંતાનો વિષય છે. બધા સ્તરો પર જે સમાજવિરોધી વર્તન છે તે બીજા બધા પ્રયત્નોને ઊંધા વાળી શકે એમ છે. જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાના, આર્થિક અને પર્યાવરણના પ્રશ્નો ઉકેલવાના અને સાંસ્કૃતિક સભ્ય સમાજ રચવાના બધા પ્રયત્નોને તે હરાવી શકે એમ છે. દુનિયાના ઘણા પ્રદેશો આજે દુઃખદ સ્થિતિમાં છે.

આપણા અસ્તિત્વના ભવિષ્ય સામેના ખતરાનો વિચાર કરીએ તો આપણી અત્યારની ઘણી સામાજિક અગ્રીમતાઓ અને માન્યતાઓને ટકાવવા માટે વળગી રહેવું એ આત્મઘાતક છે.

આજે આપણે જે વર્તણૂક ચલાવી લઈ ન શકાય એને સુધારવાનો કે અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા કાયદાઓ કરીએ છીએ. એના કરતાં એ ઘણું વધારે સારું છે કે લોકોની નીતિમત્તા, માનવીય મૂલ્યો અને સ્વમાનને કારણે કાયદાઓ જરૂરી જ ન બને.

આપણે આજે એવી દુનિયામાં જીવીએ છીએ જેમાં સમાજોની અંદર તેમ જ સમાજોની વચ્ચે મોટી અસમાનતાઓ છે, આ દુનિયા એવી પણ છે જેનું ભવિષ્ય ઘણું જ ભયમાં છે. પ્રો. કાર્લ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે શું આપણે એમ ઈચ્છીશું કે કુદરત પોતાનો રસ્તો લે, એ રસ્તો કે જે મોટે ભાગે ફૂર હોય છે? કે પછી શું દુનિયાની પ્રજાઓ અને નેતાઓ મોટાં હિંમતભર્યા પગલાં લેવા તૈયાર થશે અને લઈ શકશે કે જે પગલાં કુદરતની ફૂરતાને હળવી કરવા, પૃથ્વીને બચાવી લેવા અને વધુ સમાનતાવાળું તેમ જ માનવીય ભવિષ્ય સર્જવા માટે જરૂરી છે?

ભવિષ્યના અભ્યાસનું ભવિષ્ય

પહેલાં કારણ નહોતી એટલી આજે ભવિષ્ય અંગેના અભ્યાસની જરૂર છે, કારણ કે દુનિયાના દેશો જીવલેણ અને વધુ ને વધુ જટિલ બનતી જતી સમસ્યાઓમાં ઘેરાયેલા છે. મોંઘવારી, બેકારી, પર્યાવરણની અસમતુલાઓ, સામાજિક સેવાઓની અધોગતિ, ગુનાખોરી અને હિંસા બેલગામ વધી રહ્યાં છે અને સત્તાવાળાઓ એમને દૂર કરવાનું તો બાજુએ, રોકી શકતા નથી.

વર્તમાન સમસ્યાઓ એટલી બધી મોટી છે અને અત્યારનું તંત્ર એમને હલ કરવા એટલું બધું અશક્ત છે કે આપણી સામાજિક-આર્થિક પુનર્રચના અને વિકાસ માટે વૈકલ્પિક વિચારસરણી શોધવાનું અનિવાર્ય બન્યું છે, જેને માટે ભવિષ્ય અંગેના અભ્યાસ પર વધુ ધ્યાન આપવાનું જરૂરી છે. વર્તમાન તંત્રની નિષ્ફળતા બતાવે છે કે અત્યારના ઉકેલો કામના નથી અને વિચાર તથા કામની નવી દિશાઓની જરૂર છે. નવા વિકલ્પો શોધવા જરૂર છે આપણા સમાજના ભવિષ્ય અંગેની દૃષ્ટિની, સિતિજ પર ઊગી રહેલાં પરિબળો અંગેની સૂઝની અને એમને ઉછેરવા માટેની સર્જનશીલતાની.

વિશ્વસમાજને જોઈએ છે નવું દર્શન કે જેના વડે સમૃદ્ધિમાં તેમ જ શાંતિમાં રહેવા માટે નવું સામાજિક-આર્થિક માળખું રચી શકાય.

તેથી ભવિષ્ય અંગેના અભ્યાસમાં સમાવેશ થશે દાર્શનિક તેમ જ રચનાત્મક કામો, નવા ઉકેલો તેમ જ નક્કર વ્યૂહો, સમગ્ર માળખાનો ખ્યાલ તેમ જ તેના જુદા જુદા ભાગોની માવજત, સંકલિત વિચારસરણી તેમ જ ગામડે ગામડે અને ઝૂપડે ઝૂપડે શરૂ કરવાનાં પગલાં.

આ સંદર્ભે એ મુદ્દા પર ભાર મૂકવો ઉપયોગી થશે કે આમાં એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાની હળવી-ટેફનોલોજી વાપરતી, એટલે કે સાદાં સાધનોથી ઉત્પાદન કરતી, પ્રજાઓ શો ભાગ લઈ શકે અને ભવિષ્યના અભ્યાસમાં તેઓ શો ફાળો આપી શકે?

એ તો હવે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે વિશ્વસમાજનું ભવિષ્ય ન્યૂયોર્ક કે નેરોબી, ટોકિયો કે રીઓ ડી જેનેરો જેવાં મહાનગરોમાં નથી, પરંતુ લાખો ગ્રામ પ્રજાસત્તાકોમાં છે. એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના હળવી-ટેફનોલોજી વાપરતા દેશો કે જ્યાં ગામડાં હજુ જીવે છે, જ્યાં ગ્રામ-સંસ્કૃતિ હજુ પુનર્જીવિત કરી શકાય એમ છે, તે બતાવી શકે કે ગામડાં-આધારિત અર્થતંત્ર વડે સમૃદ્ધિ

અને શાંતિ બંને કેવી રીતે મેળવી શકાય. તે બતાવી શકે કે અત્યારે પ્રજાના અત્યંત નાના ભાગને રોજગારી આપતી મોટી કોર્પોરેશનોમાં ગંજવર પાચે આધુનિક યંત્રો દ્વારા ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે તેને બદલે દરેક દરેક જણને કામ મળી શકે અને તેથી બજાર પણ મળી શકે તેવાં સાદાં સાધનોથી ઉત્પાદન કેવી રીતે કરી શકાય. તે બતાવી શકે કે આ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી દર્શન, વિચારમાળખું અને પગલાં ક્યાં છે.

અત્યારે આ દેશોમાં કરવામાં આવતો ભવિષ્યનો અભ્યાસ, ઘણુંખરું યુનિવર્સિટીની શાખાઓમાં અથવા તો ખાસ સંસ્થાઓમાં, ઔદ્યોગિક દેશોના અભ્યાસક્રમ મુજબનો હોય છે, જે ખોટે રસ્તે છે. દાખલા તરીકે, ઉદ્યોગીકરણ અને યાંત્રીકરણને કારણે ઔદ્યોગિક દેશોમાં થયેલો વિનાશ છે પર્યાવરણની અસમતુલાઓ, જ્યારે આપણા દેશમાં છે સાર્વત્રિક બેકારી અને એમાંથી પરિણમતી ગરીબી અને ગુલામી. એટલે આપણે અભ્યાસ કરવાનો છે બેકારી અંગેનો, નહીં કે પૃથ્વીના ગોળા પરના તાપમાનમાં થઈ રહેલા ફેરફારોનો કે વાહનોથી થતા અવાજના પ્રદૂષણનો. આ દિશામાં હવે આપણા દેશોમાં વધુ ને વધુ આવા અભ્યાસો થઈ રહ્યા છે, જે નવું પ્રદાન કરે છે, આવશ્યક સમસ્યાઓ ધ્યાન પર લાવે છે અને ભવિષ્યના અભ્યાસમાં નવી દિશાઓ ખોલે છે. જેમ જેમ વિશ્વસમાંજનું ભવિષ્ય ઉજળું બનાવવામાં આ દેશોના ફાળાનું મહત્ત્વ વધતું જશે તેમ તેમ આવા અભ્યાસો વધુ ઉપયોગી બનશે.

ટકાવી શકાય તેવા વિકાસ અને વિશ્વશાંતિ માટે નવા સર્જનાત્મક દર્શનની ચર્ચા કરતી વખતે યાદ આવે છે એક મહાન દટ્ટા, મહાત્મા ગાંધી અથવા તો બાપુ - રાષ્ટ્રપિતા - જે નામે ભારતમાં એમને પ્રેમપૂર્વક સંબોધવામાં આવે છે. ગાંધીજીનાં લખાણો વાંચતી વખતે વાચક આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે કે અનેક સવાલો કે જેમના વિશે એમના સમયમાં તો ખબર પણ નહોતી કે આપણા સમયમાં પણ નથી એમના વિશે એમણે ભવિષ્યવાણી કરી હતી, ચેતવણી આપી હતી અને એમને અટકાવવાનો તથા એમનામાંથી છૂટવાનો રસ્તો પણ બતાવ્યો હતો. એ ઇતિહાસમાં સૈકાઓ સુધી પાછળ જોતા હતા એમ ભવિષ્યમાં પણ એટલે જ દૂર સુધી જોતા હતા. જ્યારે યંત્રોદ્યોગે આખા વિશ્વને લપેટમાં લીધું હતું ત્યારે આધુનિક યંત્રો વડે ગંજવર પાચે ઉત્પાદન કરીને જ્યાં એ માલ ખડકાય ત્યાં બેકારી ફેલાવતા ઉદ્યોગીકરણનો એમણે સખત અને સતત વિરોધ કર્યો હતો. જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વાયરો સમગ્ર જગતમાં ઘૂમી વળ્યો હતો ત્યારે ગામડાંઓમાં ખીલતી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને પુનર્જીવિત કરવા એમણે જીવનભર સંઘર્ષ ખેડ્યો હતો.

ભવિષ્યમાં ભવિષ્ય અંગેના સંશોધનનું ધ્યેય હશે વિનાશ રહિત વિકાસ, હિંસા રહિત સમૃદ્ધિ અને અસમાનતા રહિત સહજીવન. ભવિષ્યના અભ્યાસનું ભવિષ્ય છે આ સ્વપ્નનું સર્જન.

૫૨

ગઈકાલ કે આજના નહીં આપતી કાલના ગામડાનું ચિત્ર

હમણાં એક સફળ ઉદ્યોગપતિને મળવાનું થયું. એમની ઓફિસ સંગેમરમરના થાંભલા અને કલાત્મક બારીઓથી સજ્જ હતી. ઓળખાણ કરતાં એમણે પૂછ્યું : તમે શું કરો છો ? મેં કહ્યું કે શહેરોમાં જે જિંચું જીવનધોરણ છે એનાથી પણ વધારે જિંચું જીવનધોરણ ગામડામાં મળે એ માટે પ્રયત્ન કરું છું. એમને રસ પડ્યો અને એ સંમત થયા કે શહેરોનું જિંચું જીવનધોરણ તો હવે કેટલા વખત સુધી ટકાવી શકશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે તો જો ગામડામાં જિંચું જીવનધોરણ જિલું કરી શકાય તો એ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ વાત પાછળ ફરવાની નહીં આગળ વધવાની છે.

તો ગામડામાં ફેવું અને કેટલું જિંચું જીવનધોરણ મળી શકે ? ગામડાં જે અત્યારે તદ્દન મરણાતોલ હાલતમાં છે ત્યાં શું સમૃદ્ધિ મેળવી શકાય ?

અત્યારે આપણે જે વિચારીએ છીએ કે ગ્રામજનો ઉત્પાદન કરીને એને શહેરમાં વેચીને એ કમાણીમાંથી પોતાનું જીવનધોરણ સુધારે એને બદલે આપણે જુદી રીતે વિચારીએ કે ગામડાંના લોકો પોતાના જ ગામના બજાર માટે ઉત્પાદન કરીને ગામના ત્રણેક હજાર લોકોમાં વેચે અને એ કમાણીમાંથી ત્યાંના બીજા લોકોએ બનાવેલી વસ્તુઓ ખરીદીને પોતાનું જીવનધોરણ જિંચું લાવે. ત્રણેક હજાર લોકોનું બજાર કોઈ પણ કુટુંબ માટે કોઈ એક વસ્તુ બનાવવા માટે નાનું બજાર નથી અને ગામમાં બધાં જો જુદીજુદી વસ્તુઓ બનાવે તો એટલી બધી વસ્તુઓ બને કે દરેકને પોતાની કમાણીમાંથી બીજાઓ પાસેથી અનેકવિધ વસ્તુઓ અને સેવાઓ મળે. અત્યારે ગામડામાં કોઈ જ ઉદ્યોગો નથી, સાઠ કરોડ લોકો પાસે કોઈ ઉત્પાદક કામ નથી એને બદલે સહુ પોતપોતાનાં ગામડામાં દરેક જગ્યાએ ત્યાંના લોકોને ઉપયોગી સુંદર વસ્તુઓ બનાવવાનું શરૂ કરે અને દરેક ગામડામાં ગ્રામજનો અરસપરસ એકબીજાની વસ્તુઓનો વિનિમય કરે તો સહુનું જીવનધોરણ કેટલું બધું જિંચું આવી શકે ?

ગ્રામજનો શું સમૃદ્ધિ મેળવી શકે ? એની એક ઝલક જોઈએ. નીચેની વાત અત્યારનાં ગામડાંની કે પહેલાં હતાં એવા ગામડાંની નથી પરંતુ હવે જે ગામડાં સર્જવાનું શક્ય છે, જેમાં સહુને ઉત્પાદક કામ મળી શકે એવાં ગામડાંની વાત છે.

પહેલું તો સહુને પૂરતો પૌષ્ટિક ખોરાક મળે. અત્યારે જેમની પાસે જમીન નથી એવા લોકો પણ ખેડૂતોને ઉપયોગી સુંદર વસ્તુઓ બનાવે તો એમને ખેડૂતો પાસેથી અનાજ, દૂધ, તેલ, શાક મળી શકે. ઉપરાંત અત્યારે અનાજ-શાક રાસાયણિક

ખાતરોથી ઉગાડવામાં આવે છે તેને બદલે આ અનાજ કુદરતી ખાતર વડે ઉગાડી શકાય અને પોતાના જ ગામના લોકોને વેચવાનું હોઈ એમાં ભેજસેજ ઓછી થાય. તેથી આ અનાજ અને બીજા ખાદ્યસામગ્રી વધારે સ્વાદિષ્ટ તેમ જ પૌષ્ટિક બને. વળી રાસાયણિક ખાતરો ન જોઈએ તો જંતુનાશક રસાયણો પણ અત્યારની જેમ છાંટવા ન પડે અને દૂર સુધી શાક-ફળ મોકલવાનાં કે સંઘરવાનાં ન હોય તો ‘કોલ્ડ સ્ટોરેજ’ માટેનાં રસાયણો પણ ન છાંટવાં પડે તો અત્યારે આ રસાયણોને કારણે જે જીવલેણ રોગો થાય છે તે અટકે. ઉપરાંત ગામમાં જ કામધંધા મળવાથી ગામના જુવાન લોકોને અત્યારે નોકરીની, આજીવિકાની શોધમાં શહેરમાં જવું પડે છે તે બંધ થાય તો અત્યારે ગામમાં જે માત્ર ઘરડાં જ લોકો છે તેને બદલે જે જુવાન લોકો સ્થાયી થાય તો ખેતી અને ગોપાલન ઘણાં વિકસી શકે. તેથી અનાજ, દૂધ, ઘી, શાક, ફળ વિપુલ પ્રમાણમાં મળી શકે.

અનાજ અને ખાદ્યસામગ્રીની છત હોય અને હંમેશાં તાજાં મળતા હોય અને આવતી કાલ માટેની ચિંતા ન હોય તો અતિથ્યભાવના વિકસી શકે. અત્યારે કરોડો ગ્રામજનો પાસે કોઈ ઉત્પાદક કામ નથી એટલે ભૂખમરો છે એથી એ કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ છે પરંતુ જે બધાંને કામ મળે તો ગામડાંની સિકલ એટલી બધી બદલાઈ શકે કે ગામમાં હલવાઈ, કંદોઈ અને તંબોળી પણ હોઈ શકે.

કાપડ ગામમાં જ બનતું હોય અને જોઈએ એટલું બની શકે એટલે સહુને માટે સુંદર સુઘડ કપડાં હોય. ગામમાં અમુક લોકો કપડાંની ગુણવત્તા ઊંચી લાવવાના ધંધા પણ કરી શકે તેથી કપડાંના રંગો આકર્ષક અને પાણી કે તડકાથી ઊતરી ન જાય એવા પાકા ટકાઉ હોય, ક્લાત્મક છાપેલી કે વણાટની ભાત હોય, મોહક ભરતકામ કે જરીકામ કરેલાં નયનરમ્ય કપડાં પણ હોય.

દરેક કુટુંબને પોતાનું ઘર હોય, પોતાની પસંદગીનું અને સુંદર. અત્યારનાં જેવાં બહુમાળી મકાનોના ફલેટો ન હોય પણ પોતાનું આગવું, લાલ નળિયાંના છાપરાવાળું, આંગણા અને ફૂલ-છોડવાળું પોતાની જરૂરતો અને રૂચિ મુજબનું ઘર હોય. સુંદર રાયરચીલું હોય. દીવાલો મનગમતા રંગો તથા સુશોભનોથી સજાવેલી હોય. આવું ‘ફાર્મ હાઉસ’ તો અત્યારે ધનિક લોકોનું ‘સ્વપ્નનું ઘર’ છે. જે ગામમાં દરેકને કામ મળે તો ગામડામાં કુશળ સ્થપતિઓ અને નિષ્ણાત ઈજનેરો હોઈ શકે. ઉપરોક્ત સફળ ઉદ્યોગપતિની ઓફિસ જેવા સંગેમરમરના થાંભલા અને ક્લાત્મક બારીઓ પણ હોઈ શકે.

શહેરોમાં જે નથી તે ‘લેન્ડસ્કેપ’ એટલે કે કુદરતી દૃશ્ય ગામડાંને તો મળેલું જ હોય છે. ગામડું મોટે ભાગે નદીને કિનારે કે તળાવની પાસે વસેલું હોય છે. ખેતરો, વૃક્ષો, વેલીઓ, વનરાજીનું લીલુંછમ સૌંદર્ય, આંબાની મંજરીઓ અને મહોર, કેરીઓ-પપૈયાં-કેળાં-આમળાં વગેરેથી લચી પડતાં ઝાડ, પંખીઓનો કલરવ, વહેતી નદી, એમાં પ્રતિબિંબિત થતા સંધ્યાના લાલગુલાબી રંગો; દૂરદૂર સુધી વિસ્તરતી ક્ષિતિજ અને વિશાળ આકાશ — એ કુદરતની જાહોજલાલી તો ગામડામાં જ મળે.

ગયા અઠવાડિયે છાપામાં એક શહેરમાં કૂતરાઓ માટેનું ‘બ્યુટિ પાર્લર’ શરૂ થયાના સમચાર હતા. આવા આડંબરને બદલે ગામડામાં માણસ ગાય, બળદ, ઘોડા, કૂતરા, ઘેટાં જેવાં પ્રાણીઓ સાથે કુદરતી દોસ્તી અને પરસ્પર હિતકર સંબંધ બાંધી શકે. પોતે જ સમૃદ્ધ હોય એવાં ગામડાંને પોતાનાં જંગલોનું લાકડું શહેરના ઉદ્યોગોને વેચવાની જરૂર ઓછી રહે, તો જંગલો આરેઘડ કપાય નહીં તો ઉષ્ણતામાનની સમતુલા તેમ જ પૂરતો વરસાદ તથા પાણીની છત જળવાઈ રહે. નદીઓ ભરેલી રહે. શહેરોની જેમ ‘સ્વીમિંગ પૂલો’ની જરૂર ન રહે. અલબત્ત, પસંદ હોય તો તે પણ બનાવી શકાય.

ગામડામાં શહેરના પ્રમાણમાં જમીનની છત હોવાથી ફૂલો, રંગો, મધ, અત્તરો, સુગંધી દ્રવ્યો, સુગંધી સાબુ, સૌંદર્ય પ્રસાધનો વગેરે બની શકે.

અત્યારે જે શૂન્યવત્ છે તે ઉત્પાદક કામ મળવાની તકો શતકવત્ બને તો અનેક લોકો ચીજવસ્તુઓની ગુણવત્તા સુધારવાની સેવાઓ આપી શકે. ગામડાનાં લોકોને સુંદર અલંકારો અને આભૂષણો મળી શકે. બાળકોને અનેકવિધ રમકડાં તથા માનસિક-બૌદ્ધિક વિકાસનાં ઉપકરણો તથા જ્ઞાનવર્ધક વસ્તુઓ મળી શકે.

દેખીતું જ છે કે શહેરમાં હવા અને પાણીના પ્રદૂષણનો જે ભયંકર પ્રશ્ન છે તે ગામડામાં ઉદ્ભવે જ નહીં. સ્વચ્છ હવા, ચોખ્ખું પાણી, તાજગીભર્યું વાતાવરણ, વૃક્ષોમાંથી મળતો પ્રાણવાયુ, સૂરજનો તડકો, કુદરતી પ્રકાશ અને મોકળાશ એ શહેરોમાં શોધી ન મળતી સગવડો ગામડામાં સહજ મળતો પ્રકૃતિનો આશીર્વાદ છે.

પૂરતો, પૌષ્ટિક, તાજો ખોરાક, સ્વચ્છ હવાપાણી અને તડકો તથા કૃત્રિમ રસાયણોમાંથી મુક્તિ મળવાને કારણે ગામડામાં રોગો થવાનું પ્રમાણ નીચું રહે. ગળાકાંપ હરીફાઈ અને તનાવો દૂર થવાથી અલ્સર-દૃઢ્યરોગનું પ્રમાણ પણ નીચું રહે. અમુક હૌશિયાર લોકો દવાઓ અને ઔષધિઓના સંશોધનનું કામ કરી શકે.

ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન, સંચાલન અને વેચાણ ઘર આંગણે થાય તેથી પત્ની અત્યારે પતિ પર જે આશ્રિત છે તેને બદલે તેની સહકાર્યકર બની શકે. તો સ્ત્રીઓને સમાનતા અને સ્વતંત્રતા મળી શકે. પુરુષ પણ અત્યારે એકલે હાથે આખા કુટુંબનો આર્થિક બોજ ઉપાડે છે તેને બદલે તેને કુટુંબના સભ્યોની મદદ મળી શકે.

શિક્ષણનો હેતુ બાળકોને નોકરીઓ માટે તૈયાર કરવાનો ન હોય કારણ કે કામધંધાનું શિક્ષણ અને તેની પ્રત્યક્ષ તાલીમ બાળકોને કુટુંબમાં જ ઘરઆંગણે મળતી હોય. અત્યારે યુવાનોને નોકરીધંધા માટે તૈયાર કરવા જે પ્રયંસ શિક્ષણતંત્ર ઊભું કરેલું છે તે જરૂરી ન રહે. શિક્ષણનો હેતુ જીવનને સમૃદ્ધ કરવાનો રહે. આજીવિકાની ચિંતા ન હોવાથી સાહિત્ય, ગણિત, વિજ્ઞાન, સંગીત, કળાઓ અને ઉચ્ચ વિદ્યાઓ બાળકો શાળામાં શીખી શકે.

આવા ગામડામાં કવિઓ હોય, કલાકારો હોય, વૈજ્ઞાનિકો હોય તેમ જ સંશોધકો હોય.

ચીજવસ્તુઓની છત અને ઊંચી ગુણવત્તા તથા કામધંધાની નિશ્ચિંતતા અને સ્વતંત્રતા હોય ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ કલાકારીગરી ઉત્તમ કક્ષાએ ખીલી શકે. આવાં ગામડામાં સંગીત અને વાજિંત્રવાદન હોય. નૃત્યો અને નાટકો હોય. લોકોને પોતાને પણ ભાગ લઈને સામેલ થવા માટે નાચગાન હોય. ઉત્સવો અને તહેવારો હોય. આતશબાજી અને અબીલગુલાલની રંગબહાર હોય. અમેરિકાની છેલ્લી ફેશન અજનબી યુવાનોને સજીવજીવે હળવામળવા માટેનો ઉત્સવ 'મિકસર' છે તેવા મેળા ગામડામાં પણ હોય.

અલબત્ત, ઉપર પ્રમાણેની વસ્તુઓ ચંત્રોની જરૂર વગર ગામમાં જ બની શકે એવાં સાદાં સાધનોથી બની શકે. સાદાં સાધનોથી ઉત્પાદન ધીમી ગતિએ થાય છે, એમ દલીલ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ઉપર જોઈ એ જીવનને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે ઉપયોગી અને જરૂરી વસ્તુઓ બનાવવા માટે ચંત્રો કરતાં સાદાં સાધનો ઓછાં ઉપયોગી નથી. મુખ્ય ફેર એ છે કે ખાસ કરીને અનાજ માટે ખેતર ખેડવાનું અને કાપડ માટે સૂતર બનાવવાનું કામ ચંત્રો દ્વારા વધારે ઝડપથી થઈ શકે. પરંતુ ખેતર ખેડવાનું કામ બળદ દ્વારા થઈ શકે અને બળદો તો દૂધ માટે ગાયો જરૂરી હોઈ 'મફત' હોય છે, એટલે કે ઉપયોગમાં ન લો તો નકામા જવાના છે. તેમ જ સૂતર બનાવવાનું કામ ચાલીસ-પચાસ વર્ષની ઉપરના લોકો નિવૃત્તિના સમયમાં આરામથી થોડા કલાકમાં કરી શકે એવું કામ છે અને એ દ્વારા વડીલો સમાજનું જીવનધોરણ સમૃદ્ધ બનાવવામાં સહેલાઈથી પાયાનું પ્રદાન કરી શકે, જ્યારે આજના અર્થતંત્રમાં તેઓ કશું પ્રદાન ન કરી શકવાથી 'ભારૂપ' બને છે. આમ ખેતર ખેડવાના અને સૂતરના બનાવવાના જે બે કામોમાં મશીનની ઝડપ વધારે છે તે બંને કામોમાં મશીનો ઉપયોગી નથી. ઊલટાનાં આ કામોમાં મશીનો વાપરવાથી તે નિવૃત્તિની વયે માણસોને 'ભારૂપ' બનાવે છે અને ગોપાલન તથા પશુસંપત્તિ વધારવામાં અવરોધરૂપ બને છે.

બીજી બાજુ, ગામડામાં જો મશીનોની જરૂર નિવારી શકાય તો અત્યારે મશીનો જરૂરી હોવાથી લોકોને જે અનેકવિધ ગંજવર બોજાઓ ઉપાડવા પડે છે તે નિવારી શકાય, જેવા કે બેન્કો અને નાણાતંત્ર, સરકારી ખાતાંઓ, સંરક્ષણ માટે અત્યંત ખર્ચાળ શસ્ત્રો અને લશ્કરી દળો, પુષ્કળ વાહનવ્યવહાર, પેટ્રોલ-ડુંડિયામણની કમાણી, અકસ્માતો, દુકાનો-વેચાણ વ્યવસ્થા-કમિશનો-જાહેરખબરો, આ અસંખ્ય વચગાળાના માણસો જે ઉપયોગી વસ્તુ બનાવવાના નહીં પણ આ પ્રચંડ તંત્રને ચલાવવાના કામમાં રોકાયેલા છે.

વળી, શહેરોમાં માણસો રહે છે એક મકાનમાં, કામ કરે છે બીજા મકાનમાં અને ઉત્પાદન કરેલી વસ્તુ વેચે છે ત્રીજા મકાનમાં જ્યારે ગામડામાં આ બધું એક જ જગાએ થઈ શકે એટલે આ ત્રણગણાં મકાનો બાંધવાનો અને નિભાવવાનો બોજો પણ હટી શકે. બીજી બાજુ લોકોને બહાર જવું હોય તો તે કામ પર પહોંચવા કે ખરીદી કરવા, દરરોજ ફરજિયાતપણે નહીં પણ પોતાની રૂચિ મુજબનાં કામ માટે બહાર જઈ શકે.

અલબત્ત, આવા ગામડામાં મોટરો, ટ્રુકો, રેલ્વે, એરોપ્લેન અત્યારની જેમ દોડતાં ન હોય. પરંતુ જો ઉત્પાદન કરવા માટેની, તેને વેચવા માટેની તેમ જ ઘરેથી કામ કરવાની જગા પર દૂર પહોંચવા માટેની આવાં સાધનોની જે મુખ્ય જરૂરતો છે એ જરૂરતો જ નાબૂદ થાય તો એમની અનિવાર્યતા પણ ઘણી ઓછી થઈ જાય. સગાંઓ, મિત્રો, સહકાર્યકરો, આપસઆપસમાં રહેતા હોય તો સામાજિક પ્રસંગો, ઉત્સવો, સાજગી-માંદગી વગેરે માટે પણ એમનો ઉપયોગ ન રહે. આ સાધનોનો ફાયદો જ્યારે તેમનો ઉપયોગ લોકો પેતાના મનગમતા પ્રવાસ માટે કરી શકે ત્યારે હોય છે, છતાં પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં આવાં સાધનો બધાંને ઉપલબ્ધ છે ત્યાં લોકો દારૂ અને ડ્રગ્સ તરફ વળ્યા છે કારણ કે તેઓ કહે છે કે જેમ દેશપરદેશ ફરીને બહારની દુનિયા જોવાની છે તેમ પોતાનામાં જ અંતર્મુખ થઈને આપણી પોતાની અંદરની દુનિયા પણ જોવાની છે.

અત્યારના અર્થતંત્રમાં પૈસાની સર્વોપરિતા તથા એ મેળવવા માટે ગળાકાપ હરીફાઈ હોવાથી મિત્રો મતલબી અને સગાં પણ સ્વાર્થનાં બની જાય છે. પરંતુ ઉપર જોયું એ ગામડાના અર્થતંત્રમાં પૈસાની જરૂર તદ્દન જ ઓછી થઈ જાય કારણ કે ગામડાના બજારમાં વેપાર હવાલા પાડીને થઈ શકે.

ઉત્પાદન કરવા માટેનું સાધન મેળવવામાં માટે અત્યારે પૈસાની જે અનિવાર્ય જરૂર છે તે દૂર થાય એ આ ગામડાનું મુખ્ય ઉપયોગી લક્ષણ છે.

સૌથી મહત્ત્વની વાત એ છે કે અત્યારે બધી વસ્તુઓ પૈસાથી જ મળતી હોવાથી માણસ પૈસા મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે ઉપર જોયું તેવા ગામડામાં માણસે પોતાને જોઈતી વસ્તુ મેળવવા સામા માણસને પૈસા નથી આપવાના પરંતુ ગામના લોકોને ઉપયોગી એવી કોઈ વસ્તુ અથવા એમના જીવનને સમૃદ્ધ બનાવે એવી સેવા આપવાની છે. તેથી માણસ પૈસા બનાવવા પાછળ નહીં પણ સમાજને માટે, પોતાની આસપાસના લોકોને માટે, પોતે સૌથી વધુ ઉપયોગી કઈ રીતે થઈ શકે એ કરવા પાછળ પડે.

આવું ગામડું જરૂર રચી શકાય કારણ કે એમાં પૈસા કે સરકાર ક્ષાની તરફ મીટ માંડીને બેસી રહેવાની જરૂર નથી દરેક ગામડે એ રચી શકાય. અત્યારે મળી શકતી કોઈ પણ વસ્તુનો એમાં નિષેધ નથી. પરંતુ અત્યારે જે ભયંકર મંદીબાઈ છે તેને બદલે એકબીજાને સેવાઓ આપીને લોકો પોતાનું જીવનધોરણ જીવું જીવું લાવી શકે.

પ્રથમ થશે કે જો આ આટલું બધું સારું હોય અને સહેલું હોય તો એ પ્રમાણે આજે થતું કેમ નથી. કારણ એ છે કે લોકોની મુખ્ય અને અનિવાર્ય જરૂરત કાપડ ગામડામાં બનતું નથી. તેથી દરેક જણ માટે એ બહારથી લાવવું પડે છે, તેથી એને માટે પૈસાની જરૂર પડે છે, તેથી પૈસા કમાવાનો કોઈ રસ્તો શોધવો પડે છે. કાં તો મજૂરી કરવી પડે છે કે નોકરી શોધવી પડે છે, જે મળતી નથી અને મળે તો ય એમાંથી પૂરતા પૈસા મળતા નથી. આમાંથી પરિણમતી

ગરીબાઈને કારણે ગ્રામજનો પાસે ખરીદશક્તિ ન હોવાથી આજે ગામડાંમાં માણસ પોતાના ગામના બજાર માટે પણ ઉત્પાદન કરી શકતો નથી. આ વિષયકમાંથી બહાર નીકળવા માટે જે એક વસ્તુનું પોતાના જ ગામમાં આજે પણ મોટું બજાર છે, એ કાપડનો ધંધો ગામડાનો માણસ પોતાના જ ગામના બજાર માટે કરી શકે. કોઈ પણ મિલ કરતાં ઘણું વધારે સસ્તું અને સુંદર કાપડ માણસ ગામડામાં બનાવી શકે અને તેથી ગામના બજારમાં વેચી શકે. ગ્રામજનો માટે જરૂરી કાપડ ત્યાંના દસ જ ટકા લોકો બનાવી શકે એટલે બાકીના નેવું ટકા લોકો પછી અનેકવિધ વસ્તુઓ બનાવી શકે, આ વસ્તુઓ સાદાં સાધનોથી પણ ઝડપથી બનતી હોઈ તે અઢળક પ્રમાણમાં બની શકે અને ગામ સમૃદ્ધિથી છલકાઈ શકે.

એ નોંધવું જોઈએ કે ગામડામાં આ મુજબ સમૃદ્ધિ ઊભી કરવામાં પશ્ચિમના દેશોના પ્રમાણમાં આપણે ઘણા ભાગ્યશાળી છીએ, કારણ કે પશ્ચિમના દેશોમાં ઠંડી એટલી બધી વધારે છે અને સૂરજ એટલો થોડો છે કે એમની મૂળભૂત જરૂરતો આપણાથી ઘણી વધી જાય છે. દાખલા તરીકે એમને ખોરાક વધારે જોઈએ, કપડાં ઘણાં વધારે જોઈએ. ઘર બસ્ફવર્ષામાં ટકી એવાં જોઈએ. ફરસ એટલી ઠંડી હોય કે એના પર બેસી કે સૂઈ ન શકાય એટલે ફરજિયાત ખુરશીઓ અને પલંગો જોઈએ. એના પર ચાલી પણ ન શકાય એટલે જાજમો જોઈએ. બહાર જતાં મજબૂત બૂટ, મોજાં, હાથમોજાં, ટોપી વગેરે જોઈએ. ઘર, ઓફિસ, વાહનો, દુકાનો, જાહેરસ્થળો બધું ગરમ રાખવું પડે, બધે સતત ગરમ પાણીની વ્યવસ્થા રાખવી પડે. સૂરજ ઓછો હોવાથી કૃત્રિમ પ્રકાશની સગવડો જોઈએ. પાણીના નિકાલ અને સૂકવવાની સગવડો વધારે જોઈએ. કુદરતી સંપત્તિ પર ઓછા સૂર્યપ્રકાશની અસર કેટલી પડતી હશે એ અટકળનો વિષય છે પરંતુ આપણે આજે પણ જાણીએ છીએ તેમ અનેક કુદરતી સંપત્તિ જેવી કે રબર, તાંબુ, ચા, ખાંડ વગેરે પૃથ્વીના ઉજ્જકટિબંધમાં મુખ્યત્વે મળે છે.

પરંતુ આપણા દેશનાં લાખો ગામડાં માટે આ રીતે સમૃદ્ધિ સર્જવાનું શક્ય છે. આ વાત ગામડાના જમીનધારી ખેડૂતને ઘણી ઉપયોગી હોઈ એ આનું સંયોજન કરી શકે અને પોતાના ગામના સિત્તેર ટકા લોકો જે જમીન વગરના છે તેમને ઉદ્યોગોમાં પ્રવૃત્ત કરી ગામમાં જીવનધોરણ ઊંચું લાવી શકે.

બીજી બાજુ આજે જે યુવાનો શિક્ષિત બેકારો છે, તેઓ પણ ગામડામાં જઈને આ રીતે ચીજવસ્તુઓના ઉત્પાદનથી ગામને સમૃદ્ધ કરી શકે, એ કામને પોતાની કારકિર્દી પણ બનાવી શકે.

ભલે અત્યાર સુધી એ થયું નથી પણ ગામડાંને સમૃદ્ધ જરૂર કરી શકાય.

‘ડી-હૂક’

‘ડી-હૂક ?’ એ કયો શબ્દ છે ? એ શબ્દ સાંભળીને તો મોરનું ટેલૂક કે વાંદરાનું હૂકાહૂક યાદ આવે છે.

ના, ‘ડી-હૂક’ એ બેમાંથી એકે નથી.

એ અંગ્રેજી શબ્દસમાસ છે અને સ્પષ્ટ વાત એ છે કે હમણાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં હું પરદેશી વિદ્વાનોને મળી ત્યારે એમણે રૅટિયાને આપેલું એક નામ ‘ડી-હૂક’ હતું !

એટલે ?

‘ડી-હૂક’નો ગુજરાતીમાં અર્થ થાય છે સાણસામાંથી છૂટી જવું એ, છૂટો, મુક્ત થાઓ. અત્યારના તંત્રએ આપણને સાણસાના આંકડામાં પકડ્યા છે — ‘હૂક’ ક્યાં છે. માછલાને જેમ જાળના આંકડામાં પકડ્યું હોય તેમ; અને પાણી બહાર માછલું જેમ તરફડિયાં મારે એવું આપણું અસ્તિત્વ છે. તંત્રની આ પકડમાંથી છટકવું એટલે ‘ડી-હૂક’ કરવું.

તો રૅટિયાને ‘ડી-હૂક’ કેમ કહ્યો ?

કારણ કે મિલનું કાપડ ખરીદવા દ્વારા આપણે આખા તંત્રને ટેકો આપીએ છીએ. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કોઈ એક ખમીસમાં, દાખલા તરીકે, રૂ ૨૫૦ ગ્રામ એટલે કે પાંચેક રૂપિયાનું જ હોય છે. કારણ કે ખમીસનું વજન ૨૫૦ ગ્રામ થાય છે. વણાટ અને રંગના બીજા પાંચેક રૂપિયા ગણીએ તો દસ થાય. પરંતુ બજારમાં તો આપણે ખમીસ માટે સોએક રૂપિયા જેટલા ચૂકવીએ છીએ. અરે ભાઈ, એ બાકીના વધારના નેવું શેને માટે ચૂકવીએ છીએ ? એ જાય છે અત્યારના તંત્રના અનેકવિધ ખર્ચાઓમાં, જેવા કે વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, દુકાનો, જાહેરખબરો, કમિશનો, બેન્કો, કોભાંડો, અમલદારો, ભટ્ટાચાર, સરકારો, યુદ્ધો વગેરેમાં. આપણે બધા આ રીતે કાપડ ખરીદીએ છીએ એટલે આ તંત્રને ટેકો આપીએ છીએ, જાણ્યે કે અજાણ્યે.

ખાસ તો અજાણ્યે. કારણ કે કાપડ ખરીદતી વખતે આપણે આ બધાં તંત્રને ટેકો આપીએ છીએ એ વાત ભાગ્યે જ આપણા ખ્યાલમાં આવે છે. પણ એ વાત તો દેખીતી છે અને આપણા દેશના આપણે કરોડો લોકો સતત કાપડ ખરીદીએ છીએ. એટલે કુલ મળીને આપણે તંત્રને ઘણો મોટો ટેકો આપીએ છીએ.

જો આપણને તંત્ર સામે એટલે કે સરકાર સામે, બજાર સામે, નાણાકીય સંસ્થાઓ સામે, કૌભાંડો સામે, યુદ્ધો સામે, મોટી કંપનીઓના અને એમના વહીવટ કરતી વિશ્વવ્યાપી કંપનીઓના કરોડોના નફા સામે વિરોધ હોય, રોષ હોય તો આપણે શા માટે આ તંત્રને ટેકો આપીએ? આ બધાંને કારણે અનેકવિધ પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડતો હોય, મોંઘવારી, બેકારી, પ્રદૂષણ વગેરે સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડતો હોય તો આપણે શા માટે આ તંત્રને ટેકો આપીએ? છતાં આપણે આપણાં કપડાંની સતત ખરીદી દ્વારા આ તંત્રને મોટા પ્રમાણમાં ટેકો આપીએ છીએ, તેમને નલાવીએ છીએ.

અત્યારે તો આપણું કાપડ મિલોમાં જ બને છે એટલે આપણે નાછૂટકેય આ તંત્રને ટેકો આપ્યા વગર ચાલે એમ નથી.

પંતું જો આપણે આ પ્રશ્નોમાંથી છૂટવું હોય, જો આ અત્યાચારોનો વિરોધ કરવો હોય તો આપણી પાસે જે ઉપાય છે તે એ છે કે અત્યારે આપણે એમને જે ટેકો આપી રહ્યા છીએ એ ટેકો આપવાનું આપણે બંધ કરીએ. આપણે એમને ટેકો આપવાનું કેવી રીતે બંધ કરી શકીએ? આપણે એમની પાસેથી જે વસ્તુ ખરીદીએ છીએ એ ખરીદવાનું બંધ કરીને એ વસ્તુ જો જાતે બનાવીએ તો એ ટેકો બંધ થાય. એ રીતે આપણને બેકાર અને ગરીબ બનાવતા તંત્રમાં ભાગ લેવાનું બંધ કરી શકીએ. અત્યારે આપણે ત્રાણુંએ કરોડ ભારતીયો દરેક જણ સતત આપણા કાપડની ખરીદી દ્વારા આ તંત્રને મોટો ટેકો આપી રહ્યા છીએ. એ કાપડ જો આપણે જાતે બનાવીએ તો આપણે એ ટેકો બંધ કરી શકીએ.

આ માટે આપણે કાપડ મિલનું ખરીદવાને બદલે જાતે બનાવવું જરૂરી છે અને જાતે કાપડ બનાવવાનું ઘણું જ સહેલું છે અને ઘણું જ ફાયદાકારક પણ છે. નિવૃત્ત તેમ જ ઘરડા તથા અપંગ લોકો માટે તો તે ઘણું જ લાભદાયી છે. ગામની ખસબાની જમીન ઉપર પણ ઉગાડી શકાતા રૂમાંથી ગામમાં જ તદ્દન સસ્તા બની શકતા લાકડી રેંટિયાથી સૂતર બનાવી શકાય. ગામનો વણકર ખાડાસાળ પર તેનું કાપડ બનાવી શકે, ગામમાં જ બનાવી શકાતા કુદરતી રંગો વડે તેના પર સુંદર ભાત થઈ શકે અને ગામની ત્રણ-ચાર હજારની વસ્તીનું તેને માટે મોટું બજાર પણ મળી રહે. જેમ હોટેલમાં ખાવાને બદલે ઘેર બનાવેલ ભોજન ઘણું સસ્તું અને પૌષ્ટિક બને તેમ આ કાપડ પણ ખૂબ સુંદર બને માત્ર ત્રણ રૂપિયે મીટર જેટલું સસ્તું બને આ રીતે સુંદર કાપડ મેળવવામાં ઉપર જોયા તે કોઈ તંત્રોના ખર્ચાઓ કે બોજાઓ ન નડે.

આથી લાકડી રેંટિયો એ અત્યારના તંત્રોની ગુલામીમાંથી છૂટવાની ચાવી છે. તેને નિવૃત્ત તથા ઘરડાં લોકોમાં પ્રચલિત કરવો અને એ સૂતર વણવા માટે ગામમાં વણકરની સગવડ કરવી એ આપણા ધ્યેયને મેળવવા માટેનું પગલું છે.

લાકડી રેંટિયાને જોતાંની સાથે જ પરદેશીઓના મનમાં આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. અત્યારના તંત્રોની પકડમાંથી છૂટવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવા છતાં કોઈ

ઉપાય મળતો નથી તે ઉપાય લાકડી રૈટિયો જોઈને મળી ગયો હોય તેમ લાગે છે. એટલે તેમણે લાકડી રૈટિયાને 'ડી-હૂક' ગુલામીમાંથી છૂટવા માટેનું સાધન કહ્યો.

ગયે મહિને જે પરિષદ હતી તે શાંતિ માટે સંશોધન અને પ્રયત્ન કરતા વિદ્વાનોની હતી. અત્યારના તંત્રોમાંથી છૂટવાનો બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી એટલે આ રીતે છૂટવાનો રસ્તો મળતાં તેમને રૈટિયો અત્યંત ઉપયોગી લાગ્યો. એટલે સુધી કે દુનિયાના બધા દેશોમાં મિલના કાપડની હોળીઓ થવી જોઈએ ત્યાં સુધી ચર્ચા થઈ. ઘણાએ કહ્યું કે આ પહેર્યું છે એ મિલનું કાપડ ખૂંચવા લાગ્યું છે. શાંતિ સંશોધન અને સક્રિય કાર્યની દિશામાં અગ્રણી એવા એક પ્રોફેસરે કહ્યું કે આ હિસાબે તો પરિષદમાં બધાં રૈટિયો કાંતવા માંડશે. મને પણ થયું કે બધાંને લાકડી રૈટિયો અથવા કમ સે કમ તકલી મળવી જોઈએ. જેથી તેઓ અત્યારના દમનકારી અને શોષણકારી તંત્રમાંથી 'ડી-હૂક' કરી શકે.

'ડી-હૂક' શબ્દ એટલો અસરકારક છે કે બહેનોના પ્રમો અંગેના સંમેલનમાં પણ તે બહુ ઉપયોગી બન્યો. આ ઘણું રસપ્રદ છે. કારણ કે અત્યારે તો બહેનો માટે જિલ્લાનું કપડાં અત્યંત મહત્ત્વનાં માનવામાં આવે છે. સામયિકો, દૂરદર્શનના કાર્યક્રમો વગેરેમાં કપડાંની નવી ફેશનો, નવી નવી જાતનાં કપડાંની ડિઝાઈનો, ફેશન-શો વગેરે બતાવવામાં આવે છે. એ કપડાં બનાવવા માટે અને એમનો પ્રચાર કરવા માટે બહેનો દર્શકો સામે ચાલી બતાવે છે, પરંતુ મૂળ સમજવાની વાત તો એ છે કે બહેનોનો અત્યારનો જિતરતો દરજ્જો, પુરુષોની સરખામણીમાં તેમની અવગણના, તેમને થતા અન્યાય અત્યારના તંત્રને કારણે છે કે જેનું એજિન છે કાપડ, અને કાપડનું ચંત્રોથી ઉત્પાદન. જે તંત્ર પુરુષો ચંત્રો વડે ચલાવે છે અને જે તંત્રમાં બહેનોની અવગણના થાય છે એ તંત્રના ચાલક બળ એવાં કપડાંનો પ્રચાર કરવામાં બહેનો શા માટે ભાગ લે? બહેનોએ એ વિચારવાનું છે કે તેમનાં કપડાં કેવાં દેખાય છે એ મહત્ત્વનું નથી પણ તેમનાં કપડાંને કારણે આખું અર્થતંત્ર ચાલે છે તે મહત્ત્વનું છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં આવેલી પરદેશી બહેનોને પણ રૈટિયો જોઈને આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. કેટલીક અગ્રણી મહિલાઓએ મને કહ્યું કે અમે કપડાંનો આ રીતે તો વિચાર કરેલો જ નહિ. પણ હવે સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાપડ જો મિલોને બદલે ઘેર ઘેર બને તો સમગ્ર અર્થતંત્રમાં સત્તાનાં સમીકરણો બદલાઈ જાય અને બહેનો તરત જ આગળ આવી જાય.

સંકેદ ખાદીનાં કપડાં પહેરવાં એટલા માટે જરૂરી છે કે એ સંદેશ સ્પષ્ટ બને કે આપણાં કપડાંનું મહત્ત્વ એ કેવાં દેખાય છે તેમાં નથી પણ એ કેવું અર્થતંત્ર સર્જે છે તેમાં છે. ખાદીનું સૌંદર્ય એ ક્યા રંગની છે એમાં નથી. એનું સૌંદર્ય એમાં છે કે એ આપણને અત્યારના દમનકારી તંત્રમાંથી છોડાવે છે, 'ડી-હૂક' કરે છે, અને નવું સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને સ્વતંત્રતા આપનાર અર્થતંત્ર રચે છે.

રૈટિયો બનાવીએ, રૈટિયો ચલાવીએ

જ્યારે ગ્રામજનોને રૈટિયો શીખવવાની મેં શરૂઆત કરી ત્યારે શરૂઆતમાં તો અઘટન ટેકનોલોજીના અંધ મોહને કારણે અંબરચરખાથી પણ આગળ શોધાયેલો ડબ્બા ચરખો શરૂ કર્યો હતો, પરંતુ થોડા વખતમાં તે છોડી દેવો પડ્યો. કારણ કે અનુભવે એની અનેક ખામીઓ સમજાઈ : તેના, તેમ જ અંબરચરખા, માટે જરૂરી પૂણી લોકો જાતે ન બનાવી શકે જે રોજની જરૂરિયાત છે. મોટા મશીન ઉપર જ તે પૂણી બને. વળી એ ચરખાઓમાં અમુક સરખી લંબાઈના તાંતજાવાળું જ રૂ વાપરી શકાય, જ્યારે રૂની તો અનેક જાતો હોય છે. જેમના તાંતજાની લંબાઈ જુદી જુદી હોય છે અને એક ખેતરમાં જ ચાર ફાલ વખતે જુદીજુદી લંબાઈના તાંતજાવાળું રૂ ઊગે છે. ઉપરાંત, ટૂંકા તાંતજાનું રૂ જે દરેક ગામડે ઉજ્જડ જમીનમાં અને ઓછા વરસાદમાં પણ ઉગાડી શકાય તે આ ચરખામાં ઉપયોગી નથી. વળી, અંબરચરખામાં લાંબા તાંતજાનું રૂ વપરાતું હોઈ સૂતર ખૂબ ઝીંજું અને તેથી કાપડ પણ પાતળું બને છે, જ્યારે ગામડાંનાં ભાઈબહેનો માટે પારદર્શક કાપડ ઉપયોગી નથી. જાડું કાપડ બનાવવા સૂતર ડબલ કરીએ તો વધારે કંતાવાના ફાયદાનો છેદ ઊડે. ઉપરાંત, ત્રાકની સંખ્યા વધે તો અંબરચરખો ચલાવવામાં વધારે જોર કરવું પડે, જ્યારે રૈટિયાનો ઉપયોગ તો નબળા અને ઘરડા લોકો માટે છે જે સહેલું અને હળવું કામ કરવા માગતા હોય. વળી, અંબરચરખો ગામડાંમાં ન બની શકે. બહારથી લાવ્યા પછી પણ અમુક ભાગ તૂટે તો ગામડાંમાં ન મળે.

ટૂંકમાં અંબરચરખો ચલાવવા, ચરખા, રૂ તેમ જ પૂણી માટે ગ્રામજનોને સતત અને સંપૂર્ણપણે બીજા પર આધારિત રહેવું પડે. તેથી આ વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થા જે વળતર આપે તે તથા તેમની શરતો માન્ય રાખીને જ કામ કરી શકાય. અંબરચરખાની કિંમત રૂ. ૨૭૫૦ છે. ઉપરાંત સંસ્થા, વ્યવસ્થા, રૈટિયો - પૂણી બનાવવાનાં યંત્રો, વાહનવ્યવહાર વગેરેના ખર્ચા ચડે એટલે કાંતનારને ભાગે ખાદીની કિંમતનો થોડો ભાગ જ આવે.

ખાસ તો અંબરચરખામાં સ્વતંત્ર રીતે કાપડ બનાવવાની વાત તો બાજુએ જ રહે અને ગ્રામજનો સ્વતંત્ર રીતે કાપડ ન બનાવી શકે તો ગામમાં બાકીના લોકોને પણ તેમનું કાપડ લઈ તેના બદલામાં આપવા વસ્તુ બનાવવાના ધંધા ન મળે. રૈટિયાનો મૂળ હેતુ જ નાશ પામે.

આથી અમે પેટી રૈટિયો લીધો. ઝૂંપડાવાસનાં ભાઈબહેનોએ તે શહેરમાંથી ખરીદ્યો અને પૂણી જાતે બનાવી લીધી. શરૂઆતમાં તો પેટી રૈટિયાની મુશ્કેલી ખ્યાલમાં ન આવી, પણ જ્યારે જોયું કે એક કિલો રૂ ૧૨ રૂપિયામાં મળતું હતું અને તેમાંથી એક કિલો એટલે કે ૮ ચોરસ મીટર કાપડ બનતું હતું અને વણકર - છીપાને ત્રણેક મીટર આપતાં

કાંતનારને સુંદર ૬ મીટર કાપડ મળતું હતું. ત્યારે રૈટિયાની માગ વધવા લાગી. અનેક લોકો રૈટિયો માગવા લાગ્યા. ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે દરેક વખતે થોડા જણને રૈટિયો જોઈએ ત્યારે તે શહેરમાં લેવા જવું પડે એના કરતાં ત્યાં ગામડાંમાં બને એવો જ રૈટિયો જોઈએ. જેથી કોઈ રૈટિયાથી વંચિત ન રહે અને કોઈનું કામ અટકે નહીં.

એક બીજો પણ અનુભવ થયો. એક કાંતનારને ઘેર બીજે ગામડેથી એમનાં સગાંસંબંધી આવ્યાં હતાં તે રૈટિયો પોતાને ગામડે ‘ઉછીનો’ લઈ ગયાં અને સૂતર બનાવીને રૈટિયો પાછો આપી ગયાં. એટલે જોયું કે જો રૈટિયો ગામડાંમાં જ બની શકે એવો હોય તો તેઓ અને એમનાં જેવાં બીજાં લાખો ગ્રામજનો, પોતપોતાનાં ગામડાંમાં એ બનાવી શકે અને કાપડઉદ્યોગ શરૂ કરી શકે.

ટૂંકમાં, દેશનાં લાખો ગામડાંઓમાં કરોડો લોકોને, ખાસ તો વૃદ્ધોને, શહેરોમાંથી રૈટિયા પહોંચાડવાની વાત જ વ્યવહારુ નથી, ઉપયોગી પણ નથી. રૈટિયો દરેક ગામડાંમાં જ બનવો જોઈએ.

તારણ એ નીકળે છે કે રૈટિયાની વ્યાખ્યા જ એ છે કે ગમે તે સ્થળે બની શકે એવું કાંતણનું સાધન છે. એ માટે એની રચના પણ સરળ હોવી જોઈએ જે બનાવવામાં યંત્રોની જરૂર ન પડે તથા તેમાં વપરાતી વસ્તુઓ પણ તે તે સ્થળે મળી શકે એવી હોવી જોઈએ. રૈટિયો સ્થાનિક બને તો જ તે ગામડાંમાં સ્વતંત્ર ઉત્પાદન અને તેથી રોજગારી અને સમૃદ્ધિ લાવી શકે.

આથી પેટી રૈટિયો પણ ગામડાંમાં તેના ભાગો બની શકે તેવો ન હોઈ ઉપયોગી ન લાગ્યો.

આમ, એક બાજુ ગ્રૂપડાવાસમાં જાતે કાપડ બનાવવા વધુ ને વધુ સંખ્યામાં લોકો રૈટિયો માગવા લાગ્યા, જ્યારે બીજી બાજુ ત્યાંના લોકો બનાવી શકે એવો રૈટિયો નહોતો. એટલે કાંતણકામ બંધ કરીને નક્કી કર્યું કે જ્યાં સુધી આપણે અહીં રૈટિયો ન બનાવી શકીએ ત્યાં સુધી આ કામ આગળ ચલાવવાનો કોઈ અર્થ નથી અને ગામડાંમાં બની શકે તેવા રૈટિયાની શોધ શરૂ કરી.

શરૂઆતમાં તો રાષ્ટ્રધ્વજમાં હતો તે સુદર્શન રૈટિયો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એને માટે વાંસ મેળવવા ગયાં ત્યારે જાણ્યું કે એને માટે જાડા વાંસ જોઈએ, જ્યારે અમદાવાદ આવતા વાંસ પાતળા હોય છે. જ્યાં જ્યાં જઈ ત્યાં મેં રૈટિયો સ્થાનિક રીતે કેમ બને તે માટે પૂછવા માંડ્યું. એમાં આ કામમાં ખૂબ જ રસ લેનારા સદ્ગત શ્રી દિલ્લપુશભાઈ દીવાનજી, નારાયણભાઈ દેસાઈ અને સુમનભાઈ ભારતીએ ખૂબ મદદ કરી અને છેવટે કોઈ પણ સ્થળે બની શકે એવો રૈટિયો તૈયાર કર્યો. ગાંધીજીના પોલેન્ડથી આવેલા એક સાથી ભારતાનંદે ધનુષ-તકલી તૈયાર કરી હતી, પણ તે બનાવવામાં પણ ચામડાનો પટ્ટો, રાણનો મલમ, બીજા પાઉડર વગેરે જરૂરી હતું. તે મેળવવાનું અને વાપરવાનું મુશ્કેલ લાગતાં આસપાસ જે જડે તે વસ્તુઓ વાપરવા માંડી. ધનુષ અને લાકડાનું મોઢિયું પણ છોડી દીધાં. છેવટે એક લાકડીથી ચાલતો નાનકડા વાંસનો કે ડાળીનો રૈટિયો તૈયાર કર્યો.

આ લાકડી રૈટિયાના ત્રણ ભાગ છે : મોઢિયું, ત્રાક અને પટ્ટી. એ જોડેનાં ચિત્રોમાં બતાવ્યાં છે. ચિત્રો વિજય સોલંકીએ દોર્યાં છે. એ બનાવવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે :

મોઢિયું : (૧) વાંસનો ૫ ઈંચ ઊંચો ૨ $\frac{1}{2}$ ઈંચ થી ૩ ઈંચ પહોળો, નીચે સાંધાવાળો, કટકો લઈ એની ઉપરના ભાગમાં ૧ $\frac{1}{2}$ ઈંચ જેટલો U આકાર કાપી લો.

(૨) આ કાપેલા છેડાઓમાં ત્રાક ખોસવા ૧૦° ને ખૂણે ઢળતાં કાણાં પાડો. ત્રાકની અણીને જ્યોત પર તપાવી તેનાથી કાણાં પડી શકાય. (જો કાણાં પાડતાં ન ફાવે તો છેડાઓમાં ઉપરથી ચીરીને ફાડય પાડો.)

(૩) આ કાણાંની અંદર ત્રાક સહેલાઈથી ફરે તે માટે એમાં સાઇકલના પૈડાના સળિયા ઉપર આવતી નીપલ અથવા બોલપેનની પહોળી રીફીલનો ટુકડો મૂકો. દૂરનાં ગામડાંમાં આવું કંઈ ન મળે તો કોઈ પતરાંમાંથી ભૂંગળી અથવા તારમાંથી સ્પ્રિંગ બનાવીને મૂકો. કાંતતી વખતે તેમાં તેલ કે ઘાસતેલનું ટીપું મૂકો.

(૪) મોઢિયામાં નીચે દાંડો ખોસવા કાણું પાડો.

(૫) મોઢિયાની બેઠકમાં વાંસનો સાંધો હોવો જરૂરી છે, નહીં તો વાંસ ફાટી જશે.

પટ્ટી : (૧) વાંસની કે લાકડાની ૨ ફૂટ લાંબી અને $\frac{3}{4}$ ઈંચ પહોળી પટ્ટી લો.

(૨) નકામી સાઇકલ ટ્યૂબમાંથી ૧ $\frac{3}{4}$ ફૂટ લાંબી અને $\frac{3}{4}$ ઈંચ પહોળી પટ્ટી કાપી, તેને ખેંચીને વાંસની પટ્ટીને બે છેડે બાંધી દો. સરળ ધર્ષણ માટે બહારની બાજુ કાનસ કે છીણી જેવું ઘસીને બરછટ બનાવો.

ત્રાક : (૩) તૂટેલી સાઇકલના પૈડા કે છત્રીમાંથી ૭ ઈંચ લાંબો સળિયો લઈ કાનસથી છેડા પર અણી કરો.

(૪) ત્રાકની ચકતી વજનમાં ભારે હોવી જરૂરી છે. તે બનાવવા માટીના ફૂંડા કે સિમેન્ટના ટાઇલ કે ધાતુમાંથી ૧ ઇંચનું ગોળ કાપવું પડે. પણ સરળ રીત એ છે કે ૧ ઇંચની રિંગ મૂકી તેમાં વચ્ચે કાણા માટે સળી રાખી આજુબાજુ સિમેન્ટ જમાવી તે સુકાતાં ચકતી કાઢી લો. સિમેન્ટ ન મળે તો માટી જમાવી, ચકતી કાઢી તેને ચૂલામાં તપાવી લો. આ ચકતીને ત્રાક પર રૂ અને ગુંદરથી ચોંટાડી દો.

(૫) ત્રાકની પાછળની બાજુએ મણકો કે નાનું ગોળ રબર કે લાકડું ભેરવો.

દાંડો : (૬) મોઢિયામાં નીચે ૨ $\frac{1}{2}$ ફૂટ લાંબો વાંસનો કે લાકડાનો દાંડો ખોસો જેથી કાંતતી વખતે એનો બીજો છેડો પગ નીચે રાખી મોઢિયાને કંટ્રોલમાં રાખી શકાય.

ખૂણી : (૭) ટૂંકા તાંતણનું રૂ સસ્તું તેમ જ કાંતવામાં સહેલું પડશે.

બસ, રેંટિયો તૈયાર.

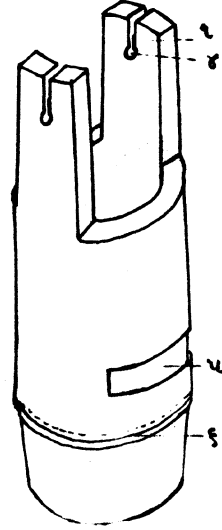
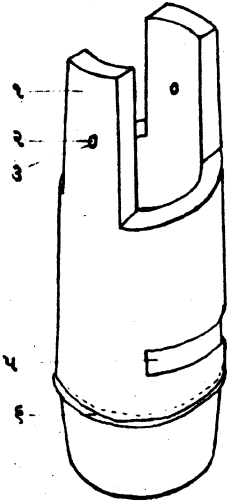
પટ્ટી મોઢિયામાંથી ત્રાક ઉપર દબાવીને ખેંચવાથી ત્રાક ખૂબ ઝડપથી ફરશે અને સુંદર સૂતર ઝડપથી કંતાશે.

જો વાંસનો ટુકડો ન મળે તો બીજા ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે Y આકારની ઝાડની ડાળી લઈને પણ તેમાંથી ઉપરની જ રીતે રેંટિયો બની શકે. આ માટે ડાળીના Y આકારમાં ઉપરનો ભાગ U આકારનો હોવો જરૂરી છે, નહીં તો ત્રાકની ચકતી ડાળી સાથે અથડાય.

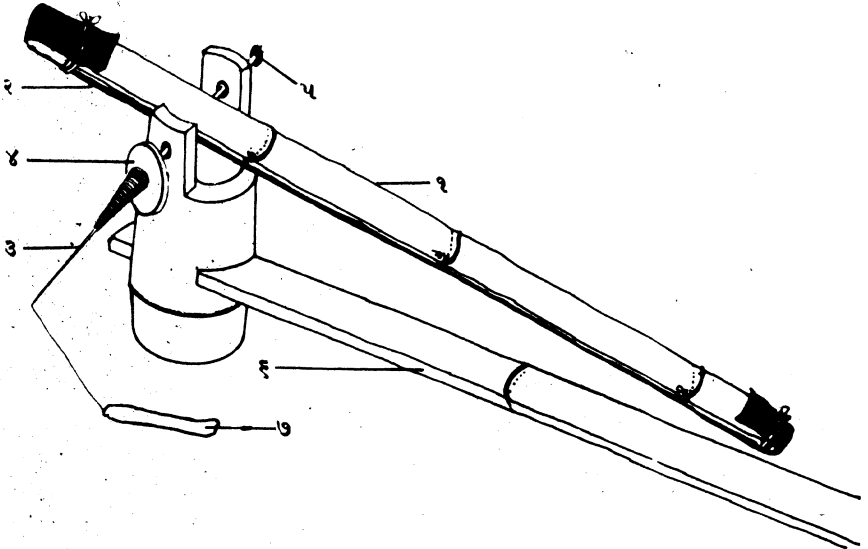
ફાળકો : ત્રાક સૂતરથી ભરાઈ જાય ત્યારે સૂતર ફાળકા પર ઉતારી લો. એ માટે

(૧) ફાળકાનો ઘેરાવો ૧ મીટરનો હોય તો ગણતરી માટે ઉપયોગી બને. એ માટે ૧૪ ઇંચની વાંસની કે લાકડાની બે પટ્ટી લઈ તેમને વચ્ચેથી છોલીને એકબીજામાં ફીટ કરી વચ્ચે કાણું પાડો. ત્રાકના સૂતરનો છેડો ફાળકાની દાંડી પર વીંટાળી ફાળકો વચ્ચેથી

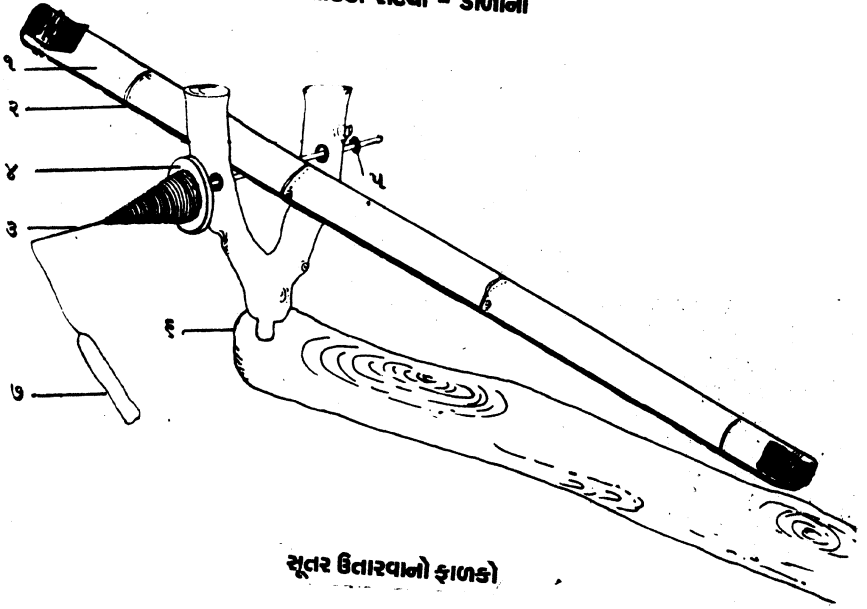
મોઢિયું

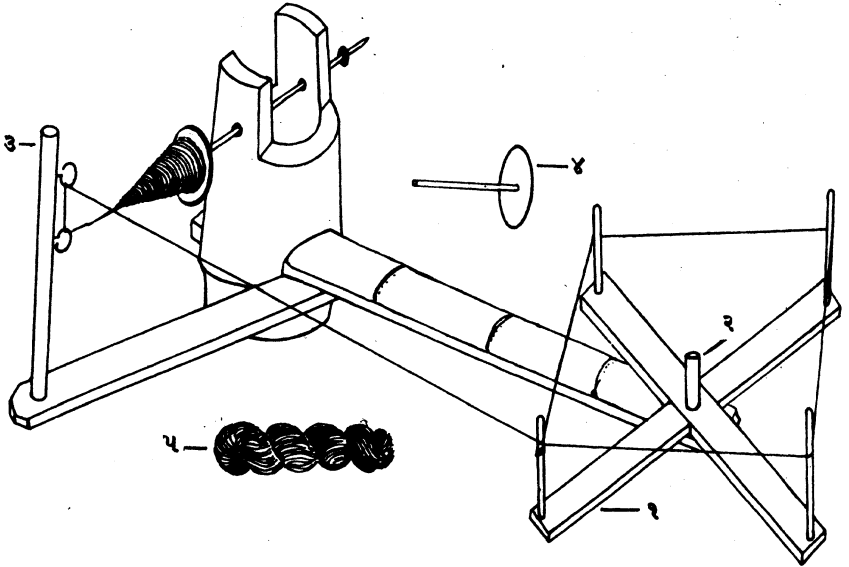
લાકડી રેટિયો - વાંસળો

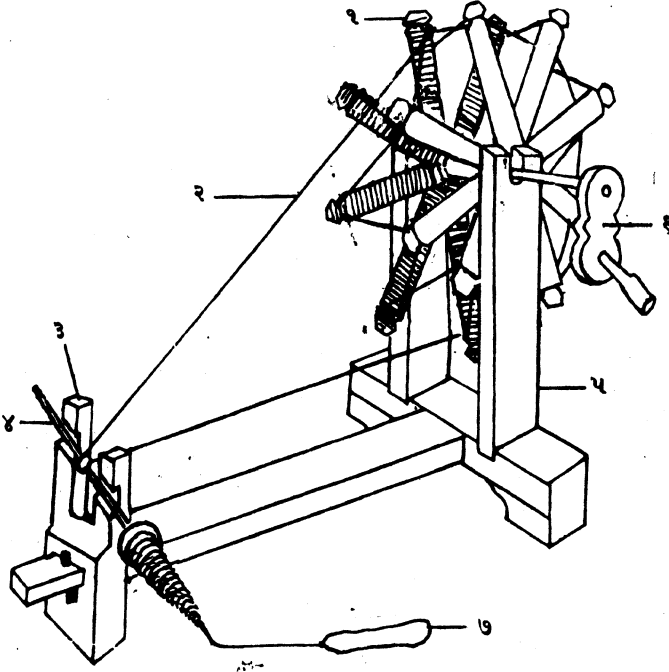
લાકડી રેડિયો - ડાળીનો

સૂતર ઉતારવાનો ફાળકો

સુદર્શન રેડિયો

૧. ચક્ર, ૨. માળ, ૩. મોડિયું, ૪. ત્રાક, ૫. સ્ટેન્ડ, ૬. હાથો, ૭. પૂણી.
જમણા હાથથી હાથો ગોળ ફેરવતાં ડબ્બા હાથથી પૂણી પકડીને ખેંચો.

તકલી

આંગળી વડે ગોળ ફેરવવાથી સૂતર ફાળકા પર આવી જશે.

(૨) દાંડાની બીજી બાજુ કાણું પાડી એમાં નાની ઘીસી ભરાવી એમાં ફાળકો ભેરવો.

(૩) ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, બે કડીવાળું સ્ટેન્ડ ત્રાકની અણીની સામે નીચેની કડી આવે એમ મૂકો જેથી ત્રાક મોઢિયામાંથી કાઢવી ન પડે. સ્ટેન્ડ ન રાખવું હોય તો ત્રાકને કાઢીને ફાળકા સામે હાથમાં પકડો.

બોબીન : (૪) ત્રાક ખાલી કરવા સૂતર ઘરવાર ઉતાર્યા કરવું ના પડે એ માટે ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે થોડાં બોબીન બનાવો. બસની ટિકિટ જેટલા કાગળને ગુંદર લગાવી ત્રાકની આજુબાજુ વીંટાળી તે સુકાય ત્યારે ભુંગળી કાઢી લઈ ભુંગળીના છેડા પર ૧ઈંચ ગોળાકારનું પૂઠું વચ્ચે કાણું પાડી ચઢાવો. કાંતતી વખતે ત્રાક પર એક પછી એક આવાં બોબીનો ચડાવી તેમના પર સૂતર કાંતી અને પછી બધાં બોબીનોનું સૂતર એક સાથે ફાળકા પર ઉતારી લો.

આંટી : (૫) ફાળકા પરથી સૂતર, ગણતાં આવડે તો ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ તાર, ઉતારી લઈ એની આંટી બનાવો.

આંટીઓ વજન કરીને, કાપડ બનાવવા વણકરને આપો. વણકર એટલા જ વજનનું કાપડ પાછું આપશે. એક કિલો સૂતરનું, એટલે કે આશરે ૨૦ આંટીનું આશરે આઠ ચોરસમીટર કાપડ મળશે.

કાંતવાનું કામ મોટે ભાગે નિવૃત્ત લોકોને, ઘઘ-ઘઘીને વધુ પસંદ આવે છે. ઘઘ-ઘઘી અત્યારે મોટે ભાગે બાળકો સંભાળતાં હોય છે, તેથી તે રૈંટિયો ચલાવે ત્યારે સાથે બાળકોને તકલી આપી શકે. તકલી બાળકો માટે રમકડા જેવી છે, અને એ રીતે તે પણ સૂતર બનાવી શકે.

દેખીતું છે કે લાકડી રૈંટિયાનો અર્થ નહીંવત્ છે અને તે ગમે ત્યાં બની શકે.

ઉપરાંત તે દેખાવમાં પણ અત્યંત સરળ છે તેથી માનસિક રીતે નબળા, ખાસ તો ઘડૂની લતમાં ડૂબેલા ગ્રામજનો - જેઓ બેકારી, ભૂખમરા અને માંદગીના પણ શિકાર હોય છે અને જેથી તેમને તો રૈંટિયાની ખાસ જરૂર છે - તેમને પણ આ રૈંટિયો જોઈને હિંમત અને વિશ્વાસ આવે કે આ કામ તો તેઓ કરી શકે.

રૈંટિયાનો ગુણ છે તેની સરળતા - સાદાઈ કે જેને કારણે તે દરેકને, ખાસ તો દૂરના અને નબળા લોકોને, સ્વતંત્ર રીતે કાપડનું ઉત્પાદન કરવા માટે સમર્થ બનાવે છે. તેથી આ લાકડી રૈંટિયો ખૂબ અગત્યનો છે.

એ એક ક્રાંતિકારી સાધન છે કારણ કે તેના વડે દુનિયામાં કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કાપડ જેવો મુખ્ય ઉદ્યોગ કરી શકે અને, કમ સે કમ, કાપડના બદલામાં અનાજ મેળવી ભૂખમરામાંથી છુટી શકે.

આ રૈંટિયા પર પેટી રૈંટિયાની જેમ સામાન્ય રીતે બે કલાકમાં એક આંટી, એટલે દિવસ (૮ કલાક)માં ૧.૬ મીટર કાપડ, એટલે મહિને (૨૫ દિવસમાં) ૪૦ મીટર કાપડ બને.

એનો અર્થ એ કે કોઈ મૂડીરોકાણ કે અપ્રાપ્ય સાધનો કે કોઈ જાતના અંકુશ વગર ઘેરેક સ્થળે મહિને ૨૫થી ૩૦ મીટર (વણકર - છીપાને વળતર આપ્યા પછીનું) જેટલું સુંદર કલાત્મક કાપડ, રૂ. ૬૦૦ જેટલા મૂલ્ય જેટલું, કોઈ પણ વ્યક્તિ બનાવી શકે તેમ છે, જે કરોડો લોકો અત્યારે બેકાર છે, ગરીબ છે, અભણ છે, દૂરનાં ગામડાંમાં છે, ભૂમિહીન છે, અંધ છે, અપંગ છે, નિવૃત્ત છે, વૃદ્ધ છે, માનસિક બીમાર છે, ઘડૂની લતે ચડેલા છે, ત્યજાયેલા છે અને જે એક સાથે આ બધાનો શિકાર બનેલા છે તેઓ સુદ્ધાં આ કરી શકે એમ છે.

નંદિની જોશીનાં પુસ્તકો

ગોકુળમાં ટહુક્યા મોર	પ્રેસમાં
ઘન્ય આ ઘરતી	રૂ. ૨૦
સુંદર દુનિયા માટે સુંદર સંઘર્ષ	નકલો ખલાસ
હિન્દી : સુંદર દુનિયા કે લિએ સુંદર સંઘર્ષ	પ્રેસમાં
વ્યથા અને વિકલ્પ	રૂ. ૧૫
વ્યથા અને વિકલ્પ (સાદા કાગળ પર)	રૂ. ૫
હિન્દી : વ્યથા ઓર વિકલ્પ	રૂ. ૨૦
Development Without Destruction	
- Economics of the Spinning Wheel	રૂ. ૧૦૦
The Challenge of Poverty - The Developing Countries	
in the New International Economic Order	નકલો ખલાસ
Power vs. Poverty - A View of Unctad 5	રૂ. ૪૦
India 2001 (co-author)	નકલો ખલાસ
Economic Theory and Practice in The Asian Perspective,	
Volumes I to IV (co-editor)	નકલો ખલાસ
યુરોપયાત્રા (સ્વાતિ જોશી અને ઉમાશંકર જોશી સાથે)	નકલો ખલાસ
સંપાદન જીવનનો કલાધર ઉમાશંકર જોશીનાં વિશ્વશાંતિ અને ગાંધીકથા	
ઉપરાંતનાં ગાંધીજી વિશેનાં કાવ્યો અને લેખોનું મરણોત્તર સંપાદન	રૂ. ૩૦

વીસ કે વધુ નકલો ૪૦% વળતરથી મળશે
 ઉપરાંત અમદાવાદ અને મુંબઈમાં તે ઘેરખેઠાં પહોંચાડાશે
 પ્રાપ્ય પાંચ પુસ્તકો જેમની કિંમતો લખેલી છે તેમનો સેટ રૂ. ૧૫૦માં મળશે

પ્રાસિસ્થાન

મહાજનમ, ૫૧૦ પ્રસાદ ચેમ્બર્સ, ઓપેરા હાઉસ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૪
 ગાંધી બુક સેન્ટર, ૨૯૯ તારદેવ રોડ, નાના ચોક, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૭
 ગ્રંથાગાર, 'ધવલ', નવરંગપુરા પોસ્ટ ઓ. પાછળ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯